

भा.प्र.
४४

या ४

दोषजाः अत्र कारणं कर्म प्रवलं यतो दोषास्तत्वे विद्याधेर्गरीयस्त्वं तत्कर्मक्षयारेव क्षीणं भवन्ति दोषास्तु स्वस्या अपि
निदानत्वेनोक्ता दृश्यं त एवेति दोषाणां कारणातामन्यत इति कर्म दोषो भूत्वाः कर्मक्षयात्कर्मकता दोषजाः स्वस्वभेदजैः
कर्म दोषो भूत्वा यान्ति कर्म दोषक्षयात्क्षयं दोषजाः स्वस्वभेदजैरिति दोषजेष्वदिकारणं कर्मैतद्देवजायं द्रव्यक्षया व
दिजनि तडः त्वभोगेन कडतिक्त कषाघरुद्यभक्षणादिजनि तडः त्वभोगेन च संप्रयातीति शेषा दृष्टा हेतवो दोषास्तु
स्वस्वभेदजैः संप्रयातीत्यर्थः साध्यापाप्याअसाध्याश्वयाधयः स्त्रिविधाः स्मृताः सुखसाध्यः कष्टसाध्यो द्विविधः
साध्य उच्यते याप्यलक्षणमाह यापनीयेतु तं विधा क्रियाधारयते हि यं क्रियायां तु निवृत्तायां सद्यो यश्च विनश्यति प्रा
प्तक्रियाधारयति सुखिनं याप्यमातुरं प्रपत्तिष्यदिवागारं स्तंभोयत्नेन योजितः साध्यापाप्यत्वमापन्ति याप्याश्वसाध्य
नांतथा प्रैति प्राणनसाध्यास्तु नरणमक्रियावता अक्रियावता चिकित्सारहितानां अथोपद्रवस्य लक्षणं रोगारंभ
कदोषस्य प्रकोपादपजायते यो मो विकारः स बुधैरूपद्रव इहोदितः अथारिष्टस्य लक्षणमाह रोगिणो मरणं यस्माद्व
श्यं भावितलक्ष्यते तस्य लक्षणमरिष्टं स्याद्विष्टं चापि तड्यते अथ चिकित्साया लक्षणमाह या क्रियायाधिहरणी सा चि
कित्सानिगद्यते दोषधातुमलारीनां साम्यरुत्सैव रोगहर क्रियात्रकर्म व्याधिहीयते नेवेति व्याधिहरणी करणाधिक
रणयोश्चेति सूत्रेण त्रकरणे सुट् तथाच याभिः क्रियाभिर्जायंते शरीरे धातवसमाः सा चिकित्साविकाराणां कर्म तद्धि
षजां मतं पातु दोषांशमपत्तिनाम्यव्याधिकरेति च सा क्रियानतुयायाधिं हरत्यन्यमुदीरयेत् क्रियात्रचिकित्सा तथाचाम

एम.
४४

रसिंहः आरंभोत्कृतिः शिक्षा राजानं संप्रधारणं उपायः कर्मवैशेष्यचिकित्साचक्रक्रिया अपचिकित्साविध्युप
देशः ज्ञातमात्रश्चिकित्सः स्थानोपेक्षोत्पत्तयागदः विनिश्चयविवेकस्तुल्यस्वल्पोपविकरोत्समो रोगमादौ परीक्षे
ततस्तोनंतरमौषधं ततः कर्मभिषक् आज्ञानपूर्वसमाचरेत् **अपमर्शः** भिषगादौ रोगं परीक्षेत विचारयेत् ततो
नंतरमौषधं विचारयेत् ततः पश्चाद्दोगौषधविचारानंतरं ज्ञानपूर्वसावधानो न त्ववज्ञया कर्मचिकित्सा मौष
पदानादिरूपं समाचरेत् **समर्पः** रोगाज्ञाने चिकित्साकारणे दोषमाह यस्तुरोगमविज्ञाय कर्मापारम्भते भिषक् अ
प्यौषधविधानेन तत्तस्य सिद्धिर्यदृच्छया यदृच्छया स्वैरतया सिद्धिर्भवति नापि भवतीत्यर्थः **अन्यच्च** औषधं केवलं
कर्तुं योजनानातिनयामयं वैद्यकर्मसर्वे कुर्षादधमर्हति राजतः रोगज्ञाने भेषजाज्ञाने दोषमाह यस्तु केवलरोगज्ञा
ने भेषजेषु विचक्षणः तं वैद्यं प्राप्य रोगी स्याद्यथानौ नाविकं विना नाविकं कर्तुं धारं विना यथानौः संकटे पततितथा
स रोगीत्यर्थः **अन्यच्च** यस्तु केवलशस्त्रज्ञः क्रियास्वकुशलो भिषक् समुद्यत्प्राप्तुं प्राप्य वीरं भीरुरिवाहवे रोगौष
धयोज्ञाने गुणमाह यस्तुरोगविशेषज्ञः सर्वभेषजकोविदः देशकालविभागज्ञस्तस्य सिद्धिर्न संशयः आहवंतो
रुज्ञाज्ञाने प्रयत्नेन चिकित्सितः भेषजानो विधानधततः कुर्षाच्चिकित्सितं चिकित्सितमित्यत्र भावेक्तः विकारज्ञा
माकुशलो न जिहीयात्कदाचन न हि सर्वविकारणानामनोस्ति प्रवृत्तिः न जिहीयान्न लज्जेत् प्रवृत्तिरिति ना
स्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माच्चिकित्सिकः अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्वाधिमुपाचरेत् येन कुर्वन्समाधानं चिकि

त्सांते भिषग्वरः अतोवैधैः श्रमः कार्यः साध्यासाध्यपरीक्षणे रोगज्ञानोपायमेवश्यं ते शीतेशीतप्रतीकारमुल्लेख्येति वार
 णं कृत्वा कुप्याक्रियां प्राप्ताक्रिया कालेन ह्यपयेत् अप्राप्ते वा क्रिया काले प्राप्ते वा न क्रिया कृता क्रियाहीनातिरिक्तापि साध्येष
 पि न सिध्यति अपमर्षः काले चिकित्सावसरेऽप्राप्तेऽनागते वा क्रिया चिकित्सा यथा ज्वरे जीर्णतामप्राप्ते तरुण एवैवापदानक्रि क ३
 या न सिध्यति यावत् क्रिया चिकित्सावसरे प्राप्ते न कृता अथोत्पश्वात्कृतोत्थादाहे कथंचिच्छांते पश्वाच्छीतलालुले पक्रिया न
 थाहीनातिरिक्ता च क्रिया साध्येष पि न सिध्यति अतिरिक्ताहीनां च क्रियां वर्जयन्नाह विकारेत्ये मरुत्कर्म क्रिया लघ्वी गरीय
 सी ह्यपमेतद्वै कौशल्यं कौशल्यं युक्तकर्मता क्रियावस्तुगुणलाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् सर्वस्यां शातवेगायां न क्रिया सं
 करोहितः तामिस्तुभिन्नरूपाभिः सां कार्यं मपि न दृष्यतीत्याह क्रियाभिस्तुल्यरूपाभिर्न क्रिया संकरोहितः तामिस्तुभिन्न
 रूपाभिः सा कार्यं वै न दृष्यति अतएवोक्तं लंघनं बालुकास्वेदो न संनिष्ठीवनं तथा अवलेहो जतनं चापि प्राक्प्रयोज्यं
 त्रिदोषजे ज्वर इति शेषः न चैकानेन निर्दिष्टेण ल्पेभिर्निविशेत् बुधः स्वयमप्यत्र भिषजातर्कनीयं चिकित्सता यत
 आह उत्पद्यते च सावस्या दोषकालबले प्रति यस्यां कार्यं मकार्यं स्यात्कर्म कार्यं विवर्जितं विवर्जितं कर्म कर्तव्यं भवती
 त्वर्थः अथ चिकित्सायां फलमाह कचिदर्थः कचिन्मैत्री कचिद्दम्य कचिदघशः कर्माभ्यासः कचिच्चेति चिकित्सा नास्ति
 निः फला आयुर्वेदोदितां पुर्णं कुर्वाणा वहिता श्रये पुण्या पुर्वद्विसंयुक्ता नीरोगाश्च भवन्ति हि नैव कुर्वन्ति लोभेन चि
 कित्सां पुण्यविक्रियं इश्वराणां वसुमतो लिसेतार्थं तु व्रतये चिकित्सितं शरीरं योननिः क्रीणाति इमेतिः सयत्करोति सु

कृतं सर्वतद्विषयगण्यते न देशो मनुजैर्हीनो न मनुष्या निरामयाः ततः सर्वत्र वैद्यानां सुसिद्धा एव च ततः अथ चिकि
त्साया अंगानि रोगी हूतो भिषग्दीर्घमायुर्द्वयं सुसेवकः स दौषधं चिकित्सायां हसंगानि बुद्धिधा जगुः तत्र रोगिलक्ष
णमाह रोगो यस्य स रोगी स्यात् स चिकित्सस्तु या दशः या दशश्चाचिकित्सोऽपि वक्ष्यमाणो निशम्यतां तत्र चिकित्सः
भिज प्रकृतिवर्णभ्यां युक्तः सत्वेन चक्षुषा चिकित्सो भिषजा रोगी वैद्य न क्रौजितेन्द्रियः सत्वेन यमनाभ्युदयक्रिया
दिष्वविह्वलता करं तेन युक्तः चक्षुषा चक्षुरूपलक्षितेनाग्नेनापीन्द्रियेण चिकित्सः रोगान्मोचयितव्यः अन्यच्च आ
युष्मान्सत्वेनान्साध्यो द्रव्यवामित्रवानपि चिकित्सो भिषजा रोगी वैद्य वाक्यरुदक्षिकः आपुर्वैरोस्तीति मतिर्यस्य
सः आस्तिकः अथाचिकित्सः चंडः सारुसिको भीरुः कृतप्रोद्यय एव च शोकाकुलो मुस्वर्षश्च विहीनः करणैश्च
यः वैरी वैद्यविदग्धश्च अहीनश्च शंकितः भिषजामविधेयाः स्युर्नोपक्रम्या भिषग्विधा एतानुपाचरन्वैद्यो बहू
शोषानवाप्नुयात् चंडो संतक्रोधशीलः सारुसिकः अविचार्यकारी भीरुर्नय शीलः कृतप्रोवैद्यकृतोपकारलो
पकः व्यग्रो व्याकुलचित्तः विहीनः करणैश्च यः नेत्रादीन्द्रियशक्तिरहितः वैरी न चिकित्सः कश्चिद्दोगेदेकाप
वाद्भव्यात् वैद्यविदग्धो वैद्ये धूर्तः तथा च सुश्रुतः स न सिद्ध्यति वैद्यस्तु ग्रहे यस्य न दृश्यते शंकितो वैद्य विश्वास
रहितः भिषजामविधेयाः वैद्यवचनाविधापिनः भिषग्विधाः वैद्यस्तु त्यागते नोपक्रम्याः न चिकित्साः अथ हूत
स्पलक्षणमाह यश्चिकित्सकमानेतुं याति हूतः स उच्यते स च यादृक् सुचितस्तदा गत्र निगद्यते हूतः सुजातयोऽयंगाः

भा.प्र.
४६

परवो निर्मलं वरोः सुखिनोऽश्वत्थारूपाः शुभपुष्पफलैर्मुक्ताः सजातयः सुचेष्टाश्च सजीवदिशिसंगताः भिषजंसमवे-
प्राप्ताः रोगिणः सुखहेतवे सजातयो रोगि समानजातयः यस्यां प्राणिमरुद्वा तिसानाडीजीवसंज्ञिता इतस्य यात्रायां शकु-
नविचारः वैधाक्षनाम इतस्य गच्छतो रोगिणः कृते न शुभं सौम्यं शकुनं प्रदीपंतु सुखावरं प्रदीपयन्तिः इतो रोगी च-
रिक्तहस्तो वैधं न पश्येत् तथा च रिक्तहस्तो न पश्येत् राजानं भिषजं गुरुमिति अथ वैधस्य लक्षणं चिकित्सां कुरुते यस्तु
सचिकित्सक उच्यते स च यादृक् समीचीनस्तद्दृशोऽपि निगद्यते तत्ताधिगतशास्त्रार्थोद्देशकमा स्वपंरुती लघुहस्तः शुचि-
श्रुतः सज्जोपस्करभेषजः प्रत्युत्पन्नमतिधीमान् अवसायी प्रियंवदः सत्यधर्मपरो यश्च वैद्यर्दृक् प्रशस्यते दृष्ट-
कर्मादृष्टापोरेण कृताचिकित्सा येन सः स्वपंरुती स्वयंचिकित्सा कुशलः लघुहस्तः सिद्धिमदस्तः अथ निषिद्धो वैधः
कुचैलः कर्तृशस्तब्धो ग्रामीणः स्वयमागतः पंचवैद्यानं ज्यंते धन्वंति रिसमा अपि कर्कशः अग्रिपवादी स्तब्धः सा-
भिमानः ग्रामीणः व्यवहारचतुरः अथ वैधस्य कर्म आह याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च नियतः एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं
न वैद्यः प्रभुरपुषः अस्यापमर्थः याधेः सम्यक् परिचयो यथा शांतिकरणं वैद्यस्य कर्म न तु वैद्य आयुषः प्रभुरित्यर्थः अ-
परे त्वेवं व्याचक्षते याधेस्तत्त्वपरिचयो वेदनायाः शांतिकरणं च एतदेव वैद्यस्य वैद्यत्वं न किंतु वैद्य आयुषः प्रभुः आगतु-
मसुशतहरणार तथा च सुश्रुते धन्वंतरिः एकोत्तरं मसुशतमयर्वाणः प्रचक्षते तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषात्वा गतवः स्म-
ताः अयमर्थः अथर्वाणः अथर्वज्ञत्वेन अथर्वतुल्याः मसूने कोत्तरं शतं प्रचक्षते तत्रैको मसुः कालसंयुक्तः कालआ

राम.
४६

पुषोन्नेशरीरिणामवश्यं संहरन्तं सर्वैरुपायैर्निवारयितुमशक्यः स ब्रह्मादीनप्यापुषोन्नेसंहरति यत आह लिंगपुराणे
 कार्तिकेयं प्रति महादेवः ममापि त्रसते कालः कुतः पुत्ररसौ नमिति तेन कालेन संयुक्तः संहरणं निमित्तः सो वश्यं
 भावी शेषाः शतमृत्यवः आगंतवः आगंतुहे तु जन्माः कार्यकारणयोरभेदोपचारत आगंतवो हेतवो यथा विष
 मक्षणे मजीर्णस्येतमधिकं भोजनं च इदं शतलपानं तथातिवलवैरिष्या प्रवनमहिषमत्तमातंगदिभिर्बुद्धं दृष्टं केन त्री
 डनं असुच्यं शरीरं कुरुभ्यामहातरंगिणी तरणमेका किं नो रात्रौ डर्गमार्गेण गमनमिष्यादि आगंतुहे तु जामृत्य
 वोऽनिमित्तभाविभावानां नालवलवत्वादायुषिसस्यमिमारयंति यथामस्त्रिकातैः लवर्त्तिवह्निषु विद्यमानेषु वात्सा
 दीपेनाशयति तथाच यथा सस्यमिते लादो दीपे निर्वोपयेन्मरुत् एवमापुष्यहीने विहिंसंसागंतुमृत्यवः किंतु
 आगंतुनिमित्तानि निवारयन्ति निवारयितुं च शक्यं ते यत आह सुश्रुते धन्यं तर्हिः दोषागंतुनिमित्तेभ्योरसमंत्र
 र विशेषो रक्षेतां नृपतिं नित्यं यत्नाद्वैद्यपुरोहितौ अयमर्थः वैद्यपुरोहितौ वैद्यमंत्रिणो नृपतिं नित्यं यत्नाद्वैद्येतां कु
 तः दोषागंतुनिमित्तेभ्यः दोषानि विद्वोरविहारद्विषिताः वातपित्तकफारोगोत्सादकाः आगंतवः निषिद्धविहारभक्तिव
 लवैरिविग्रहादयः ते निमित्तानि येषां तेभ्यः शतः शतमृत्युभ्यः ननु वैद्यपुरोहितौ कथं शतं मृत्युं निवारयितुं शक्नोत तत्रा
 ह यतस्तौ रसमंत्रविशारदौ प्रथमं वैद्यो दिनचर्यां रात्रिचर्यां तु चर्यां क्लृप्तां विहारभ्यां वातपित्तकफधातुमलान्समा
 ने वरक्षति ततोरसत्त्वाद्दसैर्मृत्युं जपादिभिर्निषिद्धाहं विहारद्विषितदोषजनितान् विकारान्मृत्युहेतून् परति मंत्री च स

३ पादयो र्यस्य संलम्बं मलानां च विशेषतः ॥ दाहत्त द्वा वि
न^५ हीनानी सरो गी जी वति ध्रुवम् ॥ १॥ नासिका-आर्द्रता यस्य ने

दुद्धिदानेन मत्सुहेतुभ्यो निश्चिद्विहारेभ्यो नृपतिवारयति तत आगतं बोधसवो निवारयितुं शक्यं न त्वशंभाविनः अथा
पुर्विचारः भिषगादौ परीक्षेत रुग्णस्यापुः प्रयत्नतः यत आपुषिविस्तीर्णे चिकित्सा सफल भवेत् तत्र दीर्घायुबालक्षणा
नि सौम्यादृष्टिर्न वेधस्य श्रोत्रं च क्लृप्तं तथैव च स्वाङ्गं धं विजानाति स साधो नात्र संशयः पाणिपादौ च यस्य सौम्यः स्व
त्यतरो भवेत् जिह्वासुकोमला यस्य स रोगी न विनश्यति स्वेदहीनो ज्वरो यस्य श्वासो नासिकया सरेत् कंठश्च कफहीनः
स्यात्स रोगी जीवति ध्रुवं यस्य निद्रासुखं स्यात् शरीरं सौम्यं भवेत् इन्द्रियाणि प्रसन्नानि स रोगी नैव नश्यति अथ स्वस्मा
पुबालक्षणा नि शरीरशील्यो यस्य प्रकृतेर्विकृतिर्भवेत् तद्विरुद्धं समासेन व्यासतश्च निबोधमे श्रणोति विविधान्शब्दा
न्विपरीतांश्च श्रणोति वा नश्च श्रणोति च यो कस्मात्तं वदंति गतायुषं यस्तस्मिन्निव गृह्णाति शीतमुष्णं च शीतवत् उष्णगात्रोति
मात्रं पोभ्यं शीतेन केषते तमपि गतायुषं वदंतीत्युच्यते प्रहारे नैव जानाति योगच्छेदस्यथापि वा पांसुने वा वकीर्णानि
यश्च गात्राणि मम्यते वर्णान्यतावाराज्यो वा यस्य गात्रे भवंति हि स्नातानुलिप्तं यंचापि भजंते नीलमक्षिकाः विपरीतेन
गृह्णाति रसाभ्यश्चोपयोजितान् यो वारसान् संवेदितं गतायुं प्रचक्षते सुगंधं वेत्ति उर्ध्वं धं उर्ध्वं धं च सुगंधवत् गृह्णाति
यो मथागंधं शान्ते हीयेति रामयः एतौ सूर्यं ज्वलंतं वा दिवा वा चंद्रवर्चं स दिवा ज्योतीं विषमश्चापि ज्वलितानौ च शपरं व
ति दिवा वा चंद्रवर्चं सूर्यमिदं नयः ज्योतीं विनश्यन्नाणि विद्युत्ततो सितान्मेघाणां ने निर्घने घनात् विमानपानप्रा
सादेयंश्च संकुलमंचरं यश्चानिलं मूर्तिमंतं मंतरिश्च वलोकते धूमनीहारवातोभिरावृतां यश्च मेदिनीं प्रदीपमिव लो

निविभ्रतिभवेत्॥ अत्रो
दिसुखिबैद्यसमेभ्यो
वमस्यति

राम-
४७

ना

कौसो वा सुतमिवांभसा भूमिमया पदाकारं लेखाभिर्यश्च पश्यति योनपश्यति रूक्षाणि यश्च देवीमरुंधतीं ध्रुव
माकाशगंगां वातं वदंति गता पुषं आदर्शं बुनि धर्मं वा छायां यश्च न पश्यति पश्यते कां गहीनां वा विकृतां वा न्यसत्त्वजां
यश्च काकं कंकराणां प्रेतानां यश्च रक्षसां आतुरो लभते मृतुं स्वस्थो व्याधिमवाप्नुयात् ही श्रियो नश्यतो यस्य तेजसो
जः स्मृतिः प्रभाः अकस्माद्यं भजंते वा स परा सुरसंशयं प्रभात्र प्रतिभा पस्यापरोक्षयः तितः सिसृश्चोर्द्धत यो न
रः उभौ वा जां व वा नासौ इह भंतस्य जीवनं आरक्तो दृशनापस्य श्वा वा वासुः पतंति वा खं जनप्रतिमा वापितं गता
पुषमादिशेत् कलातया तु लिप्ता च जिह्वा च पस्यवे कर्कशा वा भवेद्यस्य सो विराद्धि न स्य सून कुटिलास्य
दिता वापि शुष्का वापस्य नासिका अवस्यूर्जंति मन्त्रे वा न जीवति समानवः स्फूर्जंति निःश्वासवेगे नोच्चैः शब्दं करो
तीत्यर्थः संक्षिप्ते विषमे स्तब्धे रूक्षे अस्ते च लोचने स्थातां च प्रस्रुते यस्य स गता पुनरेतं ध्रुवं केशाः सीमंति नो यस्य सं
क्षिप्ते विनते भ्रुवौ लुलंति चाक्षिपश्माणि सो विराधाति मृत्यवे लुलंति पतंति नाहृत्य न मास्यस्यं न धारयति यः शि
रः एकाग्रदृष्टिर्हृदात्मा सद्यः प्राणान्समुच्चति उत्थाप्यमानो बहुराः समो हं यो धिगच्छति बलवान् दुर्बलो वापितं पदं
भिषगादिशेत् निद्रानिरंततं यस्य यो जागर्ति च सर्वदा मुखे वाक्कुक्कामश्च प्रत्याख्येयः स जानता उत्तरोष्ठं च यो लिप्ता
इत्करोश्च करोति यः प्रेतैर्वा भाषते सायं प्रेत रूपं तमादिशेत् उत्करा नृस्तपादादिविज्ञेयान् खेभ्यः सरो मकूयेभ्यो यस्य
रक्तं प्रवर्तते पुरुषः स्या विषातस्य ससद्यो जीवितं सजेत् सम्पक्चिकित्समानस्य विकारो यो भिवर्द्धते प्रक्षीणवत्तमां

भा. प्र.
४८

सस्पलक्षणेन तद्भायुषः भूताः प्रेताः पिशाचाश्चरक्षोऽसिविविधानि च मरणमिषु खंजेतुमुपसर्पति नित्यशः तानि मेघ
जवीर्षीणि प्रति प्रति जिघांसया तस्मान्मोघाः क्रियाः सर्वा भवसेवगतायुषां तत्रायुषिसतिचिकित्सायाः साफल्यमुक्तं
आयुश्चेदस्ति तदा तदेव जीवने हेतुः किंच चिकित्साविधानेन तत्रोच्यते आयुषिसतिचिकित्सायाः फलवेदना निग्रहः
उक्तं च आयुष्यान्मुखो जीवेत्स यथोन्नेषजं विना मेघजेन पुनर्जीवेत्स एव हि निरामयः किंच आयुषिसत्यपि ते गीवि
किंसां विनोत्थातुं न शक्नोति यत आह चरकः सति चायुषिनो यार्पे विनोत्थातुं शमोरुजी दर्शितश्चात्र दृष्टान्तः पंकलनो
महागजः किंच चिकित्सां विना पुष्मानप्यवसीदति यत आह स एव च सति चायुषिनः स्यादामयैश्चाचिकित्सितः य
था सत्यपि तैलादौ दीपो निर्वाति वा स या अत एवोक्तं साध्याप्यत्वमायंति याप्यागच्छं ससाध्यंतां प्रतिप्राणानसाध्या
श्च न राणामन्त्रिणा वतामिति चिकित्सात्वनिश्चितायुषोऽपि कर्तव्या यत आह तावत्प्रतिक्रियाकार्या यावच्छसिति मानवः
कदाचिद्देवयोगेन दृष्टारिष्टोऽपि जीवति इति तु यस्यासाध्यत्वं संदिग्धं तं प्रमुक्तं येषां त्वसाध्यता शास्त्रेणानुभवे न निश्चिता
एन ते तुर्न चिकित्साः यत उक्तं सद्देहास्तेन ये साध्या नारंभते चिकित्सितुमिति अथ इयं सर्वे इयमपेक्षंते रोगिप्रभृतयो य
तः विना वित्तं न भैषज्यं चिकित्सां गंतो धनं अथ परिचारकस्य लक्षणं स्निग्धोऽनुगुप्सुर्वलवान्मुक्तो व्याधितरक्षणे
वैद्यवाक्पल्लवश्चांतो पुज्यते परिचारकः स्निग्धः प्रीतः अनुगुप्सुः अनिदकः अथ भैषजस्य लक्षणं वैद्यो व्याधिं हरेद्ये
न तद्व्यं मोक्तमौषधं तथा दशमवश्यं स्याद्दोगघ्नेता दशं भुवे तत्रौषधिग्रहणे परिभाषा प्रशस्तदेशे संजातं प्रशस्ते रुमिचो

राम.
४८

इते अत्यमात्रे बहुगुणं गंधवर्णरसान्वितं शेषघ्नमलानिकरमधिकं न विकारियत् समीक्ष्य काले दत्तं च मेघजं स्याद्गुणाव
हं आग्नेयाविंध्यशैलाद्याः सौम्यो हिमगिरिः स्मृतः अतस्तदौषधानि स्युरनुस्वाणि हेतुभिः आग्नेयाः अधिकाग्नेयाः ॥
सौम्यो धिकसौमांशः औषधपएव औषधानि अनुरूपाणि सदृशानि अन्येष्वपि मरो हंति वने शपवनेषु च गल्लीयाता
निसुमनाः शुचिः प्रातः सुचासरे आदित्यसन्मुखो मौनी नमस्कृत्य शिवे इदि साधारणधरा इयं गल्लीया उत्तराश्रितम्
साधारणधरा इयं सर्वभूमिभवे इयं उत्तराश्रिते स्वस्मा उत्तरदिग्भवे वल्मीककुत्सितान् पशमशानो खरमार्गजाः जे
तुवह्नि हिमव्याघ्रानौषधः कार्यसाधिकाः शरघखिलकार्याणि यासं सरसमौषधं विरेकवमनार्थं वीसंतांते समाहरेत् व
वसंतमध्ये समाहरेत् संगल्लीयात् अतिस्थूलजरायास्तुतासां ग्रासास्त्वचो ध्रुवं गल्लीयात् स्मृमलानि सकलानि
पिबुद्धिमान् अम्यच्च येषां महंति मलानि कोष्ठगर्भाणि दूरतः तेषां तु वल्कलं ग्राह्यं स्व मलानि सर्वशः यत्रोधा
देस्त्वचो ग्रासाः सारः स्याद्दीजकादिनः तालीसादेस्तु पत्राणि फलं स्यात्त्रिफलादितः क्वचिन्मूलं क्वचित्कंदः क्वचित्प
त्रं क्वचित्फलं क्वचित्पुष्पं क्वचित्सर्वं क्वचित्सारः क्वचित्त्वचा चित्रकं स्तराणि निंबो वासा च त्रिफला क्रमात् धातुकी के
टका रीचत्व दिरः क्षीरिपादपः क्वचिन्निंबस्य गल्लीयात् पत्राभावे त्वचामपि वालं फलं तु विल्वस्य पक्वमारग्वधस्य
च अङ्गे नुक्ते जरायासाभागे नुक्ते खिलं समं पात्रे नुक्ते मृदः पात्रं काले नुक्ते त्वहर्मुखं नवान्येव ह्रियो ज्यानि इत्याण्यपि
लकर्मसु विना विडंगकृष्णाभ्यां गुडधान्याज्यमाक्षिकैः धान्यमन्त्रं पुराणं तु प्रशस्तं स्यात्तां बूलं काजिकं तथा शुष्कं नवी

भा.प्र.
४६

वीनं द्रव्यं तु योज्यं सकल कर्मसु आर्द्रं सुधिगुणं पुष्पादेश सर्वत्र निर्णयः गुडची कुटजो वासा कृष्णोऽश्वत्था वरी अश्वगंधा सह
चरौ शतपुष्पाप्रसारिणी प्रयोज्याः सदैवाश्चिद्गुणानैव कारयेत् सह चरः कुरंदकः वीसानिंबपटोलकेतकवला कृष्णोऽ
कैंद्रीवरी वर्षाभ्रकुटजाश्च कंदसहिताः सास्तिगंधामता मांसीनागवला कुरंदकपुरौहिंवाईकं वैश्वंगल्ली पात्सरसां यम्
निन पुनः कुर्याद्भिभागानि च सेंद्रिइंद्रवारुणी वरीशतावरी एतिगंधागंधप्रसारिणी नागवला गुलसकरी कुरंदकः पीतपु
ष्पः कटसरैया पुरैगुगुलुः घृततैलंचपानीयंकषापेयं जनादिकं पक्काशीतीक्ष्णं तप्तं तत्सर्वं स्पादिवोपमं अथ द्रव्या
णां परीक्षा स्थास्तिमोसलापय्या सर्वकर्मसु सजिता सिमोभसिनिमज्जोद्याभस्त्रानकात्त पोतमा वा एरुमूर्द्धवत्कं
रोवा एहीकंदसंज्ञितः सौवर्चलंतुकाचाभं संधवैस्पटिकप्रभं सुवर्णच्छविकं तेयं स्वर्णमाक्षिकमुत्तमं ओडपुष्पप्र
तीकाशमनोका चोत्तमामता श्रेष्ठशिलाजतुतेयं यस्ति सैनविशीर्यते तोयपूर्णं कांस्पयात्रोप्रतानेन विवर्द्धते कर्पूरस्तु
वरस्तिग्धरा लासुस्मफलावरा श्वेतचंदनमसंतं सुगंधिगुरुसजितं रक्तचंदनमसंतं लोहितंचवरं मतं काकतुंडनिभः
स्निग्धो गुणश्रेष्ठो गुरुर्मतः सुगंधिलघु रूक्षं च सुरारुवरं मतं सरलं स्निग्धमत्यर्थं सुगंधिच गुणावरं अतिपीताप्रश
स्तातुत्तयादारुनिशाबुधैः जातीफलं गुरुस्निग्धं समं शुभ्रेतरद्वरं महीकासोत्तमाज्ञेयाया स्पाहोस्तनसंनिभा करमद्
फलाकारमध्यमा सामकीर्तिता गोस्तनसंनिभामुनका इतिलोके करमद्फलाकारा करौदीरा इतिलोके खंडंतुविम
लं श्रेष्ठचंद्रकांतिसमप्रभं गव्याम्यसदृशं रुच्यगंधं मधुवरं मतं अथ स्वभावतौहितानि शालीनां लोहितः शालिः षष्टिकेषु

राम.
४६

व

वषट्कार एकधायेषपिषवोगोधूमः प्रवरोमतः शिविधान्येवरोमुक्तोमस्तरश्चाठकीतथा रसेषुमधुरः श्रेष्ठोलव
पोषुचसैंधवः दण्डिमामलकं द्राक्षावर्जं च परूषकं राजादनेमातुलुंगं फलैर्गम्यते परूषकं फालसा इति लोके
राजादने विरिणी इति लोके मातुलुंगं विजोरा इति लोके पत्रशकेषु वा स्त्रकं जीवंती पोतिका वर पयोले फलशके
षुकं दशाकेषु शरणं यणः कुरंगोरुरिणो जंघालेषु प्रशस्यते पक्षिणो तित्तिरिणी वो वरोमस्येषु रोहितः हरिणस्ताम्रवर्णस्पा
देणः कस्तुर्यामतः कुरंगस्ताम्र उद्दिष्टो हरिण कृत्तिको महान् जलेषु दिव्यं उग्धेषु गम्यमासेषु गोभवं तैलेषु तिलजंतैले
रेक्षं वैषुकिता सिता अथ स्वभावा दहितानि शिवीषु माषान् श्रीषा नौलवलेषौ परंत्यजेत फलेषु लकुचं शके सार्वभेन हि
तं मतं गोमांसं ग्राम्यमांसेषु नहिता महिषी वसा मेघी पयः कुसुंभस्य तैले साजं च फालितं इक्षरसः परियको योर्द्धघ्नस्त
त्फालितं तद्विष्टो वा शव इति लोके अथ संयोग विरूपाणि मत्स्यमान् पमांसं च उग्धयुक्तं विवर्जयेत् कपोतं सार्वभेनैले
भर्जितं परिवर्जयेत् मत्स्यानि शौर्विकोरण तथा शौड्रेण वर्जयेत् सक्तून्मांसपयोयुक्ता तु सैर्दधिविवर्जयेत् उल्लैर्न भोवुना
शौड्रेण पयसं कशरा न्वितं रंभा फले सजेत क्रदधिविल्वफलान्वितं दशाहं मुखितं सर्पिः कां स्ये मधु घृतं समं कृतान्ने च कषा
पंच पुनरुष्मीकृतं सजेत् एकत्र बहुमांसा निवि रूध्यंते परस्परं मधु सर्पिर्वसा तैल पानीयानि यथा तथा अथ भेषजग्रहणे
संकेतः लवणं सैंधवं प्रोक्तं चंदनं रक्तचंदनं कर्णलेहा सवस्नेहाः साध्या धवलचंदनैः कषायलेपयोः प्रायो पुज्यते रक्त
चंदनं अंतःसंभर्जने ज्ञेया घ्नमोक्षयवानिका वहिः संभर्जने सैव विज्ञात व्याजमोदिका पयः सर्पिः प्रयोगेषु गम्यमेव हि

भा.प्र.
५०

रघते शकदसोगोमयजोमूत्रंगोमूत्रमुच्यते अथप्रतिनिधिः चित्रकाभावतोदंतीक्षारः शिखरिजोयवा अभावेधन्वपा
सस्यप्रक्षेप्यातुडालभा शिखरीअपामार्गः तगरस्याप्यभावेतुकुण्डदधाभिष्वरः मूर्वाभावेत्वचोग्राह्यानिगिनीप्रभवा
बुधैः अहिंलायाअभावेतुमानकंदः प्रकीर्तितः लक्ष्मणयाअभावेतुनीलकंठशिखामता नीलकंठशिखाममूरशिखा व
कुलाभावतोदपंकलारोत्पलपंकजं नीलोत्पलस्याभावेतुकुमुदंदेयमिष्यते जातीपुष्पंनपत्रास्तिलवंगंतत्रक्षयते अर्कप
र्णादिपयसोद्यभावेतदसोमतः पौष्कराभावतः कुण्डंतयालंगल्पभावतः स्थौरोयकस्यचाभावेभिषग्भिर्दीयतेगदः चविका
गजपिप्पल्यौविष्यलीमूलवत्स्मरते गदः कुण्डं अभावेसोमराज्यास्तुप्रपुन्नाटफलंमते यदिनस्याद्गुरुनिशातदादेयानिशाबु
धैः सोमराजीवाकुची प्रपुन्नाटफलं चक्रमर्दफलं दारुनिशादरुहरीद्रा रसोजनस्याभावेतुसम्यद्दर्वप्रपुज्यते सौ राष्ट्रभा
वतोदेयास्फटिकातहुणजनेः सौराष्ट्रीसौरदीमादीइतिलोके तालीसपत्रकाभावेस्वर्णतालीप्रशस्यते भार्ग्यभावेतुताली
संकटकारीजराथवा रुचकाभावतोदघास्त्रवर्णपांशुध्वकं अभावेमधुयष्ट्यास्तुधातकींचप्रयोजयेत् रुचकंचौहारइति
लोके पांशुलवर्णखारी अथवारेहइतिलोके अम्लवेतसकाभावेचुक्रंदानव्यमिष्यते द्राक्षापदिनलभ्येतप्रदेशंकाश्म
रीफलं तयोरभावेकु सुमंमधु कस्यमतंबुधैः लवंगकुसुमंदेयंनखस्याभावतः पुनः कस्तूर्यभावेकंकोलक्षेयणीयं
विडवुंधाः कंकोलस्याप्यभावेतुजातीपुष्पंप्रक्षयते सुगंधमुस्तकंदेयंकर्पराभावतोबुधैः कर्पराभावतोक्षेयंयंत्रिपरांवि
शेषतः कुंकुमाभावतोदघास्तुसुमकुसुमंनवं श्रीखंडचंदनाभावेकर्पूरंदेयमिष्यते अभावेवेतयोर्वैः घः प्रक्षिपेदुक्तचंद

राम.
५०

नं रक्तचंदनकाभावेन बोशीरं विदुर्वाः मुस्ताचातिविषाभावे शिवाभावे शिवामता अभावे नागपुष्पस्य पद्मकेसरमिष्यते
मेषजीवककाकोलीऋद्धिदं देविचासति वरीविद्युर्ष्वगंधावाही श्वक्रमास्तिपेत् वरीशतावरी वाराहास्तु तथाभावे च
र्मकारालुकोमतः वाराहीकंदसंस्तुपश्चिमेरुष्टिसंस्तुकः गृष्टिर्गंधी इति लोके वाराहीकंद एवात्मै चर्मकारालुकोमतः
आनूपे सभवे देशे वाराह इव लोमवान् भस्त्रातकासरुत्वे तु रक्तचंदनमिष्यते भास्त्रातभावतश्चित्रनलश्चेशोरभावतः
सुवर्णभावतो वैद्यो माक्षिकं प्रक्षिपेदुधः श्वेतंतु माक्षिकं ज्ञेयं बुधै रजतवर्जुवं माक्षिकस्याप्यभावे तु प्रदद्यात्स्वर्णगैरिकं
सुवर्णमथ वारोप्यं मत्तं यत्र न लभ्यते तत्र लोहेन कर्माणि भिषकुर्व्याद्विचक्षणः कान्ताभावे तीक्ष्णलोहं योजयेद्देयसत्त
मः अभावे मौक्तिकस्यापि मुक्ताशुक्तिं योजयेत् मधुयत्र न लभ्ये तत्र त्रजीर्णगुडोमतः मत्स्यं यत्र न लभ्ये तत्र दद्याद्भिषजः सित
शर्करां असंभवे सितायास्तु बुधैः खंडं प्रयुज्यते क्षीराभावे रसोमोदो मासुरो वा प्रदीयते अत्र प्रोक्तानि वस्तूनि यानि ते सुच
तेषु च योज्यमेकतराभावे परं वैद्येन जानता रसवीर्यविषाकाद्यैः समं द्रव्यं विचिंत्य स च युज्यात्तद्विधमयश्च द्रव्याणां तु रसा
दिवित् योगेयं प्रधानं स्यात्तस्य प्रतिनिधिर्मतिः यत्र प्रधानं तस्यापि सदृशं नैव गृह्यते याधेरयुक्तं यद्रव्यं गणोक्तमपि
तत्पतेत् अतुक्तमपि युक्तं यद्योजयेत्तद्रसादिवित् इत्यगतं यदर्थं पंचकमाह इत्येगुणो रसो वीर्यं विषाकः शक्तिरेव च
पदार्थाः पंचतिष्ठन्ति स्वस्वकुर्वन्ति कर्म च तत्र रसाः तत्र वाग्भटः रसाः स्वादु म्लान वणतिक्तोषण कषायकाः षट्
यमाश्रितास्ते च यथा पूर्ववत्तावहाः उपरान्तः कटुः तत्राद्यामारुतं प्रीतित्रयस्तिक्तादयः कफं कषायतिक्तमधुराः पित्तमप्ये

भा.प्र.
५१

तु कुर्वते येरसा वातशमना भवन्ति यदितेषु वै रौक्ष्यलाघवशोसानि न ते हस्युः समीरणं येरसाः पित्तशमना भवन्ति यदितेषु
पु वै तैक्ष्ण्यौष्ण्ये लघुता चैव न ते तत्कर्मकारिणः येरसाः श्लेष्मशमना भवन्ति यदितेषु वै स्नेहगौरवशोसानि न ते हस्युः कं
फं सदा अथ मधुररसस्य गुणाः मधुरो हिरसः शीतो धातुस्तन्यवलप्रदः चक्षुष्यो वातपित्तघ्नः कुर्यात्स्यौत्सर्गकमीनं वा
लवृक्षतक्षीणवर्णकेशोद्विजसां प्रशस्तो वृंहणः कंठ्यो गुरुसंधानकृन्मतः विषघ्नः पिच्छलश्चापि स्निग्धः प्रीत्यापु
वोर्हितेः अथातिपुक्तस्य मधुररसस्य गुणाः सोतिपुक्तो ज्वरश्वासगलगण्डावुदरकमीनं स्यौत्सर्गमांघ्रमेकांश्च कुर्यान्मे
दः कफामयान् अथाम्लस्य गुणाः रसो म्लः पाचनो रूच्यः पित्तश्लेष्मास्रदो लघुः लेखितो स्त्रो वहिः शीतः क्लेदनः पवना
पहः स्निग्धः स्त्रीक्ष्णः सरः शुक्रविवंधानाहृष्टिहा हर्षणो रोमदंतानामक्षिभ्रविनिकोचनः लेखितो लेखनः वहिः
शीतः स्पर्शशीतः विनिकोचनः संकोचनः अथातिपुक्तास्याम्लरसस्य गुणाः सोतिपुक्तो भ्रमं कुर्यात्तदहतिमिरज्य
एन् कडूपांडुत्ववीसर्पशोथविस्फोटकुष्ठकृत् अथ लवणस्य गुणाः लवणः शोधनो रूच्यः पाचनः कफपित्तदः पुंस्त
वातहरः काये शैथिल्यमदुताकरः वलघ्न आस्रजलदः कषौलगलदहकृत् अतिपुक्तस्य लवणस्य गुणाः सोतिपुक्तो क्षि
पाकास्रपित्तकोष्ठक्षतादिकृत् वलीपलितत्वानि स कुष्ठवीसर्पतद्वप्रदः कौष्ठे वरदी कृतदंशकृतशोथवत पलितं के
शशुक्रता त्वानि सेशिरसिकेशनाशः अथ कडूगुणाः कडूरूक्षश्च तीक्ष्णश्च विशो वातपित्तकृत् श्लेष्महृत्त्रघुरानेपः
कृमिकंडूविषापहः रूक्षस्तन्यहरश्चापि मेदस्यौत्सापकर्षकृत् अस्त्रदो नासिकास्याक्षिजिह्वागोष्ठे जकोमतः दीपनः पाच

ल ३

राम-
५१

नोरुच्योनासिकाशेषणोभरं केदमेदेवसामज्जशकन्त्रेपशेषणः स्नातः प्रकाशकोरुक्षोमेधोवर्चोविवेककृत आ
नेयः अधिकाग्रंशः मेधोमेधापैहितः वर्चोविवेधकृतमलं वद्धं करोति अतिपुक्तस्य कटारसस्य गुणाः सोतिपुक्तोभ्रां
तिहारमुखतालोष्ठशेषकृत कंठदिपीडामृच्छातिद्वं पदोवलशुक्रहृत अथतिक्तस्य गुणाः तिक्तः शीतस्त्रषामृच्छाज्वर
पित्तकफाक्षयेत् कमिकुष्ठविषोत्केशहरत्तगदापहः रुच्यः स्वयमरोचिष्णुः कंठस्तमास्पशोधनः वातलोम्बिकरोना
सशेषणोरुक्षणे लघुः रुच्यः अमेषुवस्तुषु रुचिमुत्पादयति स्वयमरोचिष्णुः यथानिवः स्वयंनरोचते अमेषुवस्तुषु रु
चिं करोति अतिपुक्तस्य तिक्तस्य गुणाः सोतिपुक्तः शिरःभ्रूलमन्यास्तंभप्रमार्त्तिकर कंयमृच्छातिषाकारी बलशुक्र
क्षयप्रदः अथ कषायगुणाः कषायोरेपणोनाहीस्तंभनः शोधनस्तया लेखनः पीडनः सौम्यः शेषणोवातकोपनः क
फशोणित पित्तघ्नो रुक्षः शीतो लघुर्मतः त्वक्प्रसादन आमस्य स्तंभनो विशदोमतः जिह्वायां जाड्यद्वत्कंठस्नातसां
चविवेधकृत रेपणोव्रणस्य स्तंभनो गात्राणां शोधनोव्रणस्य लेखनोव्रणघुत्सन्नमांसस्य पीडनो हृदयस्य वातकारि
त्वात् सौम्यः सोमाडुत्सन्नः शेषणोव्रणमेहादीनां अतिपुक्तस्य कषायस्य गुणाः सोतिपुक्तोयहाध्यानहृत्पीडाक्षेपण
दिकृत मधुरादीनामपरेपिविशेषाः मधुरं श्लेष्मलं प्रायो जीर्णच्छालियवाद्यते मुक्ताक्षौध्रमतः क्षौद्रास्तितायाजोगला
मिषात् अम्लं पित्तकरं प्रायो विनाधात्रीचसुडिमीं लवणं प्राययोद्धेविनेत्रयोः सैधवं विना प्रायः कटुतयातिक्तमरुष्यं
वातकोपनं शृंगीरुक्षारसोनातिपदो लममृतं विना चरके पिप्पलीनागरं वष्यं कटुं वष्यमुच्यते प्रायशस्तंभनेप्रोक्तं क

भा.प्र.
५२

कषायमभयं विना सामान्येनात्र निर्दिष्टा गुणाः षड्संभवाः रसानां योगतस्तु स्यादस्यैव लोदयः संयोगाद्विषतां याति
 समं मांसेन मांसिकं अमृतत्वं विषं याति सर्पदंष्ट्रस्य वै यथा अथ गुणाः लघुर्गुरुस्तथा स्निग्धो रूक्षस्तीक्ष्ण इति क्र
 मात् नभोभूवा विवातानां वक्त्रे ते गुणाः स्मृताः अथ लघ्वादिगुणवतां गुणाः लघुपथ्यं परं प्रोक्तं कफघ्नी घ्नपाकिच ल
 घुद्वयं एवं गुर्वदि तथा चोक्तं गुर्वदयो गुणा द्वये पार्थिवदौ रसाश्रये रसेषु यपदि शपंते साहचर्योपचारतः गुरुवात
 हरं पुष्टिश्लेष्मकृच्चिरपाकिच स्निग्धं वातहरं श्लेष्मकारि वृष्यं वलावहं रूक्षं समीरणकरं परं कफहरं मतं तीक्ष्णं पि
 त्तकरं प्रायो लेखनं कफवातहृत् सुश्रुते तु गुणा एते विंशतिस्तान्नुवेश्मणु गुरुर्लघुः स्निग्धरूक्षौ तीक्ष्णः स्थिरः सरः पि
 छिलो विशदः शीत उष्णश्च मृदु कर्कशौ स्थूलः सूक्ष्मोऽवः शुष्क आशुर्मंदः स्मृता गुणाः तत्र गुरुलघुस्निग्धरूक्ष
 तीक्ष्णगुणा उक्ता एव श्लक्ष्णः स्नेहं विनापि स्यात्कठिनोपि हि चिकुणः स्थिरो वातमलस्तंभी सरस्तेषां प्रवर्तकः पिच्छ
 लस्तंतुलो वल्यः संधानश्लेष्मलो गुरुः संधानो भयस्य क्लेदछेदकरः व्यातो विशदो व्रणरोपणः शीतस्तु रूक्षेन स्तंभी
 मूर्च्छातिरस्वेदराह नुर उष्णो भवति शीतस्य विपरीतश्च पाचनः क्लृप्तः सुखजनकः स्तंभी रक्तातिप्रवसादीनां स्तंभनः
 उष्णः शीतस्य विपरीतस्तेन असुखजनकः रक्तानि प्रवसादीनां मस्तंभनः मूर्च्छातिरस्वेदराह कृच्च पाचनो व्रणादीनां मृद
 कर्कशो प्रसिद्धो स्थूलः स्थौल्यकरो देहोत्तसामवरोधकत् देहस्य सूक्ष्मछिदेषु विशेषतः सूक्ष्ममुच्यते इवः क्लेदकरो व्या
 पीशुकस्तद्विपरीतकः आम्युराम्युको देहोत्तसामवरोधकत् मेदः सकलकार्प्यपुश्चि यिलोत्थोपिकथ्यते अथ गुणप्रस्ता

श्लक्ष्णा ६

एम.
५२

वादीपनाद्योगुणाः सलक्षणा लिख्यते पचेन्नामं वन्किरुघदीपनंतद्यथा मिसिः वन्किरुघदीपनिकर ननुपद्धिं प्र
दीपयति तदा मं कथं न पचेदित्याशंकायामुच्यते दीपनं द्रव्यं तावत्तं वन्किं प्रदीपयति यः परिभोज्य मिच्छामुत्पादयति न त्वामं
पक्तुं क्षमः यथा सस्मदीया निरुघो तं करोति न तु वरुत्स्खाली स्यान्ते इलानोदनं कर्तुं क्षमः पचत्तामं न वन्किं च कुर्षाद्ये
तद्विपाचनं नागकेसरवर्द्धिं धाञ्चित्रो दीपनपाचनः ननुपद्धिं न दीपयति तदा मं कथं पचतीति आशंकाया माह पाच
नमिति पाचनं वन्किरिति मकुर्वाणमप्यामं पाचयति यथाभ्याधानीस्थोऽगारसम्पूहो न पचति न तु दीपवत्सर्वतः प्रदी
पयति न बोधयति पद्मेषां समानो दीरयत्यपि समीकरोसे वद्वाशमनेतद्यथा मता यद्द्वयं दोषान्न शोधयति नोद्धो
धो मार्गाभ्यामानयति समानदोषान्नो दीरयति न वद्धयतीति शमनं कृत्वा पाकं मलानां यद्वित्वा वंधमधोनयेत् तच्च
तुलोमने ज्ञेयं यथा प्रोक्ता हरीतकी मलानामपक्वानां वातपित्तश्लेष्मणो वंधं वा पुबंधं भित्वा अधोनयेत् मलानधः पा
तयति पक्त्यं पदपक्त्वं वन्किरुघदीपनं मलादिकं नयत्यधः स्रंसनेतद्यथा स्यात्कृतमालकां आदिशब्दात्कपि ज्ञे कृत
माला धनवहेरइति लोके मलादिकं मवद्धं पद्धं वापिंडितं मलैः भित्वाधः पातयति तद्देदनं कटुकी यथा अवद्धं
शिथिलं वद्धं गाढं मलैः दोषैः तत्रापि वातिकैः वरुत्स्वमाधिका बोधनार्थं तैः पिंडितं गुटिकी कृतं विपक्वं पदपक्वं वा
मलादिद्रवतानयेत् रेचयत्यपि तद्देये रेचने त्रिरता यथा रेचयत्यपि अधः पातयति च त्रिरता पनिलर अपक्वपित्तश्ले
ष्मान्नचय मद्धं नयेत्तु यत् वमनं तद्विविज्ञेयं मदनस्य फलं यथा ऊर्द्धं नयेत् मुखमार्गेण वन्किः कुर्षात् मदनस्य फलं मय

भा. प्र.
५३

न फले स्यानादहि न वेदुर्ध्वमधो वामलसंचये देहे संशोधनं तत्स्याद्देवदालीफलं यथा देवदाली सो नै आ इति दीपने पा
चने पत्स्यात्सत्त्वाद्सशेषकं ग्राहितं च तथा शृंठी जीरकं गजपिप्पली रोक्ष्याच्छैसात्कषायत्वात्तदुपाकाच्च यद्भवेत्
वातकृत्स्नं भनं तत्स्याद्यथा वत्सकं डंडकौ वातकृत्स्नं प्रतिलोमवातकृत्स्नं भनं अधोगामिमलादीनां वत्सककुरैयाडं
डकसो नापाठा श्लिष्टान्कफादिकां दोषानुन्मूलयति यद्दलात् छेदने तद्यथा क्षारामरिचानि शिलाजतु क्षारपवक्षा
रादयः धातुमलान्वादेहस्य विशेषो ल्पे खये तु यत् लेखने तद्यथा शौड्नीरमुसं वचा यवाः उल्नेखयेत् कृशीकुप्या
त् लेखने कृशीकारकम् शौड्मधुयवा इंदुयवाः यस्माद्भ्याम्भवेत्स्त्रीषु हर्षो वाजी करं हितं यथा श्वगंधामुशलीश
र्कश्च शतावरी हर्षोरंतुमुत्सारुः यस्माच्छुक्रस्य रद्धिः स्याच्छुक्रलेहितं उच्यते यथानागवलाघास्युर्वीजं च कपिकच्छु
जं नागवलागुलसकरी दुग्धमापाश्वभेत्नातफलं मज्जा मलानि च एतानि जनकानि स्मरेच्च कानि चरेत्तसः जनका
नि प्रभावाच्छीघ्रमेव रसादुत्पादनं पूर्वकं शुक्रं जनयंति रेचकानि आधिकात्यवर्तयंति च प्रवर्तिनी स्त्रीः शुक्रस्य
रेचने बहती फलं जाती फलं स्तंभकं स्यात्कालिगंक्षयकारि च स्त्रीः स्मरणं कीर्तनं दर्शनं संभाषणं स्पर्शनं चैव नालि
गननिधुवनैः समस्तैर्यस्तैश्च शुक्रस्य प्रवर्तिनी प्रवर्तिका रिणी रेचने बहती फलं बहत्कं रकारि फलं मयि शुक्रस्य
रेचने प्रवर्तकं कालिगं कलिंश फलं रसायने तु तद्भेदं यज्जरायाधिनाशनं यथामृताहृदंती च गुलुश्च हरीतकी श
र्व्याप्पारिवले कायेतनः पाकं च गच्छति अवापितं यथामंगा केन चारुसमुद्भवं अमृद्व्यं पक्वं सहुणं करोति यवापि

गु२

राम.
५३

तु अपक्वमेव स्वगुणैः सकलशरीरं व्याप्य पाकं पाति अहिंसमु **स्वंपतेन अपीमं संधिवंधांस्तु शिथिलान् पत्करोति** काषि
तत् वि **शेषो ज्ञातुभ्यो यथा क्रमुककोट्वाः धातुभ्यः सकलशरीरस्येभ्यो वीर्येभ्यः ओज उपधातुविशेषं विशेषं च**
मुकं एकं बुद्धिं लुपति यद्द्वयं मरुकारित इत्येते तमोगुणप्रधानं च यथा मधुसुरादिकं मरुकारिमादिकं व्यापि च विकृतिष्यति
श्लेष्मच्छेदि मंदावहं आग्नेयं जीवितहरं योगवाही स्मृतं विषं व्यापि सकलकायगुणव्यापनपूर्वकपाकगमनशीलं विकृति
ओजः शेषण पूर्वकं संधिवंधं शिथिलीकरणशीलं म **दावहं तमोगुणाधिक्येन बुद्धि विध्वंसकं आग्नेयं अधिकार्यं शः**
योगवाहिसं गिगुणग्राहकं विषं लक्ष्यं दृष्टं तो वत्सनाभसक्तुकादिः निजवीर्येण यद्द्वयं श्रोतोभ्यो शेषसंचयं निरस्यति
प्रमाथि स्यात् तद्यथा मरिचं वचा शेषावातादयः पैच्छित्वा गौरवाद्द्वयं हृद्धारसवहाः शिराः धत्ते यजोरवे तत्स्यादभिव्यं
दियथा दधि गौरवं शरीरे विरहित इत्यमुं कारमस्त्रं कुर्प्यात्तथा तर्षां हृदि दाहं च जनयेत्साकं गच्छति **तच्चिरात् गह्वरा**
ति योगवाहि इत्यं स **र्णिवस्तु** गुणान् पवमानवधयेत न्मधुजलतैलाज्यस्तलोहादि अथ वीर्यं तत्र वाग्भटः उल्लंघनी
तगुणोत्कर्षा दुधै वीर्यं हिंसा स्मृतं यत्सर्वमग्नीषोमीयं दृश्यते भुवनत्रयं अथ तद्गुणः उल्लंघनात् कफो हन्यासि तैतु तनु
तेतरं **वातकफात्तं काचुरुतेपि तद्वत्परं अमृच्च तत्रोल्लंघनमत्तद्वत्लानि स्वेदराहाशुपाकताः शमं च वातकफयोः करोति शि**
शिरं पुनः ह्लादने जीवने स्तभं प्रसादं रक्तपित्तयोः अथ विपाकः जाठरेण भिन्नायोगाद्युद्देति रसोत्तरं रसानां परिणामान्ते स

भा. प्र.
५४

विपाकइति स्मृतः मिष्टः पटुश्च मधुरमम्लो म्लं पयो ते रसः कटुतिक्तकषायमाणपाकः स्यात्प्रायशः कटुः तथा च वाग्भटः त्रि-
धारसानौपाकः स्यात्स्वादम्लकटुकामकः प्रायः पदेन त्रीणि हिः स्वादम्लविपाकः शिवा कषायामधुरपाका श्रुंही कटुकामधु-
रपाके सादिः॥ अथ विपाकानां गुणः श्लेष्मकृन्मधुरपाको वातपित्तहरो मतः अम्लस्तुकुरुते पित्तं वातश्लेष्मगणपहः॥
कटुः करोति पवनं कफपित्तं च नाशयेत् विशेष एव रसतो विपाकानां निदर्शितः अथ प्रभावः रसादिसाम्येयकर्मविशिष्टं
तत्प्रभावजं हंती रसाद्यैस्तु स्यापि चित्रकस्य विरेचनी मधुकस्य च मदीकाघृतं क्षीरस्पृष्टं प्रभावतः स्तथा धात्रील-
कुचस्पर्शसादिभिः समापि कुरुते शेषत्रितयस्य विनाशनं क्वचित्तु केवलैर्द्रव्यैकर्मैक्योत्प्राभावतः ज्वरं हंति शिरो बद्धा स-
हृदे वीजयपथा तथा नानौषधीयोगेषु फलं प्रति स्वभाव एवाश्रयणीयो न तु तत्र रसादिरूपहेतुविचारः कर्तव्यः यत आ-
ह पुंश्रुतः अमीमांसाय चिंसा निप्रसिद्धा निस्वभावतः आगमेनोपयोऽयानि भेषजानि विचक्षणीः प्रत्यक्षरूपलाः प्रसि-
द्धा च स्वभावतः नौषधीर्हेतुभिर्विद्वद्भिर्यत्तैस्तैश्च विरुद्धगुणसंयोगेभ्यः परमात्मै हि जीयते रसं विपाकस्तौ वीर्यप्रभा-
वे स्तान् व्यपोहति इति रसगुणवीर्यविपाकप्रभावाणामस्वरूपाणामभिधायं कुत्र द्रव्यैके रसगुणवीर्यविपाकप्रभावाः सन्ती-
ति बोधयितुं तत्तद्भ्यगतान् रसगुणवीर्यविपाकप्रभावानाह तत्र प्रथमं हरीतका उत्पतिनाम लक्षणगुणानाह रसं प्रजा-
पतिस्तस्य मन्विनौ वाक्यमृचतुः कुतो हरीतकी जाता तस्यास्तु कति जातयः रसाः कति समाख्याताः कति चोपरसाः स्मृताः
नामानि कति चोक्ता निविंवाता सा च लक्षणा केच वर्या गुणाः केच काचकुत्र प्रयुज्यते केन द्रव्येण संयुक्ताः काश्च रोगान्यपो

राम.
५४

इति प्रश्नमेतं यथा एव भगवन्वक्तुमर्हसि अन्विनोर्वचनं श्रुत्वा दृष्ट्वा वचनमब्रवीत् यथा तविं डमेदिन्यां शक्रस्य पिवतो
मृतं ततो दिव्या समुत्पन्ना समजातिरुत्तीरती हरितकामभयायथा कापस्या हतनामता हैमवत्ययथा चापि चेतकी श्रेयसी
शिवा वयस्या विजया चापि जीवन्ती रोहिणीति च विजया रोहिणी चैव हतना चामता भया जीवन्ती चेतकी चेति पथायाः
समजातयः अलावुवत्ता विजया रत्ना सारोहिणी स्मृता हतना स्थिमता स्मृता कथिता मांसला स्मृता पंचरेखा भया प्रो
क्ता जीवन्ती स्वर्णवर्तिनी त्रिरेखा चेतकी सेया समाना मियमाकृतिः विजया सर्वरोगेषु रोहिणी व्रणरोपिणी प्रलेपे ह
तना योज्या शोधनार्थं मता हिता अक्षिरोगे भया शस्ता जीवन्ती सर्वरोगहर चरण्यं चेतकी शस्ता यथा युक्तं प्रयोजयेत्
चेतकी द्विविधा प्रोक्ता भवेतां रुक्मा च वर्णतः षडंगुला यता शुक्ला रुक्मा त्वेकांगुला स्मृता काचिदस्वादमात्रेण काचिकं
धेनवे द्येत् काचित्स्पर्शेन दृष्ट्वा चतुर्ध्वं द्येच्छिवा चेतकी पादपृष्ठा यामुपसर्पेति येन नः भिद्यंते तस्मिन् देवप
शुभसि मगादयः चेतकी तु धृता हस्ते यावन्ति श्रुति ऐहिनः तावन्निधेत वेगैस्तु प्रभावान्नात्र संशयः न पाद्य सुकुमा
रणं रुषाणां भेषजं द्विषां चेतकी परमा शस्ता हिता सुखविरेचनी समाना मपि जातीनां प्रधाना विजया स्मृता सुखप्रयोगा
सुलभा सर्वरोगेषु शस्यते हरितकी पंचरसाः लवणानुवरापरं हृक्षोसादी यनी मेध्या स्वादु पाकारसायनी चक्षुष्या
लघु एषुष्या रं रुणी चानुलोमनी श्वासकाशप्रमेहार्शः कुशरोथोदरकमीन वैस्वर्ण्यग्रहणी रोगविवंधविषमज्वरान् गु
ल्माध्मानव्रणच्छर्दिहिका कंडू हृमयान् कामलां भूलमाना हंस्तीराने च यकृतया अश्मरीं मूत्ररुच्छं च मूत्राघातं च नाश

शयेत स्वाडितिक कषायत्वा सित हत्व फलानुमा कटुतिक्त कषायत्वा दम्लत्वाद्वा तद्विद्धि वा पित्तकृत्वा डकाम्लत्वाद्वा तद्विद्धि वा
 यशिका प्रभावाद्वा घृतं तत्वे सिद्धं पतत्प्रकाशपते हेतुभिः शिष्यबोधार्थं नापूर्वं क्रियते धुना कर्मान्यत्वं गुणैः साम्यं दृष्टमाश्रय
 नेह तः पतस्ततो नेति चिंसां धात्री लकचयोर्वेधा पथ्यायां मज्जनि स्वाडः स्नायावम्लो व्यवस्थितः वृत्तेति तत्त्वं दृष्टव्यं चिक
 तुवरोरसः नवास्नाघनास्त्रिधा गुर्वीक्षिमा चयां भसि निमज्जिन्ना सुप्रशस्ता कथिता तिगुणप्रदा नवादि गुणयुक्तत्वं
 तथैकत्र द्विकृता हरीतकीः फले यत्र द्वयं तच्छेषमुच्यते चर्विता वर्द्धयत्तन्निषेधिता मलशोधिनी सिन्धुसंयारिणी
 पथ्याभ्यशयोक्ता त्रिदोषनुत् उन्मीलनी बुद्धिवलेंद्रियाणां निर्मूलनी पित्तकफानिला नां विस्त्रंसिनी मूत्रशक्तमला नां हरी
 तकी स्यात्सहभोजनेन अन्नपानकृता दोषान्वातपित्तकफो भवान् हरीतकी हरमाशुभुक्तस्योपरियोजिता लवणेन कफं
 हन्ति पित्तं हन्ति सशर्करा घृतेन वातजानो गान्सर्वे गान् गुडाच्चिता सिंधुश्च शर्कराश्चुं बीकणा मधुगुडैः क्रमात् वर्षादिष्व
 भयाप्राशपारसायनगुणैश्चिन्ना अध्यातिस्त्रिदोषलवर्जितश्च रूक्षः रुशो लघुन कर्षितश्च पित्ताधिको गर्भनीचनारी व ५
 विमुक्तस्त्वभयां नवादेर अथ विभीतकस्य नामानि गुणाश्च विभीतकः त्रिलिंगः स्यान्नाक्षः कर्षे फलस्तुसः कलिद्रुमोभ
 तवासस्तथा कलियुगालयः विभीतमज्जात्तद्वृद्धिकफवातहरेलघुः कषायो मृदुरुच्यधात्री मज्जापित्तहृणाः अ राम
 थामलकानामानि गुणाश्च त्रिष्वामलकमाख्यातं धात्री तिष्य फलामृता हरीतकी समंधात्री फलं किंतु विशेषतः रक्तपि १५
 तप्रमेहघ्नं परं रस्यं रसायनं हन्ति वातं तदम्लत्वा सितं माधुर्यं शैत्यतः कफं रूक्षकषायत्वा फलं धात्र्यास्त्रिदोषजित् यस्य यस्य
 विभीतकं स्वादु पाकं कषायं कफपित्तनुत् ॥ ५ ॥ एव वीर्यं हि मत्परी मेदनं काशनासनम् ॥ रूक्षं नेत्रे हितं केसं कृमिवैश्वर्यनाशनं ॥ ३५

फलस्यैव वीर्यं भवति पादशं तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि निर्दिशेत् अथ त्रिफलायां सणनामगुणः पथ्या विभीत
 धात्रीणां फलैः स्यान्निफलासमैः फलत्रिकं च त्रिफलासावराचप्रकीर्तिता त्रिफलाकफपित्तघ्नी मेरुकुण्डली सण चक्षु
 ष्यादीपनीरूपा विषमज्वरनाशिनी अथ शृङ्गानामानिगुणश्च शृङ्गी विश्वाच विश्वं च नागरं विश्वमेव जं ऊषणं कटु
 भद्रं च शृङ्गवेरं महौषधं शृङ्गीरूपा मवातघ्नी पाचनी कटुकालघुः स्निग्धोष्णामधुरापाके कफवातविषंधनुर र
 व्यास्य **प्या** वमिश्वासश्च लका सह समानरुंति श्लीपदशो यारो आनाहो हरमाहूतान् आग्नेयगुणभूयिष्ठो यो शय
 रिशो विषयत संगृह्णाति मलं तनुं ग्राहि शुं व्यास्यो यथा विवर्द्धं भेदिनी पातु सा कथं ग्राहिणी भवेत् नैवं वाच्यं शक्तिर्विषं
 धभेदे स्यात् पतोनमलपातने अथाईकसनामानिगुणश्च आईकं शृङ्गवेरं स्यात् कटुभद्रं तथा डिंका आर्दिका भेदिनी
 गुर्वीतीक्ष्णोष्णा दीपनी तथा कटुकामधुरापाके रूक्षा वातकफापहा ये गुणाः कथिताः शृङ्गास्तेऽपि संसाईके खिलाः भो
 जनाग्रे सदा पथ्यं लवणाईकमक्षणं अग्निं संदीपनं रुच्यं जिह्वा कंठविशोधनं कुष्ठेषां हामये रुच्छे रक्तपित्तेण ज्वरे दाहे **वप**
 निराघशरं दोनैव हजितमाईकं अथ पिप्पल्यानामानिगुणश्च पिप्पली मागधी रुसावेदे हीच पलाकणा उपकुलोषणा **न**
 शौं जीकोला स्यात् तीक्ष्णोष्णोपला पिप्पली दीपनी व्यास्योपाकारसापनी अनुस्मा कटुका स्निग्धा वातश्लेष्महरी लघुः पि
 त्तलारे चनी रुंतिश्वासकाशो हरज्वरान् कुष्ठप्रमेहगुल्मारः श्लीरुश्च लाममारुतान् आईकफमहास्निग्धा शीतलाम
 धुरागुरुः पित्तप्रशमनी सातु शुष्का पित्तप्रकोपिनी पिप्पली मधुसंयुक्ता मेदः कफविनाशिनी श्वासकाशज्वरहरी रूपा

भा.प्र.
५६

मेधाग्निवर्द्धनी तीर्णत्वरेग्निमांघेचसस्य ते गुडविषली कासाजीर्णास्त्रिधासहस्रांशुकमि
रोगनुत्तर हि गुणः पिप्पलीरुग्णाकुडो त्रिभिषजामतः अथमर्चसनामानिगुणाश्च मरिचं वे
मरिचं वेत्तजं रुक्मस्य पांघर्मपित्तनं मरिचं कटुकं तीक्ष्णं दीपनं कफवातजित् उल्लंघितं रुक्मं श्वा संप्लुतकमी
रुक्मं तदाई मधुरं पाके नात्युल्लंघितं कटुकं गुरु किंचितीक्ष्णगुणं श्लेष्मसं किः स्यादपित्तलं अथत्रिकटुनोलक्षणा नामगुणाश्च
विश्वोपकुल्यामरिचं त्रिपुंत्रिकटुकथ्यते कटुत्रिकं तु त्रिकटुश्लेष्मणं योषमुच्यते श्लेष्मणं दीपनं हंति श्वासकाशतृणामपा
नं गुल्ममेरुकफस्योत्पत्तिमेहः श्लीपदपीनसान् अथपिप्पलीमूलस्य नामानिगुणाश्च ग्रंथिकं पिप्पलीमूलस्य पांघर्मपित्तनं चटकाशि
रः दीपनं पिप्पलीमूलं कटुलं पाचनं लघु रुक्मं पित्तकरं नेदिकफवातोद्दण्डकं आनाहलीरुगुल्मघ्नं रुक्मिश्वासक्षयापहं
अथचतुस्त्वणस्य लक्षणा नामगुणाश्च श्लेष्मणं सकणामूलं कथितं चतुस्त्वणं योषस्यैव गुणः प्रोक्ता अधिकाश्चतुस्त्व
णो अथचतुस्त्वणस्य नामगुणाः भवेच्चतुस्त्वविका कथिता वातयोषणा कणामूलगुणं चतुस्त्वविशेषाहुर्दनापहं अथजपिप्प
ल्यानामानिगुणाश्च चविकायाः फलं प्राज्ञैः कथिता गजपिप्पली कपिवल्लीकोलवल्ली श्रेयसी विशिरश्च सा गजकला
कटुर्वातश्लेष्मनुद्धर्तिवर्द्धनी उल्लानिहंत्यतीसारश्वासकं शमयकमीन् अथचित्रकस्य नामानिगुणाश्च चित्रकोनल
नामा चपीठोद्यालस्तपोषणः चित्रकः कटुकः पाके वह्निक्त्वा चनोलेपुः रुक्षो लोत्रहृत् कुष्ठशोथार्शः कृमिकुष्ठ
नुत्तर वातश्लेष्महरो ग्राही वातार्शः श्लेष्मपित्तहृत् अथपंचकोलस्य लक्षणं गुणाश्च पिप्पली पिप्पलीमूलं चतुस्त्व

राम.
५६

कनागरेः पंचभिः कोलमात्रेयस्य च कोलेत इत्यते पंच कोलं रसेपाके कडकं रुचिकृतं तीक्ष्णोष्णं पाचनं श्रेष्ठं दीप-
नं कफघातनुत्तं गुल्मलीहोदराहारं शूलघ्नं पित्तकोपनं अथ पञ्चगुणस्य लक्षणं नाम गुणाश्च पंच कोलं समरिचं प-
षणमुद्राहृतं पंच कोलगुणं तत्तु रूक्षं मुलं विषापहं अथ यवा नामानि गुणाश्च यवानि कोत्र गंधाच व्रत-
दभोजमोदिका सैवोक्ता दीपको दीप्यस्तथा स्याद्य वसाक्षयः यवानी पाचनी रूक्षानी क्षोष्णकडकालघुः दीप-
नी चतयातितापितलाशूलशुक्रनुत्तं वातश्लेष्मोदराहारं गुल्मलीहं रुमिषणुत्तं अथाजमोदनामगुणाश्च अ-
जमोदखण्डाश्वाचमसरोदीप्यकस्तथा तथा ब्रह्मकुशोक्ता कारवीलो चमस्तकः अजमोदकडकी क्षोष्णदीपनी क-
फघातनुत्तं उष्णविदारिणी रूक्षा वृष्यावलकरीलघुः नेत्रामय रुमिच्छर्दिहि ध्रुवस्तिरुजो जयेत् अथ खुरासानी यवा-
नी गुणाः पारसी यवानी तु यवानी स दृशी गुणैः विशेषात् पाचनी रूक्षा त्राहिणी मादिनी गुरुः अंशुर्लजीरकस्त-
जीरकलौजी एषा नामानि गुणाश्च जीरको जरणो जाजी कणस्यादीर्घजीरकः कस्य जीरः सुगंधश्च तथैवोक्ता
रशोधनः कलाजाती तु सुषवी कालिका चोपकालिका एथ्वी काकोरवी एथ्वी एषुः कस्योपकुचिका उपकुची च
कुंची चरुर्जीरक इत्यपि जीरकत्रितयं रूक्षं कडकं दीपनं लघु संत्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकरं ज्वर-
घ्नं पाचनं वल्यं वृष्यं रुमं कफापहं चक्षुष्यं पवनोष्णानुगुल्मच्छेदितसारहृत् अथ धान्या कस्य नामानि गुणाश्च धा-
न्या कंधान्य कंधान्यं धाना धानेयं कंतथा कुनदी धेनुकाच्छुक्रा कुलुबुरुवितुन कं धान्या कंतुवरं स्निग्धमवर्णं मत्तं

मेथि कृत्रिमेथिनी मेथिदीपनी बहु पवित्रा ॥ नोधिनी बहु वीजावजोति हजं धफला तथा ॥ वृत्तिका
 चक्रा मं धामिप्र पुष्या च के रूनी कुंचिका बहु पलीच पीतवी जा छलित जाः १६

भा.प्र.
५७

लंलघु तिक्तकटुस्रवीर्ष्यचरीपतं पाचनं स्मृतं ज्वरघ्नो च कंथाही स्वाडपाके त्रिदोषतृप्त तस्मात्सहवमिश्वासकाशमा
 रीः कृमिप्रणुर आर्द्रतनुं सुखं स्वाडविशेषास्ति नाराशनं अथ सोपसो वातयोर्नोमानि गुणाश्च शते पुष्पाशनाक्षाचमधु
 एकारवीमिसिः अति छत्रासित छत्रासं हतच्छत्रिकापि च छत्राशालेयशालिसोमिश्चेषामधुरामिसिः शतपुष्पा
 लघुस्तीक्ष्णपित्तकदीपनी कटुः उष्ण ज्वरानिलश्वासघ्नश्चक्षुःक्षीरोगहृत् मिश्रेषात सुणप्रोक्ता विशेषाघोनिश्च
 लनुत् अग्निमोघरुही हृद्या बहु विट्कृमिभुक्त हृत् रूक्षो ला पाचनी काशवमिश्लेष्मा क्लिप्तान् हरेत् अथ मेथीवनमे
 थीतयोर्गुणः मेथिका वातशमनी श्लेष्मघ्नी ज्वरनाशिनी ततः स्वल्पगुणवन्माकाजिनोसातु रजिता अथ चंद्रश्च
 रसगुणः चंद्रश्चरं हितं हिक्का वातश्लेष्माति सारिणं अस्वातगद्वेकीवलपुष्टिविवर्द्धनं अथ चारुना मेथिका च
 इश्चरश्च कालाजा जीपवानिका एतच्चतुष्टयं पुक्तं चतुर्वीजमिति स्मृतं तच्छर्णं भक्षितं निमंतिरुंति पचनामयान् आ
 जीर्णश्चलमाध्याने पाश्चश्चलं कटियथा अथ हिंगुः सहस्रवेधी जतुकं बाल्ही कं हिंगुमठं हिं हलं पाचनं हृद्यं ती
 क्ष्णं वातघ्नं सहर श्लेष्मोदनाह कृमिघ्नं पित्तवर्द्धनं अथ वचोयानामानि गुणाश्च वचोयमं धावमं यागोलो
 मोशतपर्विका श्लेष्मघ्नी वंमंगल्या जटिलोयाचलोमसा वचोयमं धावकटुका तिक्तोष्ण वातिवक्त्रिकृत् विवंधा ध्या
 नश्चलघ्नी शकम्भश्च विशेषिनी अपस्मारक कोमा दभृतजं स्वनिला कुरेत् अथ पुण्डरीकाक्षी वचोपाक्षी वचोयमं धावोक्ता
 हेमवतीति सा हेमवत्युदितान् दक्षलं हंति विशेषतः अथ महाभरी वचोयमालोके कुलीजन इति नोमंतरं सुगंधा पुष्टेयं

ल४

राम.
५७

चंद्रिका चंद्रहं चित्रपुष्टे रुत कटिका ॥ नंदिनी का हवीम द्रव्या
 स पुष्पात वातस ॥ ७ ॥ ॥ ॥

धाचविशेषात्कफकाशतुर सुस्वर **ल**वकरीरुधाहकंठसुखशोधिनी अपरासुगंधात्सुलग्रंथिर्यस्यालोकेमहाभरादिति
नामः सुलग्रंथिः सुगंधात्माततोहीनगुणास्मता अथचोवचीनीइतिलोके प्रसिद्धातस्यागुणाः हीपांतरवचाकडीति
क्तोस्मावह्निहीनिकर विवंधाध्यानशूलघ्नीशकृन्मत्रविशोधिनी वातवाधीनपश्मारमुन्मादंतनुवेदनां व्यपारुति
विशेषेणपिरंगामयनाशिनी अथहाऊवेरह्यं तन्मध्येप्रथमंफलंमत्स्यसदृशंविस्त्रगंधं द्वितीयमश्वत्थफलसदृ
शंमत्स्यगंधंतयोर्नामानिगुणाश्च हृषुषावपुषाविस्त्रापराश्वत्थफलास्मता मत्स्यगंधालीहहंतीविषघ्नीध्वाक्षना
शिनी हृषुषादीपनीति क्तामृदूस्मानुवरागुरुः पित्तोदरसमीराशीग्रहणीगुल्मशूलतुर पराणेतदुणाप्रोक्तारूप
मेहोद्वयोऽपि अथवायुविडंगइतिलोके पुंसिकीवेविडंगंस्पातरुमिधोनेतुनाशनः तैडुलश्चतथावेस्त्रमः मोघा
चित्रतैडुला विडंगं कडतीक्ष्णोस्त्रैस्त्रसंवह्निकरंलघु शूलाध्यानोदरश्लेष्मकमिवानविवंधतुर अथतुवुरूपलं
व्याजमुखंमरिचवत् तुंबुरुः सौरभः सौरोवनजः सानुजोधकः तुंबुरुप्रयितंतिक्तेकडफके पित्तकड रूक्षोस्त्रंसीप
नंतीक्ष्णोरूक्षंलघुविह्वलव वातश्लेष्माक्षिकर्णैर्हृष्टिरोरुक्कगुदजकमीन कुष्ठशूलारुचिश्वासस्त्रीरुक्कछाणिनाश
येत् अथवंशलोचनाः स्पाहंशरोचनांवांशीतुगाक्षीरीतुगाश्रुभा लवकक्षीरीवंशजाश्रुभावंशक्षीरीचवैणवी वंश
जावंरुणीरूपावल्मास्वादीचशीतला तस्माकारज्वरश्वासस्यपित्तास्त्रकामलाः हरेत्कुष्ठंत्रणंमाडं कषायावातक
छुजित अथसमुद्रफेनः समुद्रफेणः फेणश्चडिंडीरोष्णिकफलया समुद्रफेणश्चक्षुष्णालेवनः शीत लः सरः कषायोवि

भा. प्र.
५८

षपितप्रः कर्णरुक्कफइत्रघुः अयाष्टवर्गस्यलक्षणगुणाश्च जीवकर्षभकोमेदेकाकोलीऋद्धिचुद्धिके अष्टवर्गोष्टभिर्दे
वैः कथितभ्ररकादिभिः अष्टवर्गोक्तिमः स्वाडर्चरुणः शुक्रलोगुरुः भग्नसंधानकस्तन्यबलासवलवर्द्धनः वातपित्ता
स्त्र तद्दाहज्वरमेहक्षयप्रणुत तत्रजीवकर्षभकयोहस्यतिलक्षणनामगुणाः जीवकर्षभकोत्तेयोहिमादिशिरा
रोम्बवोरसोनकंदवर्कदौनिः सा रौस्सुस्मपत्रको जीवकः कर्षकोकारऋषभोवृषश्चंगवत जीवकोमधुरः शृंगोह
स्वांगः कर्षशीर्षकः ऋषभोवृषभोधीरोविषाणींदाक्षस्यपि जीव कर्षभकोवल्मीशीतौशुक्रकफप्रदौ मधुरौपि
तदाहास्त्रकाशर्षवातक्षयापहौ अथमेहामहामेदातयोहस्यतिलक्षणनामगुणाः महामेदाभिधः कंदोमोरंगादौप्रजाय
ते महामेदाखनौमेदास्यादिसुक्तंमुनीश्वरैः शुक्रार्द्रकनिभः कंदोलताजातः सुपांडुरः महामेदाभिधोत्तेयोमेदालक्ष
णमुच्यते शुक्रकंदोनखच्छेद्योमेदोधातुमिवस्त्रवेत् यः समेदेतिविज्ञेयोजिज्ञासातत्परैर्जनैः शल्यपणीमणिछिद्रामे
दामेदोम्बवाध्यामहामेदावसुच्छिद्रात्रिदंतीदेवतामणिः मेदायुग्मेगुरुस्वाडवृष्यस्तन्यकफावहं चंहरणशीतलंपित्त
रक्तवातज्वरप्रणुत अथकाकोलीक्षीरकाकोलीरुस्यतिलक्षणनामगुणाः जायतेक्षीरकाकोलीमहामेदोम्बवेस्यले
पत्रस्याक्षीरकाकोलीकाकोलीतत्रजायते पीडुसदृशः कंदः सक्षीरः प्रियगंधवान् सः प्रोक्तः क्षीरकाकोलीकाकोली
लिंगमुच्यते यथास्याक्षीरकाकोलीकाकोल्यपितथाभवेत् एषांकिंचिन्मवेत्कृष्णामेदोयमुभयोरपि काकोलीवायसो
लीववीरकायस्थितातथा साशुक्राक्षीरकाकोलीवयस्याक्षीरवस्त्रिका कथिताक्षीरिणीधाराक्षीरशुक्रापयस्विनी का

राम.
५८

कोली पुगलेशीतं शुक्रलं मधुरं गुरुं वंरुणं वातदाहस्रपित्तशोथज्वरापहं अथ ऋद्धिर्बुद्धिश्चोदयति लक्षणं नाम गुणाः
ऋद्धिर्बुद्धिश्च कंदौ द्वौ भवतः कोशायामले श्वेतरोमा न्वितः कंदोलता जातः सरंध्रकः स एव ऋद्धिर्बुद्धिश्च भेदमय
प्येतयोर्बुवे तल्लयं चिसमा ऋद्धिर्बोमावर्तफला चसा वद्धिस्तु दक्षिणावर्तफला प्रोक्ता महर्षिभिः ऋद्धिर्बो संसिद्धि
ह्म्यो रद्धे रप्या ह्मपा इमे ऋद्धिर्वल्या त्रिदोषघ्नी शुक्रला मधुरा गुरुः प्राणैश्चर्य्य करी मूच्छारिक्त पित्तविनाशिनी वद्धि
गर्भप्रदा शीता वंरुणी मधुरा स्मृता वष्या पित्तास्त्रशमनी क्षतकाशक्षयापहा राता मप्यष्टवगैस्तु यतो यमति इह स्त्रेभे
तस्मादस्य प्रतिनिधिं गृह्णीयात्तदुणं भिषकसुखा सदृश प्रतिनिधिः मेदा जीवकं कोली ऋद्धिर्बुद्धिश्चोदयति वरी काद
विदार्य्य श्वगंधा वाराही श्वक्रमा रक्षियेत् मेदा महामेदा स्थाने शतावरी मूलं जीवकर्षभस्थाने विदारी मूलं काकोली
शीरका कोली स्थाने अश्वगंधा मूलं ऋद्धिर्बुद्धिस्थाने वाराही कंदं गुणैस्तु तुल्यं श्रियेत् अथ जेदी मधु जल जेदी मधु
यष्टी मधु तथा यष्टी मधु कंली तर्क तथा अमत्की तन कंतनु भवेतो ये मधुलिका यष्टी हि मा गुरुः स्वादी चक्षुष्यावलव
र्णकर सुस्निग्धा शुक्रला केशा स्वर्णपित्तानिला स्रजित व्रणशोथविषच्छर्दित स्त्राला निक्षयापहा अथ कंवीला
कापिस्त्रः कर्कश श्वेदो रक्तो गेरो च नोपि च कापिस्त्रः कफपित्तास्त्रकृमिगुल्मोदरव्रणान् हन्ति कदूश्च श्वमेहा
नाह विषाश्मनुत् अथ धनवहे राधिरामाला आरवधो राजवक्षः शंया कश्चतुरंगुलाः आरेवत व्याधिघातस्तुत मालसु
पर्णिकाः कर्णिकारो दीर्घफलः स्वर्णगः स्वर्णभूषणः आरवधोगुरुः स्वादः शीतलः त्रिसनी नमः ज्वरहृद्दोगपि

भा.प्र.
५६

तास्त्रवातोदावर्तश्चलनुर तत्फलं त्रिसनेह्यं कुष्ठपित्तकफापहं ज्वरेतु सततं यथ्यं कोष्ठशुद्धिकरं परं अथ कटुकी
कडीतुकडकातिक्ता कलमेराकटभरा अशोकामत्स्यशकला चक्रांगी शकुलादनी मत्स्यपित्ताकंडहरोहिणीक
डरोहिणी कडकी कडकापाकेतिक्ता रूक्षा हिमालयः मेदिनी दीपनी हृद्यकफपित्तज्वरापहा प्रमेहश्वासकासास्त्र
हारकुष्ठकमिप्रणुर अथ चिरापिता किराततिक्तः किरातः कटुतिक्तः किरातकः कांडतिक्तो नार्यतिक्तो भू
निबोरामसेनकः किरातकोमोनैपालः सोर्द्धतिक्तो ज्वरान्तकर किरातः सारकोरूक्षः शीतलस्तिक्तकोलघुः सन्निपात
ज्वरश्वासकफपित्तास्त्रहारनुर काशशोथरवाकुष्ठज्वरव्रणकमिप्रणुर अथेन्द्रयव उक्तं कुटजवीजंतुपवमिंद्रयवंत
था कलिंगं चापिका लिंगं तथा भद्रयवं स्मृतं इति कीवे मरुद्गार क्वचिद्दिद्रस्य नामैव भवेत्तदभिधायकं फलानींद्रयवा
स्तस्य तथा भद्रयवा अपि इति धन्यं तरिः प्राह ऐंद्रयवं त्रिदोषघ्नं स्यादिकटुशीतलं ज्वरातीसाररक्तार्शः कुमिवी स
र्वकुष्ठनुर दीपनं गुदकीलां मवातास्त्रममलजित् अथ मेनफर मदनश्छर्दनः पिंडीराठः पिंडीतकस्तथा करहा
देमरुवकः शल्यकोविषपुष्पकः मदनो मधुरस्तिक्तो वीर्योष्णो लेखनो लघुः वांतिकदिद्रधिहरः प्रतिश्यायव्रणां
तकः रूक्षः शल्यकोविषपुष्पकः मदनो मधुरस्तिक्तो वीर्योष्णो लेखनो लघुः वांतिकदिद्रधिहरः प्रतिश्यायव्रणां
तकः रूक्षः कुष्ठकफानाह शोथगुल्मव्रणपहः अपरासना रसना पुक्तरसारस्या सुवहारसनारसा एलायणी च सु
रसा सुगंधाश्चैयसी तथा रसामपाचनीतिक्ता गुरूक्षा कफवातजित् शोथश्वाससमीरास्त्रवातश्चलोदरापहा का

राम.
५६

रमा

शज्वरविषाशीतिवातिकामयहि धमृद्वर अथरत्नाभेदनाई इतिलोके नाकुलीसुखसार सुगंधागंधनाकुली न
 कुलेशभुजंगाक्षीसर्पांगीविषनाशिनी नाकुलीतुवरतिक्ताकडकोष्ठाविनाशयेत् भोगिलूतावस्त्रिकातुविषज्वरच
 मित्रणार अथमाचिका पश्चिमदेशे मोई आइतिलोके मसिद्धोवसुविशेषः माचिकाप्रस्थिकोवशातयाचोवालिका
 म्विका मयूरविदलाकेशीसरुत्वावालमलिका माचिकास्नारसेपाके कषायाशीतलालघुः पक्वातीसारपित्तास्रकफ
 कंठामयापहा अथतेजवती तेजवल्लल इति च तेजस्विनी तेजवती तेजोह्लातेजनी तथा तेजस्विनी कफश्वासकाशा
 स्यामयवातहृत् पाचमुष्माकडस्तिक्ताहृद्विचिप्रदीपनी अथउमिजनीमालकागुनीति च ज्योतिष्मती स्यात्करभी
 ज्योतिष्काकंगुनीति च पाणवतपदीपणालताप्रोक्ता ककुंदनी ज्योतिष्मती कडस्तिक्ता सराकफसमीरजित अत्युष्मा
 वामनी तीक्ष्णावह्निबुद्धिस्मृतिप्रदा अथकट्ट कुष्ठरोगाह्वयवाप्य पाणिभयंतथोत्पलं कुष्ठमुष्मंकडत्वादशुक्लंति
 कलंलघु हंतिवातास्रवीसर्पकासकुष्ठमहत्कफान् अथकुष्ठमेरुपुष्करमूल उक्तं पुष्करमूलं तु पौष्करं पुष्करं च त
 र पद्मपत्रं च काश्मीरं कुष्ठमेरुमिदं जगुः पौष्करं कटुकं तिक्तमुष्मं वातकफज्वरान् हंति शोथोहृदिश्वासांश्चि
 त्पार्श्वभ्रूलनुर अथचोक पट्टपर्णी हेमवती हेमक्षीरी हिमावती हेमाक्षपीतडग्धा च तन्मूलं चोकमुच्यते हेमा
 क्षारेचनीतिक्तो मादिसुत्के शकारिणी चमिकं इविषानाह कफपित्तास्रकुष्ठनुर अथककराश्रं गी श्रं गी कर्कराश्रं
 गी च स्यात्कुलीरविषाणिका अजश्रं गी च त्राचकर्कट्या च कीर्तिता श्रं गी कषायातिक्तोष्ठाकफवातक्षयज्वरान् श्वा

च

भा. प्र.
६०

सोर्द्धवानतद्वाशहिकारुचिवमीहरेर अथकायकर सोमवल्कश्चकैर्द्व्यस्तथावैकुंभिकापिच श्रीपर्णिकाकुमुदिका
भद्राभद्रवतीतिच कट्फलस्तुवरस्तिक्तः कट्वातकफज्वरात् हन्तिश्वासप्रमेहार्शः काशकंठमपाह्वीः अथभारंगी
वमनेपीइतिच भार्गीभृगुभवोपभापंजीप्रास्त्रणयष्टिका ब्राह्मणं गारवस्त्रीचखरशाकश्चहंजिका भार्गीरूक्षाकड
स्तिकाहृद्योष्मापाचनीलघुः दीपनीतुवरागुल्मरक्तनुन्नाशयेतध्रुवं शोथकाशकफश्वासपीनसज्वरमाहृतान् अथ
हयाजीरी पाषाणभेदकोशमघ्नो गिरिभिर्हियोजनी अश्मभेदोहिमस्तिक्तः कषायोवस्तिशोधनः भेदनोहन्तिदोषार्शो
गुल्मकृच्छ्राश्मदुजः योनिरोगान्प्रमेहश्चक्षीहृन्मूलव्रणानिच अथधावद्धातकीधातुपुष्पीचताम्रपुष्पीचकुंजरा
सुभिक्षावहपुष्पीचवह्निज्वालाचसास्मता धातकीकडकोशीतामदरुत्तुवरालघुः तस्मातीसारपित्तास्त्रविषकुम्भि
विसर्पजित् अथमजीठ मंजिष्टाविकसाजिगीसमंगाकालमेषिका मंडूकपर्णीभंडीरीभंडीयोजनवल्गुपिरसा
यमहणाकालारक्तो गीरक्तयष्टिका भंडीतकीचगंडीमंजुषावस्त्ररंजिनी मंजिष्टामधुरातिक्ताकषायास्वर्णवर्णक
त गुरुहृस्माविषभ्लेष्मशोथयोन्मसिकर्णरुक् रक्तातीसारकुशस्त्रविसर्पव्रणमेहनत् अथकुसुंभः स्यात् कुसुंभं
वह्निशिखेवस्त्ररंजनमित्यपि कुसुंभं वातलेकृच्छुरक्तपित्तकफापहं अथलाही लाक्षापलंकर्षीकोयावोचक्षाम
योजतुः लाक्षावर्णाहिमावल्यास्त्रिधाचतुवरालघुः अनुस्माकफपित्तास्त्रिहृक्काकाशज्वरप्रणुत्तुव्रणोरः क्षतवीसर्प
कुम्भिकुष्ठगहापहा अलक्तकोगुलौस्तद्विद्विशेषाद्योगनाशनः अथहरिद्रा हरिद्राकोचनीपीतानिशाख्यावरवर्णिनी

राम.
६०

कृमिग्राहलक्ष्मिपितृप्रियाहृदविलासिनी हृदयकडुकातिताहृदोष्माकफवाननुर वल्पातिशेषमेहस्रशोथ
पांडुव्रणपहा अथवनहरदी अरण्यहलक्षिकंदः कुष्ठवातास्रनाशनः अथकशहरदीक्षवीभेदाम्रगंधाचसुरभी
हारहारच कर्पूरपद्मपत्रास्यासुरभिः सुरनायका आम्रगंधिहृदिद्यासाशीतावातलामता पित्तहृन्मधुरातितास
र्वकंडूविनाशिनी अथहारहरदीक्षवीहारहरिद्याचपर्जनमापर्जनीतिच कटंकटेरीपीताचभवेत्सैवपचंपचा से
वकालीयकः प्रोक्तस्तथाकालेयकोपिच पीतदुश्चरिदुश्चपीतहारचपीतकं क्षवीनिशागुणाकिंतुनेत्रकला
स्यरोगनुत् अथरसांजनं क्षवीकायसमंक्षीरं पादं पक्वायदायनं तदारसांजनात्यंतनेत्रयोः परमंहितम् रसांज
नं ताक्ष्यं शैलं रसगर्भं च ताक्ष्यं कं रसांजने कडुश्लेष्मविषनेत्रविकारनुत् उक्षरसायनं तिक्तं छेदनं व्रणदोषहृत्
अथवकुची अवलुजावाकुचीस्यात्सोमराजीसुवर्णिका शशिलेखाकस्यफलासोमाशुतिफलीतिच सोमवस्त्री
कालमेषीकुष्ठघ्नीचप्रकीर्तिता वाकुचीमधुरातिताकडुपाकारसायनी विष्टंभहृदिमारुत्यासहश्लेष्मास्रपित्त
नुत् हृत्साहृद्याश्वासकुष्ठमेहज्वरकृमिप्रणुत् तत्फलं पित्तलं कुष्ठकफानिलहरंकडु केशपत्तं चं कृमिश्वासका
शशीथामपांडुनुत् अथचकवडु चक्रमर्दः प्रपुन्नायोदुग्धोमेषलोचनः पद्माटः स्यादेडगजश्चक्रीपुन्नाटसपि
चक्रमर्दोऽलघुः स्वाहृत्सः पित्तानिलापहः हृद्योहिमः कफश्वासकुष्ठदुग्धमीनहरेत् हंसुसंतत्फलं कुष्ठं दुग्धं वि
षानिलान् गुल्मकाशकृमिश्वासनाशनं कडुकं स्मृतं अथअतीस विषात्यतिविषाविश्वाभृंगीप्रतिविषारूपा भु

भा.प्र.
६९

ज्व

कृकंशोपविषाभंगुणवस्त्रभा विषासोस्माकडस्तिक्तापाचनीरीपनीहेरेर कफपित्तातिसारामविषकासवमिक
मीन अथसावरलोधा परिआलोध लोप्रस्तिवस्तिरीरश्चशावरोगालवस्तथा द्वितीयः पट्टिकालोधः क्रमुकः स्थ
लवल्कलः जीर्णपत्रोवरुसत्रः पटीलाक्षाप्रसादनः लोधोयाहीलघुः शीतश्चक्षुष्यः कफपित्तनुत कषायोर
क्तपित्तास्ररतिसारशोथहर अथलसुन लभुनस्तुरसोनस्माड्रगंधोमहौषधं अरिष्टोम्लेच्छकंदश्चपवनेशोर
सोनकः पदामतंवेनतेयोजहारसुरसत्तमात् तदातेतोपतेद्विडः सरसोनोभवभुविपंचभिश्चरसेयुक्तोरसेनाम्लेन
वर्जितः तस्माड्रसोनस्तुक्तोद्व्याणंगुणवेदिभिः कडकश्चापिम्लेषुतिक्तः पत्रेषुसंस्थितः नालेकषायउद्दिष्ट
नालाग्रेलवणः स्मृतः वीजेतुमधुरः प्रोक्तोरसस्तुक्तगुणवेदिभिः रसोनोवरुणोवृष्यः स्निग्धोष्णः पाचनः सरः रसे
पाकेचकडकस्तीक्ष्णोमधुरकोमतः भग्नसंधानकृत्कंष्योगुरुः पित्तस्त्रवद्विदः बलवर्णकरोमेधाहितोनेत्रोरसाप
नः इदं गजीर्णज्वरकुक्षिशूलविवंधगुल्मारुचिकाशशोफारुन्नामकुशानलसादजंतुसमीरणश्वासकर्फाश्चह
ति मधुमांसंतपास्त्रेवहितंलभुनसेविना व्यायाममातपेरोषमतिनीरंपयो गुडं रसोनमश्नयुरूपस्तेजेदेतन्निरंत
रं अथपिआनुपलांडुर्पवनेश्चड्रगंधोमुखदूषकः पलांडुस्तुगुणैर्हैयो रसोनसदृशोगुणैः स्वाडपाकरसोनुल्लः
कफकृन्नातिपित्तलः हरेतेकेवलंवातेवलवीर्यकरोगुरुः अथभिलावा भस्त्रातकं त्रिषुप्रोक्तमरुक्षोरुक्षरोन्मिकः त
थैवाग्निमुखीभस्त्रीवीरवृक्षश्चशोफकर भस्त्रातकफलंपक्वं स्वाडपाकरसंलघु कषायं पाचनं स्निग्धं तीक्ष्णोष्णं च

राम
६९

दिमेदनं मेध्यं वह्नि करं हंति कफवातव्रणोदरैस्त्वाऽपित्तघ्नं केशपमत्रिकृत भस्त्रातकः कषायोष्णः शुक्रलोमधुरो
 लघुः वातश्लेष्मोदरानाहकैः कुशरीग्रहणीगुल्मशोफानाहज्वरकमोद तन्मा ज्जामधुरो वष्या चं हणो वातपित्तहा
 रंतमाह्वरं षण्णो ग्रहणीगदर हंति गुल्मज्वरश्चित्रवह्नि मांघक मित्रणान् अथ भोग भंगार्गेजामातुलानीमादि
 नीविजयाजया भंगाकफहरीतिक्तायाहिणीपाचनीलघुः तीक्ष्णोष्णपित्तलाभोहमर्दे हि व दुर्नी अथ योस्ता ति
 लमेदः खसतिलः खाखसश्वापिसस्मृतः स्यात्वाखसफलोभूतं वल्कलं शीतलं लघु श्रोतृतिक्तं कषायं च वातक
 कफकाशहृत् धातुनां शोषकं रुक्षं मदकृद्वाग्विवर्द्धनं सुहृमौहं करं हृद्यं सेवनासुं स्त्वनाशनं अथ अफीम उक्तं खस
 फलक्षीरमाफुकमहिफेनकं आपूकं शोषणं याहि श्लेष्मघ्नं वातपित्तलं तथा खसफलोभूतवल्कलमायमित्यपि अ
 थखाखसदाना उच्यंते खसवीजानि तेखाखसतिला अपि खसवीजानि वल्कानि वष्याणि सुगुहूणि च जनयंतिक
 फंतानि शमयंतिसमीरणं अथ सैधव सैधवोस्त्रीशीतशिवं मणिमंथं च सिंधुजं सैधवं लवणं स्त्वाऽदीपनं पाचनं
 लघु स्निग्धं हृद्यं हिमं वष्यं सुक्ष्मं नेत्रं त्रिदोषहृत् अथ सांभर शाकं भरीयं कथितं गडाख्यं रोमकं तथा गडाख्यं लघु
 वातघ्नमत्युष्णं मेदिपित्तलं तीक्ष्णं यवायि सुक्ष्मं चाभिष्यंदिकटपाकिच अथ पांगा सामुद्रं पतुलवणं मक्षीवं वशिष्ठं च
 तत् सामुद्रं मधुरं पाके सतिक्तं मधुरं गुरु नात्युष्णं पाचनं मेदिसंसारमविदाहि च श्लेष्मलं वातनुत्तिक्तमरुक्षं नाति
 शीतलं अथ विरिया सौचर इति च विडपाकं च कृतकं तथा दाविडमासुरं विडसंसारमरुद्धिः कफवातानुलोमनं

वरचल

५६

भा. प्र.
६२

ऊर्ध्वकफमधोवातेसंचारयेदित्यर्थः दीपनंलघुतीक्ष्णोष्णंरूक्षंरूच्यंवापिच विवंधानाहविष्टंभट्टुगौरवशूलनुर
अथचौहूरकौडाइतिच सौवर्चलंस्पाडुचकमक्ष्म्याकंचतन्मतं रुचकंरोचनेभेदिपाचनेदीपनंपरं सुत्नेहंवातनुन्नाति
पित्तलंविशदंलघुउष्णरस्युद्धिदंरूक्षंविवंधानाहशूलहृत् अथरेहगङ्गवाप्रभृति औभ्रिदंयांशुलवरणंयज्जातंभ्र
मितः स्वयं क्षारंगुरुकटुस्निग्धंश्लेष्मलंवातनाशनं अथचणकलोनी चणकास्तेतुरुचिकुदीपनंदंतहर्षकं लवणा
नुरसंरूच्यंशूलजीर्णविबंधनुर अथयवाखारसाजीसोरा पाकाः क्षारोपवक्षारोपावश्रकोपवाग्रजः स्वर्जिकापिस्म
क्षार तैः कापोतः सुखवर्चकः कथितः स्वर्जिकाभेदोविशेषज्ञैः सुवर्चिका पवक्षारोलघुः स्निग्धः सुसूक्ष्मोवह्निदीपनः
निहंतिशूलवातामश्लेष्मश्वासगलामयान् पांडुरो ग्रहणीगुल्मानाहलीहृदामयान् स्वर्जिकाल्पगुणान्स्माद्विशेषा
कुल्लशूलहृत् सुवर्चिकास्वर्जिकावद्वेष्ट्यागुणतो जनैः अथसुहागा सौभाग्यंटेकरंक्षारोधातुर्द्राकमुच्यते टेकरं व
वह्निक्कूक्षं कफहृदातपित्तकृत् क्षारद्वयंक्षारत्रयं स्वर्जिकापावश्रकश्चक्षारद्वयमुदाहृतं टेकरोनपुतं तत्तुक्षार
त्रयमुदाहृतं मिलितंरूतगुणकृद्दिशेषाकुल्लहृत्सरं अथक्षाराष्टकं पलाशवज्रिशिखरिचिचार्कतिलनालजा
पवजः स्वर्जिकाचेतिक्षाराष्टकमुदाहृतं क्षाराष्टकेमिनातुल्यागुल्मशूलहराभ्रं अथचूक चुक्रं सहस्रवेधीस्पाड
साम्लंशुक्तमित्यपि चुक्रमत्यम्लमुष्णंचदीपनंपाचनंपरं गुल्मशूलविवंधामवातश्लेष्महरंसरं वमित्तस्नास्यवै
रस्पहृत्पीडावह्निमाघहृत् इतिहरीतकादिवर्गः अथकर्षरादिवर्गः तत्रादौकर्षरस्यनामानिगुणाश्च पुंसिलीवे

राम.
६२

क

थट

चर्करः सिताभ्रोहिमवालुकः घनसारश्चंद्रनामाहिमनामायिसस्मृतः कर्पूरः शीतलोवृष्यश्चक्षुष्यः शोषणाल
 धुः सुरभिर्मधुरस्तिक्तः कफपित्तविषायकः राहुरस्मास्यवैरस्यमेदोहौगंधनाशनः कर्पूरोद्विविधः प्रोक्तः पक्वापक्व
 प्रमेदतः पक्वात्कर्पूरतः प्राहुरपक्वगुणवत्तरं अथचीनियाकर्पूर चीनाकसंज्ञः कर्पूरः कफक्षयकरस्मृतः कुष्ठ
 कंडूवमिहरस्तथातिक्तरसश्चसः अथकस्तूरी मगनाभिर्मगमदः कथितस्तुसहस्रभिर् कस्तूरिकाचकस्तूरीवे
 धमुल्याचसास्मृता कामरूपोभवाकक्षानैयालीनीलवर्णयुक् काश्मीरीकपिलच्छायाकस्तूरीत्रिविधास्मृता
 कामरूपोभवाश्रेष्ठानैयालीमध्यमाभवेत् काश्मीरदेशसंभूताकस्तूरीसधमास्मृता कस्तूरिकाकडुस्तिक्ताश्वारो
 स्माभुत्रलागुरुः कफवातविषच्छर्दिशीतदौगंधशोषहृत् अथमुसकंदाना लताकस्तूरिकतिक्तास्वादीवृष्या
 हिमालयः चक्षुष्याछेदनीश्लेष्मत्स्नावस्सास्यरोगहृत् अंगौरसंयमेदआंडी गंधमाज्जोरवीर्यं तुवीर्यं कृत्कफ
 वातहृत् कंडूकोठहरेनेमसुगंधंस्वेदगंधनुत् अथचंदनश्रीखंडं चंदनं नस्त्रीभद्रश्रीस्तेलपणिकः गंधसारोमल
 यजस्तथाचंद्रधुतिश्चसः स्वादेतिक्तं कषेपीतेछेदेरक्तं तनौसितं ग्रथिकोदरसंयुक्तं चंदनं श्रेष्ठमुच्यते चंदनं शीत
 लंरुक्षं तिक्तमात्कादनं लघु अमशोषविषश्लेष्मत्स्नापित्तास्रदाहहृत् अथपीतचंदनं कलंबुक कालीपकं तु
 कालीपं पीताभं हरिचंदनं हरिप्रियंकालसारं तथा कालानुसार्यकं कालीपकं रक्तगुणं विशेषाद्यगनाशनं अथर
 क्तचंदनं रक्तचंदनमारयातं रक्तांगं कडूचंदनं तिलपणीरक्तसारं तत्प्रवालफलं स्मृतम् रक्तं शीतं गुरु स्वादुच्छर्दि

भा.म.
६३

मदु६

रस्मात्पित्तहृत् तिक्तं नेत्रे रुते रण्यं ज्वरव्रणविषापहं अथपतेगनामपतेगं रक्तसारं च सुरंगं रंजनं तथा पदरंजकमार्या
तं पल्लवं च कुचं दने पतेगमधुरं शीतं पित्तश्लेष्मव्रणस्त्रजित रुचिं चंदनवद्देयं विशेषाद्गुणानां चंदनानि तु सर्वाणि सदृ
शानिरसादिभिः गंधेन तु विशेषास्ति ह्रस्वं श्रेष्ठतमं गुणैः अथ रुक्मागर अगरसत अगुरुप्रवरं लोहं राजाहं योगजेत
था वंशिकं रुमिजं चापिकमिजं गंधमनाप्यं अगुरुलंकटु ह्यं तिक्तं तीक्ष्णं च पित्तलं लघुकर्णक्षिरोगघ्ने शीतं
वातकफप्रणुर रुसंगुणाधिकं तनुलोहवद्धारिमज्जति अगुरुप्रैवः स्नेहः रुक्मागुरुसमः स्मृतः अथ देवदारु देव
दारु स्मृतं दारुभद्रं दारुविंदं दारुचमस्तं दारुदुक्लिमेक्लिमे सुभ्रुहः देवदारुलघुस्निग्धं तिक्तो स्नेहकटुपाकिच
विवंधाध्यानशोथामते दारुकाज्वरस्त्रजित प्रमेहपीनसश्लेष्मस्वादकंडू समीरनुत अथ धूपसरः ल सरलः पी
तवक्षः स्नातथासुरभिदारुच सरलोमधुरस्तिक्तः कटुपाकरसोलघुः स्निग्धोष्णः कर्णकंठक्षिरोगरक्षो हुरः स्मृतः
कफानिलस्वेदयकाकासालक्ष्मीव्रणपहः अथ तगरा ॥ कालानुसार्यं तगरं कुरितं न घुषं न तं अपरं चिंतनं तगरं दं
उरुस्तीचवर्हिणं तगरद्वयमुले स्नात्वा उस्निग्धं लघुस्मृतं विषापस्मारमूर्धाक्षिरोगदोषत्रयापहं अथ यन्मात्र प
प्रकं पद्मगंधिस्नातथापद्माद्रुपं स्मृतं यमकंतुवरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु दारुवीसर्पविस्फोटकुष्ठश्लेष्मास्त्रपि
तजित गर्भसंस्थापनं रुच्यं मित्रव्रणरक्षाप्रणुर अथ गुगुर गुगुलुं देवधूपश्च जयापुः कौशिकः पुरः कुंभोत्तरवल
कंतीवेमहिषाक्षः पलंकषः महिषाक्षो मरुनीलः कुमुदः यमद्रुपि हिरण्यः पंचमोक्षे योगुगुलोः पंचजातयः

म५

राम.
६३

कुमुद स्था

भृंगो जनसर्वगतु महिषाक्षश्चिह्नः महानीलस्तुविज्ञेयः स्वनामसमलक्षणः कुमुदोभः सासप्रोमाणिका
सन्निभः हिरण्यक्षस्तुहेमाभः पंचानोलिंगमीरितं महिषाक्षोमहानीलोगजेन्द्राणोहिताबुधौ हृषानांकुमुदः
यप्रः स्वस्मारोपकरोपरो विशेषणमनुष्याणांकनकः परिकीर्तितः कदाचिमहिषाक्षश्चमतः कैश्चिन्नरुणामपि
गुगुलुर्विशदस्तिक्तोवीर्योष्णः पित्तलः सरः कषायः कटुकः पाके कटुहृक्षोलुघुः परः भयसंधानकदृष्यः सूक्ष्मः
स्वर्णरसायनः दीपनः पिच्छलोबल्यः कफवातघ्नणपचीः मेहोमेहाश्मवातांश्चलेद कुशममारुतान पिंडि
काग्रं पिशोयाशो गेडमालाकृमीरजयेत् माधुर्याक्षमयेद्वाते कषायत्वाच्च पित्तहा तित्तत्वात्कफजित्तेन गुगुलुः सर्व
दोषहा सनवोदं हृणोदप्यः पुणस्तुतिलेखनः स्निग्धः कांचनसंकाशः पक्वं जंबूफलौपमः नूतनोगुगुलुः प्रो
क्तः सुगंधिर्गुणस्तुपिच्छिलः शुष्कोऽर्गंधकश्चैव सक्तप्रकृतवर्णकः पुणः सतुविज्ञेयो गुगुलुर्वीर्यवर्जितः अर
म्लंतीक्ष्णमजीर्णचयवायंश्चममातपं मधुरोषं सजेत्सम्यगुणायी पुरसेवकः अथ सरलनिष्प्रासगुगुरी श्रीवा
सः सरलः श्रावः श्रीवेशोदश्च धूपकः श्रीवासोमधुरस्तिक्तः स्निग्धोऽस्तुवरः सरः पुतेगोरक्तसारं च सुरंगेरं
जने तथा पदरेजकमाख्याते पत्तरे च कुचेंदनं पुतेगमधुरं शीते पित्तश्लेष्मघ्नणस्त्रजितं हरिचेंदनवद्धेयं विशेषा
(दाहनाशने चेंदनानितुसर्वाणि सदृशानिरसादिभिः गंधैर्नतु विशेषोऽस्ति सर्वश्च तमेगुरौः अथ कृष्णागर अगर
(सत अगुरुप्रवरं लोहं राजाहं योगजं तथा वैशिकं रुमिजं चापिक रुमिजं मनाय्यकं अगुरुं कटुलघुं तित्तं तीक्ष्णं

भा. प्र.
६४

च पितलं लघुकर्णशिरो गघ्नीते वात कफ प्रणुत कृष्णगुणाधिकं तनु लोह वद्वारिमज्जति अगुरु प्रवः स्नेहः कृष्णगुरु समः
स्मृतः अथ देवदारु देवदारु स्मृतं दारु भद्र दारु विद्रु दारु च मत्त दारु दुक्लिमं किलिमं सुरभरुहः देवदारु लघु
स्निग्धं तिक्तोष्णं कटु पाकि च विवंधा ध्यान शोथाम तं दारु हिक्वा ज्वर एतजित प्रमेह पीन स श्लेष्म स्वाडु कं दू स मीरु
त अथ धूप सरल सरलः पीत वक्षः स्नातथा सुरभि दारु च सरलो मधुर स्निक्तः कटु पाकर सोलघुः स्निग्धोष्णः
कर्ण कंठा शिरो गर शोहरः स्मृतः कफानिल स्वेद दू का का साल क्ष्मी वरण हः अथ तगर कालानुसार्यते गरं कुटि
लं न घुषं न तं अपरं पिंड तगरं दंड ह स्ती च वरिणं तगर दू य सुस्मत् स्नात्वा दुस्निग्धं लघु स्मृतं विषाप स्मार मूक्षो शि
रो गदोषत्रया प हं अथ य प्राय प म के य म गंधि स्नातथा पद्मा दू यं स्मृतं प म के तु वरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु
दारु वी सूर्य विस्फोट कुष्ठ श्लेष्मा स्त्र पित्त जित गर्भ स स्था प न ह चं व मि व्रण त वा प्रणुत अथ गुगुर गु गुलु देव
धूप श्व जटा पुः कौशिकः पुरः कुंभो लूखल कं ली वे म हि वा क्षः पलं कषः म हि वा क्षो म हानीलः कुमुदः प म इ
पि हिरण्यः पंच मोत्ते योग गुलोः पंच जातयः भृंगो जन स वर्ण स्तु म हि वा क्ष इति स्मृतः म हानीलः कुमुदः प म इ
सपि हिरण्यः पंच मोत्ते योग गुलोः पंच जातयः भृंगो जन स वर्ण स्तु म हि वा क्ष इति स्मृतः म हानीलः कुमुदः प म इ
वर्ण समलक्षणाः कुमुदः कुमुद भः स्नात्य मो मा लिका सन्निभः हिरण्य क्ष स्तु हे मा भः पंचानो लिंग मी रिते म हि वा क्षो
म हानी लो ग जेंद्रा णो हि ता बु भौ ह या नो कुमुदः प मः स्व स्मारो ग करो परो विशेषेण मतुष्या णो कन कः परि कीर्तितः

राम.
६४

कदाचिन्महिषाक्षश्चमतः कैश्चिन्नरामपि गुगुलुर्विशदस्तिजोवीर्योऽस्त्रः पित्तलः सरः कषायः कटुकः पाके
कडुरुक्षो लघुः परः भ्रमसंधानकृद्दृष्यः सूक्ष्मः स्वर्ध्वोरसायनः दीपनः पिच्छिलो बल्यः कफवातत्रणायचीः मेहो
मेहाश्मवातांश्चैकैदकुशममारुतान् पिंडिकाग्रंथिशोथार्शोगंडमालाकमीरुजयेत् माधुर्याच्छमयेद्वातं कषाय
त्वाच्च पित्तहा तित्तत्वात्कफजितेन गुगुलुः सर्वदोषहा सनवोचंरुणो वृष्यः पुराणस्तु तिलेखनः स्निग्धः कांचन
संकाशः पक्वजं कफलोषमः नूतनो गुगुलुः प्रोक्तः सुगंधिर्षु पिच्छिलः शुकोऽर्गंधकश्चैव तत्तत्प्रकृतवर्ण
कः पुराणः सतु विज्ञेयो गुगुलुर्वीर्यवर्जितः अस्मंतीक्षणमजीर्णं च यथायं श्रममातपं मधुरोषं सजेत्सम्पुण्ण
यीपुरसेवकः अथ सरलनिर्व्यासगुगुली श्रीवासः सरलः भावः श्रीवेष्टो वृक्षधूपकः श्रीवासो मधुरस्तिक्तः
स्निग्धोऽस्त्रुवरः सरः पित्तलो वातमूर्द्धाक्षिस्वररोगकफापहः रक्षो श्रीस्वेददौर्गंध्यका कंडूव्रणप्रणुर अथ
राल रालस्तु शालनिर्व्यासस्तथा सज्जरसः स्मृतः देवधूपो यक्षधूपस्तथा सज्जरसः स्मृतः रालो हिमोगुरुस्तिक्तः कषा
यो ग्राहको हरेत् दोषास्त्रस्वेदवी सपंज्वरव्रणविपादिकाः यरुभमाग्निदग्धा श्रीभ्रूनातीसारनाशनः अथ कुंडुरु सुगं
धश्च यशस्त्रकी निर्व्यास कुंडुरु सुमुकुंदः स्थासुगंधः कंदूरस्य पि कुंडुरु मेधुरस्तिक्तस्तोऽक्ष्णस्त्वच्यः कडुहरेत् ज्व
रस्वेदग्रहालक्ष्मीमुखरोगकफानिलान् अथ सेलारसः सिल्क कलुतुरुक्षः स्माघतो यवनदेशजः कपित्थैले च स
त्प्रातस्तथा च कपिनामतः सिल्ककः कटुकः पाके स्निग्धोऽस्त्रुः शुक्रकान्तिकर वृष्यः कंडूस्वेदकुष्ठज्वरदाहग्रहापहः

भा.प्र.
६५

अथ जायफल जातीफलं जातिकोशं मालतीफलमित्यपि जातीफलं रसेति तं तीक्ष्णं स्निग्धं च न लघु कटुकं क्षीपनं श्रा-
हि स्वर्णं श्लेष्मानिलाय हं निहंति मुखवैरस्य मलदोर्गंधकृमिताः कृमिकाशवमिश्वासशोषपीनसद्गुणः अथ
जायपत्री जातीफलस्य त्वकृमोक्ता जातिपत्रीभिषग्वरैः जातिपत्री लघुः स्वादुः कटुः स्नाहृदिवर्णो रक्त कफकाशव
मिश्वासरसा कृमिविषाघ्ना अथ लवंगं लवंगं देवकुसुमं श्रीसंज्ञं श्रीप्रसूनं कं लवंगं कटुकं तिक्तं लघु नेत्रहितं
हिमे क्षीपनं पाचने रुच्यं कफपित्तासनाशकं रसाच्छिद्रं नवाध्यानं शूलमाशु विनाशयेत् काशं श्वासं च हिकोचं
सपेक्षपयति ध्रुवं अथ इलायची पूरवी एलाय्या लाचवकुला एथीका त्रिपुरापिच नडैला वहदेला च चेद्वालाच
निःकुटिः स्थूलैला कटुकापाके रसे चानलकृच्छ्रघुः रूक्षो स्नाश्लेष्मपित्तास्रकं डुश्वासरसापहा इलासविषवस्थाप
शिरोरूग्ममिकाशनुत् अथ इलायची गुजराती स्स्मोपकुचिका तुत्याकोरं गीडा वैडी त्रुटिः एलास्स्माकफश्वासका
शरीरस्त्रकच्छुहृत् रसेतु कटुकाशीतालघीवातहरीमता अथ तज त्वकृत्वे च यरोगस्याभ्युगं चोचं तयोत्करं त्वचेल
घृणं कटुकं स्वादु तिक्तं च रूक्षकं पित्तलं कफवातघ्नं कं डुमाहृदिनाशने हृद्दं स्तिरोगवातारोः कृमीपीनसभुक्रहृत् अ
थ इलायची त्वकृत्वा क्षीतुतनुत्वे कस्यात तथा इह सितामता उक्ता इह सिता स्वादीति क्ता चानिलपित्तहृत् सुरभिः शु
क्रलावल्या मुखशोषर पापहा अथ पत्रज पत्रं तमालपत्रं च तथा स्यात्पत्रनामकं पत्रकं मधुरं किंचितीक्ष्णं स्नि-
पित्तलं लघु निहंति कफवातारो हृन्नासाहृदिपीनसान् अथ नागकेसर नागपुष्पं स्मृतो नागः केसरो नागकेसरः ची

राम.
६५

पेयो नाग किंजल्कः कपितः कांचनादयः अपेयुष्येतुलीवे नागपुष्पकपायोस्मंरुक्षं लघ्वाय पाचनं तुडकं इत्या
श्वासहृद्दिहृन्नासनाशनं रोगं ध्यकुष्टवीसर्पकफपित्तविषापहं अथ त्रिजात चातुर्जातकः। त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रि
सुगंधि त्रिजातकं नागकैसरसं पुक्तं चातुर्जातकमुच्यते तद्वयरेचनं रुक्षं तीक्ष्णं स्मृत्वा गंधहरं लघुपित्ताग्निहृद्
फ एपंकं वातविषापहं अथ कुंकुम कुंकुमेषु सरणात्तं काश्मीरं पीतनेवरं संकोचयिभुनेधीरं वाल्मीकं शोणितामिधं
काश्मीरदेशजेश्नेत्रे कुंकुमयश्च वेदुते रुक्षं केसरामारक्तपद्मगंधितं उत्तमं वाल्मीकदेशसंजातं कुंकुमं पांडुरं भवेत्
केतकी गंधपुक्तं तन्मध्यमे रुक्षं केसरं कुंकुमं पारसीके यत्प्रभुगंधितं दीर्घं ईषत्पांडुरं वर्णं तदधमे स्थूलं केसरं
कुंकुमं कटुकं सिंधुशितं रुच्यं जंतुजितं तिक्तं वमिहं वर्णं व्यंगं शेषत्रयापहं अथ गोरोचना गोरोचना तु मंगला
वैधा गोरीचरोचना गोरोचना हि मातिका वश्या मंगलकोटिह विषालक्ष्मीग्रहोन्मादगर्भस्त्रावक्षतास्त्रहृत् अथ नख
नखी गंधद्वयं नखं व्याघ्रनखं व्याघ्रापुधंतं चक्रकारकं नखं स्वल्पं नखी प्रोक्ता हनुर्हृदविलासिनी नखद्वयं ग्रहश्लेष्म
वातास्त्रज्वरकुष्टहृत् लघुस्मं शुक्रलंबं वर्णं स्वादु ब्रणविषापहं अलक्ष्मीमुखरोगं धृत्वा करसयोः कटु अथ सु
गंधवाला वालंहीवेरवर्हिष्ठे रीच्यं केशां वुनामच वालकं शीतलं रुक्षं लघु शीपनपाचनं हृन्नासाहृद्विबीसर्पहृद्
गात्राति सारजितं अथ वीरणं स्याद्दीरणं वीरतरु वीरं च वरु मूलकं वीरणं पाचनं शीतलं भनं लघु तिक्तं कं स्तंभनं
ज्वरनुहंति मरुजितं कफपित्तहृत् तस्मात्त्र विषवीसर्पकचक्षुदाहृत्रणापहं अथ उशीर वीरणं सुतु मूलं स्यादुशी

भा. प्र.
६६

रमभयंतया अमणलंचसेयंचसमगंधिकमिसपि उशीरं पाचनेशीतस्तंभनेलघुतिक्तकं मधुरं ज्वरहृदंतिमदनुत्कफ
पित्तहृत् रसास्त्रविषकीसर्पराहकच्छुब्रणपहं अथनयमांसीनयमांसीभूतजराजहिलाचतयस्विनी मांसीतिक्ताक
षायोसामेधाकांतिलप्रहा स्वादीहिमात्रिशेषास्त्रराहवीसर्जकुशुनर अथधारछडीला शैलेयंतुशिलापुष्पचंद्रका
लानुसार्यकं शैलेयंशीतलं हृद्यं कफपित्तहरं लघु कं हृद्यं कुशुमरीराहविषहृद्दरक्तहृत् अथमोथानागरमोथा सु
स्तकं नस्त्रियांमुस्तं त्रिषुवाग्निनामकः कुरुविंदश्चसख्यो तोपरः क्रोडकसेहकः भद्रमुस्तंचगुंदाचतयानागरमुस्त
कः मुस्तंकडहिमंयाहितिकं दीपनपाचनं कषायकफपित्तास्त्रहृत् ज्वररुचिजंतुहृत् अन्तपदेशेयज्जातंसस्तकं त
मृशसते तत्रापिमुनिभिः प्रोक्तं वरं नागरमुस्तकं अथकचूर कचूरवेधमुख्यश्चंद्रविडः कल्पकः सटी कचूरैरी
पनोरुच्यो कडकस्तिक्तएवच सुगंधिः कडपाकः स्यात्कुशुमरीव्रणकाशनुत्त उल्लोलघुहरेच्छासगुल्मवातकफकमी
र अथशकोगी मुरागंधकटीदेत्यासुरभिः शालपर्णिका मुरातिक्ताहिमास्वादीलघ्वी पित्तानिलौपहा ज्वरसभूतरसो
घ्रीकुशुकाशविनाशिनी अथगंधपलाशीसुगंधइयंकारमीरेप्रसिद्धं वटीपलाशीषड्रंयासुवृतागंधमूलिका गंधा
रिकागंधवध्वं धः एषुपलाशिला भवैहंधपलाशीचकषायायाहिणीलघुः तिक्तातीक्ष्णचकडकाः नुस्मास्यमल
नाशिनी शेषकाशव्रणश्वासशूलहिध्माग्रहा परा अथप्रियंगु गंधप्रियंगु प्रियंगुः फलिनीकांतालताचमहिला
द्रुपा गुंदागंधफलीश्यामावेक्षकैरनाङ्गनाप्रिया प्रियंगुः शीतलातिक्तातुवरानिलपित्तहृत् रक्तानियोगदौर्गंधस्ये

राम.
६६

शुकवर्ह

दशहज्वरा पहा गुल्मरद्विषमेहघीतहृंधप्रियंगुका तत्फलमधुरंरूक्षं कषायंशीतलंगुह विवेधाध्यानबलक
 त्संक्राहिकफपित्तजित अथरेणुकामरिचसदृश रेणुकारजपुत्रीचनेदिनीकपिलादिजा भस्मगंधापांडुपुत्रीस्मृताकौ
 तीहरेणुका रेणुकाकडकायावेतिज्ञानुस्माकडर्लघुः पित्तहारीपनीमेधापाचनीगर्भयातिनी बलासवातवैलक्यत्वं
 इविषदशहनुत अथगदिवन ग्रंथिपर्णग्रंथिकंचकाक पुष्पचगुच्छकं नीलपुष्पसुगंधचकपित्ततैलपर्णकं ग्रंथिपर्
 णंतिक्ततीक्ष्णकहृस्मदीपनंलघु कफवातविषश्वासकंइदोगंधनाशनं अथग्रंथिपर्णस्यैवमेहः इवसुगंधंस्त्रौणे
 यंयुनेर तिलोकेप्रसिद्धं स्त्रौण्यकंवर्हवर्हचकुसुमंशीतरीमभुकंचापिभुकपुष्पभुकच्छंदं स्त्रौण्यकंकडस्वा
 इतिक्तंस्निग्धंत्रिदोषतुल्यमेधाभुक्करंत्वचंरक्षोभ्रीज्वरजंतुजितहंतिकुष्टास्त्ररदहदोगंधतिलकालकान अथ
 ग्रंथिपर्णस्यैवमेहोभेडिउरइतिनेपालदेशेभवति निशाचरोधनहरः कितवौगणहोसकः रोचकोमधुरस्तिक्तः कडः
 पाकेकडर्लघुः तीक्ष्णोहृद्योहिमोहंतिकुष्टकंइकफानिलान रक्षोभ्रीस्वेदमेहोस्त्रज्वरगंधविषत्रणात अथभस्मा
 मलकीबहुच्छस्तालीसः तालीसमुक्तंयत्राढ्यधात्रीपत्रंचतस्मत्तं ताली सलघुतीक्ष्णोस्त्रश्वासकाशकफानिला
 न मिहंसहृचिगुल्मामवर्हिमांघ्रस्यामयान अथकंकोलंघुसुगंधइय कंकोलंकालकंप्रोक्तंतथाकोशफलेस्मत्तं कं
 कोलंलघुतीक्ष्णोस्त्रंतिक्तंइधंरुचिप्रदं आस्यदोगंधइदोगकफवातामयोध्यहृत् अथगंधकोकिलोगंधमालतीच
 स्निग्धोस्माकफइतिज्ञासुगंधागंधकोकिला गंधकोकिलयातुल्याविज्ञेयागंधमालती अथलामज्जकमुशीरवसीतध

भा.प्र.
६७

वितरणविशेषः लामज्जकंसुनालं स्यादमणालं लयं लघु इ एकापूथकं सेयं नल रं चोवशतकं लामज्जकं हिमंतिक्तं
लघुशेषत्रयास्त्रजितं त्वगामयस्वेरुयुसाहपिनास्त्ररोगनुत अथ एलावालुकं ककुलसदृशं कुशगंधि एलवालुकमे
लेयं सुगंधि हरिवालुकं एलवालुकमेल्वालुकपित्तत्वगपीरितं एल्वालुककं पाके कषायं शीतलं लघु हंति कंडू
व्रणपुट्टिदित्वासाहचिह्नुजः वलासविषयितास्त्रकु एमूत्रगदकुमीन अथ केवरीयोथायुतजी इमिलोके इयंतु वितु
नकनामो रसत्वकमुस्ताकृतिः कुट्मनं दंशपुरं वानेयं परियेलवं सवगे पुरगे नर्दं कैवती मुस्तकानि च मुस्तावत्ये
लवपुट्टं भुक्ताभं स्यादितुन्नकं वितुन्नकं हिमंतिक्तं कषायं कडुकांतिदं कफपिनास्त्रवीसर्वं कुशकंडू विषप्रणुत आ
यस्य कासुगंधि इयं शकविशेषः लेकोडक एरीदिति च स्य कासुगंधि देवीमहन्मालालतालघुः समुद्रोतावधः ॥
कोटिवर्षालं कोपिकेत्यपि स्य कास्वाही हिमावध्यातिक्तानि त्विलोषद्वर कुशकंडू विषस्वेदराश्रीज्वररक्तद्वर अ
थपपरीदिति प्रसिद्धं पभावती इति च उत्तर देशभवं सुगंधं पर्वरीं जीनी कलाजलकाजननी जतुकलाचसंस्प
शजितुकचक्रवर्तिनी पर्वरीतुवरतिक्ता शिरावर्णकृत्तुः विषव्रणहरीकंडू कफपिनास्त्रकु एतुत अथ नलिका
उत्तरायये प्रसिद्धा सुगंधाप्रवालाकृतिः पवारीति च कचित्प्रसिद्धा नलिका विडुमलता कपोतचरणानदी धममेजनक
शीचनिर्मध्याशुखिरानली नली काशीतलालघीचक्षुष्या कफपित्तद्वर रुक्षाश्मवाततस्मास्त्रकु एकंडू ज्वरापहा
अथ प्रयौंडरीक कुमुद इयं पंडेरिया इति लोके प्रसिद्धं प्रयौंडरीकं पौंडर्यं चक्षुष्यं पौंडरीयकं पौंडर्यं मधुरं तिक्तं कषायं

जनी

राम
६७

भुक्तलेहिमं चक्षुष्यमधुरं पाके वलपि तत्कपास्त्रुत इति कर्तुं रादिवर्गः अथ गुड्यादिवर्गः तत्रादौ गुड्यादयस्ति
 नामानि गुणाश्च अथले के श्वरो मानी रावणो रक्षसाधिपः रामयत्नी वनाच्छीतो जहार मरुनातुरः ततस्ते वलवाना
 मोरिपुंजाया पहागिरि रते वानरसैन्ये न जघान रणमूर्धनि हते तस्मिन्सुरा रातौ रावणे वलगर्विते देवराजः सहस्रा
 शः परितुष्टेति राघवे तत्र ये वानराः केचिन्निहता रक्षसैरणे तानिंद्रो जीवयामास संसिचाम तव विभिः ततो येषु
 प्रदेशेषु कपिगात्रा सरिचुताः पीयूषविंदवः ये तु स्तेभ्यो जाता गुडचिका गुडची मधुपर्णी स्यादमृतमृतवत्सरी छिन्ना
 छिन्नरूपा छिन्नोद्भावा वत्सादनीति च जीवन्ती तंत्रिका सोमा सोमवैल्ली च कुंडली चक्रलक्षणा का धारा विशल्या चरसा
 यनी चंद्रहासा वयस्या च मंडली देवनिर्मिता गुडची कटका तिका स्वाड्या कारसायनी सग्राहिणी कषायोत्सा लघ्वी व
 त्या श्रीपनी दोषत्रयामरदाहमेहकासांश्च पांडुतां कामला कुष्ठवातात्मज्वरमिव मीहरेत् अथ पानः तां वलवल्ली र
 तां वल्ली नागिनी नागवल्लरी तां वलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णं संतुवरं सरं वश्यं तिक्तं कटुसारं रक्तपित्तकरं लघु वल्यं
 श्लेष्मास्यदौर्गंधमलवातश्रमापेहं अथ वेल विल्वः शोडित्य शैलूषो मालूर श्रीफला वपि श्रीफलस्तु वरस्ति तोया
 हीरु सोमि पित्तहृत् वातश्लेष्महरो वल्यो लघु हलश्च पाचनः अथ गंभीरी गंभीरी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णी का का
 शमीरी काशमीरी हीरा काशमर्प्यः पीतरोहिणी कुसुमं तामधुरसामहा कुमुदिका पिच काशमीरी तु वरा तिका वीर्योत्सा मधुरा
 गुरुः दीपनी पाचनी मेधा मेहिनी भ्रमशोषजित् दोषत्रयामभ्रलाशं विषदाहभ्रमापहा तत्फलं बृंहणं वष्यं गुहकेश्यं

भा. म.
६८

रसायने वातपित्ततृषारक्तसपस्त्रविवंधनुर स्वाडपाके हिमंस्निग्धं तु वरालं विभुं हिकर हन्यादाह तृषावातरक्तपि
 नक्षतक्षयान् अथ पाठरि कठपाडरि पाटलिः पाटलामोघामधुहृती फले रुहा कसवंता कुवेरा सीकालास्याल्यलिवस्त्रभा ता
 म्रपुष्पी च कथिता परास्यात्पाटलासिता मुखकोमोसको घंटाया टलिः कोष्टपाटला कालास्यालीत्यत्र काचस्यालीत्येके
 पाटला तु वरातिक्ता नुस्त्रा रोषत्रया परा अरुचिश्वासशोथार्शश्चुर्द्विहिका तृषाहरी पुष्पं कषायं मधुरं हिमं हृद्यं कफास्त्रनुर
 पित्तातिसारहारु घ्नै फलं हिक्रास्त्रपित्तनुर अथ अंगे युगति आर इति च अग्निमंथोजयः सप्ताष्टीपर्णी गरिकाकारिका जयाज
 यंती तक्षोरी नादेयी वैजयंतिका अग्निमंथः श्वपुष्टु हृदी व्योमः कफवातहृत् पांडुनुत्कटकस्तिक्तस्तुवरो मधुरो निद्रः अ
 था सो ना पाठा शोनाकः शोणकश्च स्यान्नटकं दृग्दुकाः मंडूकपर्णपत्रौर्णशुकनासकुट्टनयः दीर्घवंतोरलुश्चापि एयुशि
 बः कटंभरः शोनाको दीपनः पाके कटुकस्तुवरो हिमः ग्राही तिक्तो निन्नश्लेष्मपित्तकाशामनाशनः दुटुकस्य फलं वालं रु
 सं वातकफापहं हृद्यं कषायं मधुरं रोचनं लघु दीपनं गुल्मार्शः कृमिहृत्प्रौढं गुरुवातप्रकोपनं अथ बहसं च मूलस्य लक्षणं गु
 लाश्च श्रीफलः सर्वतोभद्रपाटला गरिकाकारिका शोनाकः पंचभिः श्वेतैः पंचमूलं महन्मत्तं पंचमूलं महत्तिक्तं कषायं
 कफवातनुर मधुरं श्वासकासघ्नमुल्लंघ्य त्रिदीपनं अथ सरिवन शालिपर्णी स्थिरा सौम्या त्रिणी पीवरी गुरु विहरिगं १ प राम
 धा दीर्घा क्रि दीर्घपत्रो भुमित्यपि शालपर्णी गरच्छुर्द्विज्वरश्वासतिसारजित शोषरोषत्रपहरी चं हृत्पुत्तारसायनी तिक्ता
 विषहरी स्वाडः क्षतकाशकृमिप्रणुत अथ पिठवना एष्टिपर्णी एयुक्पर्णी चित्रपर्णं ह्रियर्णं पि कोष्टविना सिंहपुच्छीकल

राम.
६८

धावनीर्गुहा एषकाणीविशेषघ्नीवृष्योष्णामधुरासरा हंतिहारज्वरश्वासरक्तातीसारतृदहीः अथवेहरय वार्त्ताकीक्षुद्रा
 भंयकीमरुतीवहतीकुली हिंगुलीराष्ट्रिकासिंहीमहोदीः प्रधर्षिणी वरुतीत्राहिणीदद्यापाचनीकफत्वातद्वत् कडस्ति
 तास्यवैरस्यमलाणेचकनाशिनी उष्माकुण्डलश्वाससञ्चलकासाग्रिमोघजित् अथभरकटैपारीगणीइतिच कंटकारीतु
 दुःस्पर्शक्षुद्राघ्नीनिदग्धिका कंटालिकाकंटकिनीवरुतीतथाउभेचवरुसौयतआरुशाश्वतः क्षुद्रायांक्षुद्रभंडाका
 वरुतीतिनिगद्यते श्वेताक्षुद्राचंद्रहासालश्मणाश्वेतद्रुतिका गर्भदाचंद्रभोद्राचंद्रपुष्पाश्रियंकरी कंटकारीसरतिका
 कडकोदीपनीलघुः रुक्षोष्णपाचनीकाशश्वासज्वरकफानिलान् निहंतिपीनसंपाश्वयीडाकृमिहरामयान् तयोः
 फले कटारसेपाकेचकडकेभवेत् शुक्रस्यरेचकंनेदितिक पिताग्रिकुसुमं हृन्मात्कफमरुत्कंडूकारमेहकृमिज्वरान् त
 द्योक्तासिताक्षुद्राविशेषाऊर्भकारिणी अथगोखरु गोक्षरः क्षरकोपि स्यात्त्रिकंटः स्वाडकंटकः गोकंटकोभक्षरको
 वनभ्रंगादित्यपि पलंकषाश्वदंष्ट्राचतयास्यादिक्षुद्रगंधिका गोक्षुरः शीतलः स्वाडवेलकडस्तिशोधनः मधुरोदीपनो
 वृष्यः पुष्टिदश्वासमरीहरः प्रमेहश्वासकाशार्शः कृच्छ्रहृद्दोगवातनुत् अथलघुपंचमूलतस्यलक्षणं गुणाश्च शा
 लपणीष्टिपणीवार्त्ताकीकंटकारिका गोक्षरः पंचभिश्चैतेः कनिष्ठपंचमूलकं पंचमूलतलघुस्वाडवलं पितानि
 लापहं नासुखं वरुतीत्राहिज्वरश्वासशमरीप्रणुत् अथदशमूलतलक्षणं गुणाश्च उभाभ्यां पंचमूलाभ्यां दशमूलमु
 दहते दशमूलत्रिशेषघ्नश्वासकाशशिरोरुजाः तं दशशोथज्वरहंनोपाश्वयीडाहृचीहरेत् अथजीवतीशकविशेषः

भा. प्र.
६६

३६

शर्करावन्मधुरपुष्पाव्रतति जीवन्ती जीवनी जीवनीयामुधुश्रवा मंगल्यनामधेयासाशकश्रेष्ठापयस्विनी जीवन्तीशीतलास्वादः
 स्निग्धादोषत्रयापहा रसायनीवलकरीचक्षुष्याग्राहिणीलेघुः अथमुगवनि मुरुपर्णीकापकपर्णीसूर्यपल्लविकासहा कक
 मुद्राचसाप्रोक्तातथामार्जारगंधिका मुरुपर्णीहिमास्तुक्ष्मातिक्तास्वादश्चमुक्ता चक्षुष्याक्षतशोथघ्नीग्राहिणीज्वरदाहनुत
 दोषत्रयहरीलघ्वीग्रहणशोतिसारजित्प्रथमासवनि माषपर्णीसूर्यपर्णीकावोजीहपपुच्छिकापांडुलोमशपर्णीचक्रसुदं
 तामहासहा माषपर्णीहिमातिक्तास्तुक्ष्मासुक्तेवलासकर मधुरग्राहिणीशोषवातपित्तज्वरास्त्रजित अथजीवनीयगण
 स्पलक्ष्णगुणश्च अष्टवर्गः सयष्टीको जीवन्तीमुरुपर्णीका माषपर्णीगणोपेतुजीवनीयइतिस्मृतः जीवनीमधुरश्रवापि
 नाम्नासपरिकीर्तितः जीवनीयगणः प्रोक्तः शुक्रकृच्छ्रलोहिमः गुरुर्गर्भप्रदस्तस्यकफकृच्छ्रपित्तहृत् र स्नाशोषेज्व
 रंदाहंक्षयोनेववयोहति अथशुक्ररक्तैडंडौ शुक्ररंआमंडश्चित्रोगंधर्वहस्तकः पंचांगुलोवर्द्धमानोदीर्घदंडोऽयडंडवकः
 रक्तोपरोरुत्तकः स्याडरुत्तकोरुत्तथा व्याघ्रपुच्छश्चवातारिः श्रेष्ठुत्तानपत्रकः एरंडमुग्ममधुरमुष्णगुरुविनाशयेत्
 लशोथकदीवस्तिशिरः पीडोदरज्वरान् ब्रध्मश्वासकफानाहकासकुशाममारुतान् एरंडपत्रवातघ्नकफकृच्छ्रविनाशनं स
 त्रकृच्छ्रहरेचापिपित्तप्रकोपनं वातार्थप्रदलंगुल्यवस्तिभ्रूलहरेपरं कफवातकृमीनं तिबद्धिसप्तविधामपि एरंडफ
 लमसुष्णगुल्यभ्रूलानिलापहं यकृत्पीडोदराशोघ्नकडकं दीपनं परं तद्वन्मज्जाचविडुदीवातभ्लेष्मोदरापहा अथमंसारशु
 क्ररक्तोर्बपर्ण श्वेतोर्बोर्गणरूपस्यामंसरोवसुकोपिच श्वेतपुष्पः सदापुष्पः सचाऽलर्कः प्रतापसः रक्तोपरोर्बनामास्याद।

राम
६६

कंपलोविकीरणः रक्तपुष्पः शुक्लफलस्तथा स्योतः प्रकीर्तितः अर्कद्वयसरंवातकुष्ठकंडूविषव्रणान् निहंतिल्लीहगु
ल्मार्शः श्लेष्मोदरशक्त्वमीन अलर्ककुसुमं वष्यं लघुसिपनयाचनं अरोचकप्रसेकार्शः काशश्वासनिवारणं रक्तार्क
पुष्पमधुरं सतिक्तं कुष्ठकमिष्टं कफनाशनं च आत्वोर्विषं हंति च रक्तपित्तं संयाहि गुल्मेश्वयथो हितं तत्र शीरमर्कस्य
तिक्तो मेलवर्णं लघुसिपनं कुष्ठगुल्मोदरहरं श्लेष्मेतद्विरेचनं **अथ सेरुड** सीरुडः सिंहतुंडश्च वज्रोवज्रदुमोपि च
सुधासमेतऽग्धाचलुकस्त्रियोत्पात्तु हीगुडा सीरुडोरेचनस्तीक्ष्णो दीपनः कडको गुरुः शूलामऽशीलिका ध्यान
कफगुल्मोदरानिलान् उन्मादमोहकुशार्शः शोथमेघेष्मपांडुताः व्रणशोथज्वरलीहविशदूषी विषं हरेत् उल्वीर्ष्य
सुहीशीरं स्निग्धं च कडकं लघु गुल्मिनां कुष्ठिनां चापितथैवोदररोगिणां हितमेतद्विरेकार्थं ये चान्ये दीर्घरोगिणाः **अथ से**
रुड मेरुः शाकना अनेनैव नाम्ना प्रसिद्धा शातला समला सारा विमला विडला च सा तथा निगदिता भूरि फणा चर्म
कषेत्यपि शातला कडकापाके वातला शीतला लघुः तिक्ता शोथकफनाहयितो दावर्त रक्तजित् **अथ करिहारी**
कलिहारी तु हलिनी लंगली शक्रपुष्पपि विशल्या मिश्रित्वा नंता वक्त्रिचक्राचगर्भनुत् कलिहारी सरा कुष्ठशोफार्शो
व्रणशूलजित् सक्षारश्लेष्मजित् तिक्ता कडका तु वरापि च तीक्ष्णो सौकमिहस्त्रध्वी पित्तलागर्भपातिनी **अथ श्वेत**
रक्त करवीरः करवीरः श्वेतपुष्पः शतकुंतो श्वमारकः द्वितीयो रक्तपुष्पस्स चंडो लगु उस्तथा करवीरद्वयं तिक्तं क
पायं कडकं च तत्र व्रणलाघवकृन्नेत्रे कोष्ठकुष्ठव्रणपहं वीर्योत्प्रेक्षकमिह कडू मंसितं विषवन्मतं **अथ धत्तर** धत्तरध

न.प्र.
७०

नैधत्तराउमत्तः कनकाक्षयः देविताकितवस्तुमीमहामोहीशिवप्रियः मातुलोमदनश्चास्पफलेमातुलपुत्रकः धत्तरोम
द्वर्णाश्रिवातकृज्वरकुष्ठनुत कषायोमधुरस्ति तोयकालिक्षाविनाशनः उष्णगुरुव्रेणश्लेष्मकंडूकमिविषायहः अथ
रूसा वा सकोवासिकावासाभिषग्नाताचसिंहिका सिंहस्योवाजिदंतः स्यादरूखोटरूषकः आरूखोटकोनाम्ना
हिंसयर्णश्चसस्मतः वासकोवातकृत्वर्थः कफपित्तास्त्रनाशनः तिक्तस्तुवरकोहृद्योलघुः शीतस्तुडर्तिहृत् श्वा
सकाशज्वरच्छर्दिमेहकुष्ठक्षयायहः अथरवनपयरा पर्यटोचरतिक्तश्चस्मतः पर्यटकश्चसः कथितः पंशुपण्या
पस्तथाकवचनामकः पर्यटोहतिपित्तास्त्रभ्रमरस्माकफज्वरान् संघ्राहीशीतलत्तिक्तोदाहनुदातलोलघुः अथ
नीव निंबः स्यात्पिचुमर्दश्चपिचुमर्दश्चतिक्तकः अरिष्टः पारिभद्रश्चहिगुनिर्पासश्चपि निंबः शीतोलघुर्ग्रीही
कटपाकोमिवातहृत् अरुघः भ्रमरदूशज्वरारुचिकमिप्रणुत व्रणपित्तकफच्छर्दिकुष्ठरूसासमेहनुत निंब
पत्रंस्मृतंनेत्रं कृमिपित्तविषप्रणुत बीतलंकटपाकंचसर्बीरोचककुष्ठनुत नैवं फलेरसेतिक्तं पाकेतुकटभेदंस्ति
ग्धंलघुसंकुष्टं गुल्माशौक्तमिमेहनुत अथवकोइनमहानिंबः स्मृतो डेकारम्पकोविषमुष्टिकः केशमुष्टिनिंबरकः
कार्मुकोक्षीव इत्यपि महानिंबोहिमोस्तुस्तिक्तोयाहीकषायकः कफपित्तकृमिच्छर्दिकुष्ठरूसासरत्तजितप्रमेहश्वा
सगुल्माशौक्तिकाविषनाशनः अथपरहृत् पारिभद्रोनिंबतरुमंदारः पारिजातकः पारिभद्रोनिलश्लेष्मशोथमेदक
मिप्रणुत तत्पुष्पपित्तरोगघ्नं कर्णधाधिविनाशनं अथकचनार काचनारः काचनकोगंडारः शीतपुष्पकः अथकचनार

राम.
७०

भेदकोइलार कोविदारश्चमरिकः कुंदालोपुगपत्रकः कुंडलीताम्रपुष्पश्चाश्मंतकः स्वल्पकेसरी कांचनारोहिमोग्राही
तुवरः श्लेष्मपित्तनुत कमिकुण्डगुदभ्रंशगंडमालाव्रणायकः कोविदारोपितहृत्प्रातयोः पुष्पं लघुस्मृतं रूक्षं संश्राप्ति
ताम्रप्रदरक्षयकाशनुत अथसहिजन श्यामश्चेतरक्त सौभोजनः शिशुतीक्ष्णगंधकासीवमोचकाः तद्दीर्घश्चेतमरि
चंमधुशिशुः सलोहितः शिशुः कडः कडः पाकेतीक्ष्णोऽमधुरो लघुः दीपनो रोचनो रूक्षः शारस्तिक्तो विदारकृत् संश्रा
सधुक्तलोहः पित्तरक्तप्रकोपनः चक्षुष्यः कफवातघ्नो विद्धिः श्वयधुकमीन मेसेपचीविषलीहृत्प्रातयोऽव्रणानुरो
श्चेतः प्रोक्तगुणैर्ज्ञेयो विशेषादाह कभ्रवेत स्त्रीहाने विद्धि हंति व्रणघ्नः पित्तरक्तहृत् मधुशिशुः प्रोक्तगुणो विशेषादी
पनः सरः शिशुवत्सलपत्राणां स्वरसः परमार्तिहृत् चक्षुष्यशिशुजंवीजं तीक्ष्णोऽपि विषनाशनं अवय्वे कफवातघ्नं तन्ने
त्येन शिरोर्तिनुत अथश्चेतपुष्पी नीलपुष्पी अपराजिता आस्फोता गिरिकर्णस्यादिस्तक्रांता पराजिता अपराजिते कड
मेधेशीते कंठ्ये सुदृष्टिरे कुण्डलक्षिरोषामशोयव्रणविषायकं कषायकडके पाके तिक्ते च स्मृतितु द्विरे अथमे उडीसमा
लूसेंड आरि इति च सिंधुवारः श्वेतपुष्पः सिंडकः सिंडवारकः नीलपुष्पी नमिगुं डीरोफाली सुवहाचसा सिंडकः स्मृतिद
स्तिक्तः कषायः कडको लघुः केश्यो नेत्रहितो हंति शूलशोथाममारुतान् कमिकुण्डाह विश्लेष्मव्रणानीला पित्तदिधा सि
डवारदलं जंतुवान् श्लेष्महरं लघु अथ कुरैआ कुरज कुरजः कौरोवत्सको गिरिमस्त्रिका कालिंगः शक्रशाखी चमस्त्रि
का पुष्पइत्यपि इंशोपवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पांडुरदुमः कुरजः कडको रूक्षो दीपनस्तु वरोहिमः अशोति सारपित्तास्त्रक

भा.प्र.
७१

फलसामकुशुत अथकांटाकरंजः घोराकरंजः करंजोनतमालस्तुकरजश्चिरविल्वकः घृतपूर्णः करंजोमः प्रकीर्यः
रुतिकोपिच सचोक्तः रुतिकरजः सोमवल्कश्चसस्मृतः करंजः कडकस्तीक्ष्णवीर्यो सोपोनिदोषहृत् कुशोरावर्तगु
त्माशोत्राणकुमिविषापहः तत्पत्रं कफवाताशः कुमिशोधहरं परं नेदनं कडकं पाके वीर्योसं पित्तलैलघु ॥ तत्फलं कफ
वातघ्नं मेहार्शः कुमिकुशुजित घृतपूर्णं करंजोपि करंजसदृशो गुणैः अथ अरारि उदकीर्यस्त्रतीयोमः षड्रंयाहस्तिवाह
णी मर्कटीवायसीवापिकरंजीकरंजिका करंजीस्तंभिनीतिक्ता तु वराकडपाकिनी वीर्योष्णा वमिवाताशः कुमिकुशुप्र
मेहजित अथ श्वेत रक्तगुंजा श्वेतांगुंजो ब्रह्मोक्ता कसलाचापिसास्मृता रक्तासाका कचिंची स्यात्का करंती चरत्तिका
काकादनी काकपीलुः सास्मृतांगारवस्त्ररी गुंजा हृपंतु केशं स्याद्वातपित्त ज्वरा यहं मुखशेष भ्रमश्वास तस्माद्वि
नाशने नेत्रामयहरं वृष्यं वल्कं कंडूत्राणं हरेत् कुमिकुशुं इलुप्तानि रक्ता वद्धवलापिच अथ किवायु कपिकुशुतामगु
सात्रस्य प्रोक्ता च मर्कटी अजहा कंडूराः ब्यंजः स्पर्शावावषायणी लोणुली शकृशं विश्वसैव प्रोक्ता महर्षिभिः कपि
कथं भर्शं वृष्यामधुरा वं हणी गुरुः तिक्ता वातहरी वल्का कफपित्तास्त्रनाशिनी तद्दीजं वातशामनं स्मृतं वाजी करं परं ॥
अथ रोहिणी मांसरोहिण्यतिरुहा वृक्षा चर्मक पाकश प्रहारवस्त्री विकशीवी रवत्यपि कथ्यते स्यान्मांसरोहिणी व
ष्पासरादोषत्रयापहा अथ चिल् चिल्को वातनिहारी श्लेष्मघ्नो धातुपुष्टिकर आग्नेयो विषवद्यस्य फलं मत्स्यनिष्ठ
दनं अथ टेकारे टंकारी वातजित्तिक्ता श्लेष्मघ्नी दीपनी लघुः शोथोदरवथाहं त्रीहितापीठ विसर्पिणं अथ वेत वे

तसो नम्रकः प्रोक्तो वानीरो वंजुलस्तथा अभयपुष्पश्च विडलोरथः शीतश्च कीर्तितः वेतसः शीतलो दाहशोथार्थो यो
निरुव्रणान् हंती वीसर्पकश्चापि ताश्मरिकफानिलान् **अथ जलवेतसः** निकुंचकः परिध्याधो नादेपी जलवेतसः
जलजो वेतसः शीतः संवाही वातकोपनः **अथ ईजरा** इज्जलो हि जलश्चापि निचुल **अथ वुजस्तथा** जलवेतसवद्देधो
हि जललोपं विषायकः **अथ देरा** अंकोठी दीर्घकोलः स्यादंकोलश्च निकोचकः अंकोठकः कटुस्तीक्ष्णः स्निग्धो हस्तुवरो लघुः
रेचनः कमिश्च लामशोफग्रहविषायकः विसर्पकफपित्तस्रस्रकस्रविषायकः तत्फलं शीतलं स्वादुश्चेत्प्रवृंहणं गुरुवत्पुं
विरेचनं वातपित्तसहसं यास्रनुर **अथ वरिआरा** सहदेवी कर्कशगुरसकरी इति वलाचतुष्टयं वलावाद्यालिकावाद्यासैव वाद्या
लिकोपि च महाबलापीतपुष्पासहदेवी च सा स्मरत ततो न्याति वलाचतुष्टयमोक्तो कंकटिकासह गंगेहकीनागबलान्मुपाहृत्वा ग
वेधुका वलाचतुष्टयं शीतं मधुरं बलकीतिकरं स्निग्धं ग्राहि समीरस्त्रपित्तस्रक्षतनाशनं वलामूलत्वचश्चर्यो पीतं सस्त्री
रशर्करं मूत्रातिसारं हरति दृष्टमेतन्न संशयः हरेन्महाबला कर्षुभवेदानुलोमनी रुन्धादति वलामेहं पपसासितपासह
अथ लक्ष्मणा पुत्रिकाकाररुक्ता स विडमिलो छिता सदा लक्ष्मणा पुत्रजननी वस्त्रगंधा कतिर्भवेत् कथिता पुत्रदायकं यं ल
क्ष्मणमुनिपुंगवैः **अथ स्वर्णवल्ली** स्वर्णवल्ली रक्तफला काकासुः काकवल्ली री स्वर्णवल्ली शिरः पीडां दोषान् हंत्यति दुग्धं **अ**
थ कपासः कार्पासी तुंडिकेरी च समुद्रं ताचकथ्यते कर्पासकोलघुः कोलोमुधुरो वातनाशनः तत्पलाशं समीरघ्नं रक्तहन्मूत्र
वर्द्धनं तत्कर्णपिडिकानादस्रपास्त्रावे विनाशयेत् तद्भिजस्तमदं रव्यं स्निग्धं कफकरं गुरु **अथ वांस** वंशेलकसारकम्भरित्वचिसा

भा. प्र.
७२

म ६२

रतणध्यजाः शतपर्वोपवफलोर्वेणुस्करतेजनाः वंशः सरोहिमः स्वाडः कषायोवस्तिशोधनः भेदनः कफपित्तघ्नः कुशस्त्रवण
शोथजित् तत्करीरः कडुः पाकेरसेरुसोगुरुः सैकषायः कफरुत्स्वाडविदाहीवातपित्तलः तद्यवास्तुसरास्तुक्षाः कषायाः कडुपाकि
नः वातपित्तकराउत्सावद्रुमन्त्राः कफापहाः अयनलः नलः पोटगलः शून्यमध्यश्चधमनस्तथा नलस्तुमधुरस्तिक्तः कषा
यः कफरक्तजित् उल्लोहद्विस्तियोन्मर्त्तहारुपित्तविसर्पतुल अयममशर शरपतरतिच भद्रमुंजः शरोवाणस्तेजनश्चेक्षवेष्ट
नः अयमुंजः मुंजोमुंजातकोवाणः स्थूलदर्भः सुमेवतः मुंजद्वयंतुमधुरंतुवरंशिशिरंतथाहारुत्साविसर्पास्त्रमन्त्रवस्त्र
क्षिरोगजित् शेषत्रयहरं चण्डमेखलास्तुपुज्यते अयकाश काशः काकेक्षरुद्विष्टः सः स्यादिक्षरसस्तथा दूश्वातिकेक्षगं
धावतथापोटगलः स्मृतः काशः स्थान्मधुरस्तिक्तः स्वाडपाकोहिमः सरः मूत्रकच्छाश्मरीरसास्त्रक्षयपित्तजरोगजित् अ
यमोदपठेरतिच गुंडः पटेरकोअच्छः शृंगवेराममूलकः गुंडः कषायोमधुरः शिशिरः पित्तरक्तजित् स्तम्भशृङ्गरोमूत्रशो
धनोमूत्रकच्छुहत् अयमोधीरताविशेषः एरकागुंडमूलाचशिविगुंडाशरीतिच एरकाशिशिराव्याचक्षुष्यावातकोपि
नी मूत्रकच्छाश्मरीरारुपित्तशोणितनाशिनी अयकुश कुशोदर्भस्तथा वर्हिः सूच्यग्रेयत्तमूषणः अयडान ततोम्यो
रीर्घपत्रः स्यात्पुत्रपत्रस्तथैवच दर्भद्वयंनिदोषघ्नंमधुरंतुवरं हिमं मूत्रकच्छाश्मरीरसावस्तिरुक्प्रदरास्त्रजित् अयक
तरणरोहिंसोधिपाइतिच कतरणरोहिषंदेवजग्धं सौगंधिकंतथा भुतिकंध्यामवोरंचश्यामकंधमगंधिकं रोहिषंतुवरंति
क्तंकडुपाकंयपोरुति हर्कठव्याधिपित्तास्त्रमूलकाशकफज्वरान् अयभस्तरा गुसवीजंतुभृतीकंसुगंधं गोमयप्रियं॥

राम.
७२

फ

भस्त्रलं तु भवेच्छत्रामालात्तरणकमित्यपि भस्त्रलंकडकं तित्तं नीक्षणे स्मेरोचने लघु विराहिरीपने रूक्षमने अमुखशोधने
अवश्यं बहुविधं च पितरक्तमद्वयं अथ नीलद्वी नीलद्वीरुहानं ताभार्गवी शतपर्विका शब्दसहस्रदीर्घा च शतवल्ली च
कीर्तिता नीलद्वी हि मातिका मधुरा तु वराहरैरे कफपित्तास्रवी सर्वतलाहारुत्वगामयान अथ द्वी श्वेत द्वी शुक्ला तु
गोलो मीशतवीर्ष्यो च कथ्यते श्वेतद्वी कषाया स्यात्स्वादी व्रणा च जीवनी तित्ता हि माविसर्प्या स्रत्तुं तिकफं सारुह
अथ गंडरद्वी बोव इति च गंडद्वी तु गंडली मत्स्या सी शकुला स का गंडद्वी हि मालो ह इति विणीया हि नीलघुः कषाया म
धुरा पाके के कल्कडया किनी सारुह स्मावला सा स्रकुपित्तज्वरापहा अथ विहारी कंदसी रवि शरी वाराही कंद संस्तु पश्चि
मे गण्डि संस्तकः गेह इति च लोके वाराह कंद एवायै श्वर्मा का एतु को मतः अन्त्ये स भवे देशे वाराह इव लो मवान् विहारी
स्याद्वं शय सातु क्रोष्टी सिता स्रता इक्षु गंधा सी रवल्ली सी रभुला पयस्विनी वाराही वदरा गण्डिर्वरदेत्यपि कथ्यते विह
री मधुरा स्निग्धा चंदुणी स्तम्भ कश शीता स्रप्या मृत्रला च जीवनी वलवर्णं स गुरुः पित्तास्र पवन सारुह कंति रसा
यनी अथ मूसरि कंदः तालमूली तु विहभिर्मुसली परिकीर्तिता मुसली मधुरा रूपा वीर्ष्या स्रा चंदुणी गुरुः तित्ता रसा
यनी इति गुदजा न्यतिलं तथा अथ शतावरी महाशतावरी शतावरी बहु सुता भीरु हिंदी वरी नारायणी शतपदी शतवीर्ष्य वरी
चपी वरी महाशतावरी त्वया शतमूल्य कंदका सहस्रवीर्ष्य हेतु श्वर्मा प्रोक्ता महोदरी शतावरी गुरुः शीता तित्ता स्वा
दी रसायनी मेधा श्रियुषि सान्निधाने आगुल्मा तिसारुह त शुक्रस्तम्भ करीव मावात पित्तास्र शोथ जित महाशतावरी मे

भा.प्र.
७३

धाहृद्यारुण्यारसायनी शीतवीर्यानिहृत्सर्शो ग्रहणीनयनामयान् अथ असंगंध गंधोतावाजिनामादिरुच्यगंधाहृद्यारुपा
वारुह कर्णीवरदावरदाकुण्ठमंधिनी अश्वगंधानिलश्लेष्मश्चित्रशोधसयायहा वल्मारसायनीतिक्ताकषायोस्त्रातिशु
क्ला अथपाठी पाठाः वंशवृक्षी चभाचीनापापचेलिका एकाहीलारसाप्रोक्तापाठि लावनतिक्तिका पाठोस्त्राकडका
तीक्ष्णावातश्लेष्महरीलघुः हंतिशूलज्वरद्विदिकुशतीसारहृदुजः शरुकेडुविषश्वासकृमिगुल्मगरवृणान् अथश्वेतप
निलरु श्वेतात्रिवर्त्रिमंजीस्यात्रिवर्ताविपुटपिच सर्वातुभ्रतिः सरलानिः श्रोत्रारेचनीतिचश्वेतात्रिवर्देचनीस्यात्स्वाडह
स्त्रासमीरहृत् रूसापित्तज्वरश्लेष्मपित्तशोथोदरायहा अथश्यामपनिलरु त्रिच्छामाईचंद्राचपालिंदीचसुवेणिका म व
स्त्रविदलाकारा विषिकाकालमेविका श्यामात्रिवर्ततोहीनगुणातीव्रविरेचिनी मूच्छासहमदभ्रांतिकेठोत्कर्षणकारि
णी अथलघुदन्ती लघ्वीदन्तीविशल्याचस्वाडुंवरपण्यपि तथैरंडफलाशीघ्राशेराघंयघुणप्रिया वारुहांगीचकथि
तानिकुंभश्चमकलकः अथवरुदन्ती एरंडवत्पत्रविट्पा इतनीशंवरीचित्राप्रत्यक्षणाखुकर्णपि उपचित्रासुतश्वे
लीमयोधीचतथावृषा दन्तीद्वयं सरंपोकेरसेचकटुरीपनं गुहंकुराश्मश्लालास्त्रकेडुकुष्टविसरुनुत तीक्ष्णोस्त्रेहंतिपित्तास्र
कफशोथोदरकृमीन् अथलघुदन्तीफलं शुकुदन्तीफलं तुल्यान्मधुरं रसयाकयोः शीतलं स्रष्टविरामूत्रं गरशोथकफाप
हं अथहील हिंस्त्राकाकादनी कालागुल्मीरध्नरवीतथा हींसमेदमकोई अहिंस्त्राकुटिलायाति कपीतिलिः कडकाप
रा अथइंद्रवारुणवडींद्रवारुणी ऐंद्रिंद्रवारुणीचित्रागवाक्षीचगवादनी वारुणीचपरायुक्तासाविशालामहाफला श्वेत

राम.
७३

पुष्पा मगशी च मगे वोरु मगादनी गवादनी इयं तिक्तं पाके कड सरं लघु वीर्यो स्नेहकामलापित कफक्षी हो इत्यहं श्वास
 काशा पुरुकुष्टगुल्मग्रंथि व्रणप्रणुर प्रमेह मूठ गर्भो मगंडा मय विषा पुरु **अथ लील** नीली तु नीलि नील नीली दोला
 च नीलिका रंजनी श्री फला तुच्छा ग्रामीणा मधुपर्लिका क्रीत का काल केशी च नील पुष्पा च सा स्मृता नीलिनी रेचनी
 तिक्ता केष्पा मोरु भ्रमा पहा उ स्माहं तु रली रुवा रक्तकं **निलान** आमवात मुहवर्त मरं च विष मुद्रते **अथ शरपों खाश**
 रपुंखः श्री रुशनु नीली रुशा कति श्वसः शास्त्रं वीर्य कृत्स्नी रुगुल्म व्रण विषा पहा तिक्तः कषायः काशा स्त्रज्वर श्वास हरो
 लघुः **अथ यवासा डालं भा** या सो यवा सो डः स्पर्श धन्य यासः कुनाशकः डाल भा डालं भा समुद्रं तो चरोदनी गंधारी क
 ता छुरने कषाया दूर विग्रहा यासः स्वाडः सरस्तिक्त स्तुवरः शीत लील लघुः कफ मेहो मरु भ्रंति पिता स्रक् कफ काश जित तस्मा वि
 सर्प वाता त्रिवर्गि ज्वर हरः स्मृतः पवास स्पृगुलै स्तुत्मा बुधै रुक्ता डाल भा **अथ मुडई महा मुडई** मुंजी भिक्षु र पिप्रोक्ता
 आवणी चतपो धना आवणा ह्यमुं डितिका तया श्रवण शीर्षिका महाश्रावणिका म्या तु सा स्मृता भ्रुक रं विका क रं च पु
 ष्यिका च स्पा इयथा तु तपस्विनी मुंजी तिक्ता कडूः पाके वीर्यो स्नाय मधुरालघुः मेधा गंडापची कडू कृमि यो मर्ति पंडु नुत श्री
 प पदा रुच्ये स्मार स्त्री रु मेहो गुहार्ति हृत महा मुंजी च मुंजी वत गुणे रुक्ता मरु र्षिभिः **अथ चिरचिरी** अपामार्ग सुशिवरी घधः
 शास्त्रो मरु रकः मर्कटी उग्रै हा चापि विणिही खर मंजरी **अपामार्गः** सरस्ती र्णो दीपन स्तिक्तकः कडूः पाचनो नावनाच्छि
 कफ मेहो निला पुरुः निहंति इडु सिधार्शः कंडू शूलो दरा पचीः **अथ आरक्त चिरचिरी** रक्तो म्पो वशिरो वृत्त फलो धामार्ग वी

भा. प्र.
७४

पिच प्रत्यक्षाणी केशपणी कथिता कविप्यली अपामार्गो रूणे वातविष्टं भीकफरुद्धिमः रूक्षः पूर्वगुणैर्मूनः कथितोगुणवेदि
 मिः अपामार्गफलं स्वाडरसेपाके च डर्जरं विष्टं निवातलं रूक्षं रक्तपित्तप्रसादनं **अथ तालमखाना** कोकिलाक्षस्तुकाकेशरि
 श्करः श्करकः श्करः भिक्षः कांडेश्करपुक्तश्च गंधेश्च कालिका श्करकः शीतलोच्यः स्वादुम्लः पिष्टिलस्तथा तिक्तो वा
 तामशोथोश्मत्तस्माद्गुणानिलास्त्रजित् **अथ रुडसिंहारि** ग्रंथिमानस्यि संहारी वज्रांगी चास्थिभ्रंखला अस्थि संहारकः मोक्षो
 वातश्लेष्महरो स्थिपुक् उल्लः सरः कृमिघ्नश्च डर्जो मधोम्लरोगवान् रूक्षः स्वादुर्लघुर्वेष्यः पाचनः पित्तलः स्मृतः कांडं वि
 रहितमस्त्रिष्टं खलायामार्पाद्दिह्लमकंचुकं तदर्थं संविष्टं सुतनुततस्तिलस्य तैले संपक्वं वटकमतीव वातहारि **अथ**
पीडकुवारि कुमारि गरुडकन्याचकन्या घृतकुमारिका कुमारी नेदिनी शीतातिक्तानेत्रारसायनी मधुरा वं हृणी वृष्यावल्या वात
 विषप्रणुत् गुल्मीलीहयकरुद्धिकफज्वरहरी हरेत् ग्रंथिनिदग्धविस्फोटपित्तरक्तत्वगामयार **अथ श्वेतपुनर्नवा** पुनर्नवा
 श्वेतमूलाशोथप्रीहर्षपत्रिका कटुः कषायारुआर्शः पांडुहृदीपनीपरा शोफानिलगरश्च श्लेष्महरी वरणोद्गप्रणुत् **अथ**
रक्तपुनर्नवा पुनर्नवा परारक्तपुष्पाशिलाटिका शोथघ्नः क्षुद्रवर्षाभिरुर्वर्षभृतः कटिस्त्रकः पुनर्नवारुणातिक्ता कटुया
 काहिमालघुः वातलाघ्राहिणी श्लेष्मपित्तरक्तविनाशिनी **अथ गंधप्रसारिणी** प्रसारणी राजबलाभ्रयणी प्रतानिनी स
 रणी सारणी भद्रवलाचापिकटंभरा प्रसारणी गुरुर्व्यावलसंधानकत्सरा वीर्योष्णा वातहृत्तिक्ता वातरक्तकफापहा **अ**
थ करियासांड डर्जे च वसत्रा मुष्टं ठा कलघटेति प्रसिद्धा कस्मानुसारि वाश्यामागोपी गोपवधश्च सा **अथ गोरिआसांड**

राम.
७४

इयमपि जंक्वतत्राड्यगर्भावततिर्भवति धवलासारिवागोपागोपकन्याचशारदी स्फोताश्यामागोपवस्त्रीलताश्यामापि
 चेदना गोपीगोपस्पस्त्रीपुंयोगदिः गोपाप्यातीति गोपा गोपकन्याश्यामापदेन कस्माश्चेतापिसारिवाकथ्यते शाश्वतेन
 सारिवामात्रेश्यामापदस्पप्रयुक्तत्वात् तद्यथा सारिवायोनिशिश्यामौ चरुतासिता इति सारिवायुगले स्वाडस्निग्धं शुक्रक
 रंगरू अग्निमांघ्राहचिश्वासकाशमविषनाशनं दोषत्रयास्त्रप्रदरज्वरातीसारनाशनं अथ भंगेरा भंगराजो भंगराजो मा
 र्कवो भंगएवच भंगारकः केशरंजो भंगारः केशरंजनः भंगराजः कडस्तिक्तोरुक्षोभः कफवातनुत केशपस्त्वयः
 कृमिश्वासकाशशोथामयोऽनुत इत्योरसायनीवत्यः कुएनेत्रशिरोर्तिजित् अथ शण्डैवनशण्डै शण्डपुष्पी स्मृता
 घंटारवाशणसमाकृतिः शण्डपुष्पी कडस्तिक्ता वामनी कफपित्तजित् अथ त्रायमाणा वलभद्रा त्रायमाणा त्रायंती गिरि
 सानुजा त्रायंती तुवरलित्ता सरापित्तकफापहा ज्वरहृद्दोग गुल्मासिभ्रमरुल विषप्रणुत अथ मुरहरी मूर्वा मधुरसारे
 वीमोरयतेजनी खवा मधूलिकामधुश्रेणीगे कर्णी पीलुपर्णपि मूर्वासरागुरु स्वाडित्ता पित्तास्त्रमेहनत त्रिदोषतस्मा
 हृद्दोगकंडू कुएज्वरपहा अथ कवेया काकमाची ध्वंशमाची काकसाका चवायसी काकमाची त्रिदोषघ्नी स्निग्धोष्णस्व
 रशुक्रस तित्ता रसायनी शोथकुष्टाशो ज्वरमेहनित् कडनेत्रहिताहि कौर्द्धृद्दोगनाशिनी अथ कोवाठी काकनासानु
 काकोगी काकतुंडफलाचसा काकनासा कषायोष्ण कडकारसपाकपोः कफघ्नी वामनी तित्ता शोथार्शः श्वित्रकुष्टर अ
 थ काकजंघामिसी इति लोके काकजंघानदीकांता काकतित्ता सुलोमशा पारावतयदीरासी काकाचापि प्रकीर्तिता काकजं

भा.प्र.
७५

भक्ता

घाहिमातिक्ताकषायकफपित्तजित् निहंतिज्वरपित्तास्रज्वरकंडूविषकमीन अथनागपुष्पी नागपुष्पीश्वेतपुष्पानागिनीराम
दूतिका नागिनीरोचनीतिक्तातीक्ष्णोष्णकफपित्तनुतविनिहंतिविषंभूलंयोनिदोषवमिकमीन अथमेहासिंगी मेषशृंगीवि
षाणीस्यान्मेषवलजशृंगिका मेषशृंगीरसेतिक्तावातलाभ्वासकाशहृत् रूक्षोपाकेकटः पित्तव्रणश्लेष्माक्षिशूलनुत मे
षशृंगीफलंतिक्तकुशमेरुकफप्रणुत् दीपनंस्त्रंसर्नकाशकमित्रणविषायहं अथहंसपदी हंसपादीहंसपदीकीटमातात्रि
पादिका हंसपादीगुरुः शीताहन्तिरक्तविषव्रणान् विसर्पदाहतीसारलूताभूतादिरोहिणीः अथसोमलता सोमवल्लीसो
मलतासोमाक्षीरिद्धिजप्रिया सोमवल्लीत्रिदोषघ्नीकटित्तारसायनी अथआकाशवल्लीअमरवेलइतिच आकाशवल्ली
तुबुधैः कथितामरवल्ली खवल्लीग्राहिणीतिक्तापिछिलाश्यामपापहा तुवराश्रिकरीहृद्यपित्तश्लेष्माभनाशिनी अथपाता
लगरुडी छिलिहिदोमहामूलः पातालगरुडाक्षुपाः छिलिहिदः परंरूष्यः कफघ्नः पवनापहः अथवांदा वंदावृक्षादनीव
शैवक्षरुहापिच वंदाकः स्याद्धिमस्तिकः कषायोमधुरोरसे मंगल्यः कफवातोत्तरक्षोव्रणविषायहः अथवटपत्री वट
पत्रीतुक्थितामोहनीरैवतीवुधैः वटपत्रीकषायोष्णोनिम्बत्रगदापहा अथहिंगुपत्री हिंगुपत्रीतुक्वरीएथ्वीकाएथु
काएथुः हिंगुपत्रीभवेदुच्चातीक्ष्णोष्णपाचनीकटुः हृद्दस्तिविवंधार्शः श्लेष्मगुल्मानिलापहा अथवंशपत्री वंशपत्री
वेणुपत्रीपिंडाहिंगुशिवाटिका हिंगुपत्रीगुणविज्ञैर्वंशपत्रीचकीर्तिता अथमत्स्याक्षीमछेछोइतिलोके छछमछरिआइ
तिच मत्स्याक्षीवाल्लिका मत्स्यगंधामत्स्यादनीतिच मत्स्याक्षीग्राहिणीणीताकुशपित्तफास्रजित् लघुस्तिक्ताकषायचस्वा

रु३

के

राम.
७५

दीकडविपाकिनी अथसहचरी गंडिनीतिच सर्पाक्षीस्यातुगंडलीतथानाडीकलायकः सर्पाक्षीकडकातिकासोष्ण
कमिनि कंतनी वृश्चिकोंडरसर्पाणविषघ्नीत्रणरोपिणी अथशंखपुष्पी शंखपुष्पीतुशंखाकामंगलकुसुमापिच शं
खपुष्पीसरामेधापुष्पामानेसरोगद्वर रसायनीकथायोष्णस्मृति कातिवलप्रदा दोषापसारभूताश्रीकुण्डलमिविवम
गुत अथअर्कपुष्पी अर्कपुष्पीरक्तकर्मापयस्याजलकासुका अर्कपुष्पीकमिश्रलेष्ममेहपित्तविकारजित् अथल
ज्जालु लज्जालुकशमीपत्रासमेगाजलकारिका रक्तपादीनमस्कारीनाम्नाखादिरकेत्यपि लज्जालुः शीतलातिकाक
षापाकफपित्तजित् रक्तपित्तमतीसारयोनिरेगाविनाशयेत् अथलज्जालूमेद अलंबुवाखरत्वक्तथामेदोगलास्मृता
अलंबुपालघुः स्वाडः कमिपित्तकफाफहा उथदूधी इन्धिकास्वाडपणीस्याक्षीरावीक्षीरिणीतथा इन्धिकोष्णगुरू
क्षावातलागर्भकारिणी स्वादक्षीराकडस्तिक्तास्त्रमलापदः स्वाडर्विषंमिनीवृष्याकफकुण्डलमिप्रगुत अथभु
इअवरी भूम्यामलकिकाप्रोक्ताशिवातामलकीतिच बहुपत्रावहुफलावहुवीर्याभूयपिच भूधात्रीवातकृत्तिकाकषा
यामधुराहिमा पिपासाकाशपित्तास्त्रकफपांडुक्षतापहा अथवरंभी ब्राह्मीकपोतवंकाचसोमवल्लीसरस्वती अ
थत्रस्रमांडूकी मंडूकपर्णीमांडूकीत्याष्टीद्व्यामहोषधी ब्राह्मीहिमासरतिक्तालघुमेधाचशीतला कषायामधुरा
स्वाडपाकापुष्पारसायनी स्वर्पास्मृतिप्रदाकुण्डपांडुमेहास्त्रकाशजित् विषशेथ ज्वरहरीतद्वन्मंडूकपर्णिनी अथगुमा
द्रोणचद्रोणपुष्पीस्यात्कलेपुष्पाचकीर्तिता द्रोणपुष्पीगुरुस्वाडरूक्षोष्णवातपित्तकृत् सक्षारलवणस्वाडपाकाकडीच

भा.प्र.
७६

नेदिनी कफामकामलाशेयतमकश्वासजंतुजित अथ ऊरु ऊरु द्वितीय ऊरु सुवर्चलासूर्यभक्त्यवरदापिच सूर्यो
वर्तारविप्रीतापरात्रे सुवर्चलाहिमास्तुसास्वाडपाकेरसायुर्हः अपितलाकडः शाराविष्टंभकफवातजित अन्धातिका
कषायोष्मासरास्तुलधुः कडः निहंतिकफपित्तस्रग्वा सकाशास्त्वचिज्वरान् विस्फोटकुष्ठमेहास्त्रयोनिहृष्टमिष्टांशुताः
अथ वांशुत्वसा वंध्याककोटकीदेवीकन्यायोयेश्वरीतिच नागारिर्नागदमनीविषकंरकिनीतथा वंध्याककोटकीलघ्वी
कफनुद्रुणशेधिनी सर्पदर्यहरीतीक्ष्णविसर्पविषहारिणी अथ मुद्रुत्वसावस्त्रीभूमिप्रसरणशीला मार्कंडिकाभूपि
ठरीमार्कंडीमृदरेचनी मार्कंडिकाकुष्ठहरीरुद्धः कायशेधिनी विषडग्ंधकाशप्रीगुल्मोदरविनाशिनी अथ देवदाली
सोनेया त्वसावत्फलव्रततिः देवदालीतुवेणीस्माककोटीचगुणगरी देवताडोवृत्तकोशस्तथा जीमूतइसपि पीतापराव
रस्पर्शविषघ्नीगरनाशिनी देवदालीरसेतिक्ताकफार्शः शोथपोडताः नाशपेहामनीतिक्ताक्षयहिध्मकुमिज्वरान् देवदाली
फलंतिक्तंकुमिभ्लेषविनाशनं संसनं गुल्मभ्रूलघ्नमर्शोप्रवातजित्सरं अथ जलपिप्यलीयनिसंगाइतिलोके जलपिप्य
त्यभिहिताशाररीशकुलादनी मत्स्यादनी मत्स्यगंधालीगलीत्यपिकीर्तिता जलपिप्यलिकाहृधाचक्षुष्याभुक्तालधुः
संघ्राहिणीहिमास्तुसारक्तदाहव्रणायुक्ता कडपाकारसारुध्याकषायोवह्निवर्धनी अथ गोभी गोजिह्वागोजिकागोभीदीर्घि
कात्वरपणिनी गोजिह्वावातलाशीताग्राहिणीकफपित्तनुत् हृधाप्रमेहकाशस्त्रज्वरहरीलघुः कोमलातुवरातिक्तास्वा
डपाकरसास्मृता अथ नागदमनी विज्ञेयानागदमनीबलामोदविषायहा नागपुष्पीनागपुत्रामहायोगेश्वरीतिच बलामो

राम.
७६

क

कडुस्तिक्तालघुः पित्तकफापहा मूत्रकछत्रणाररक्षोनाशयेज्जालगर्दनं सर्वग्रहप्रशमनीभिः शेषविषनाशिनी जयं
सर्वत्रकुरुतेधनदासुमतिप्रदा अथवरवेला वेत्तंतरोजगतिवीरतरुः प्रसिद्धः श्वेतासितारुणविलोहितनीलपुष्पः
स्याज्जातिमुत्सुकुसुमः शमितसुष्मपत्रः स्यात्कंदकीविजलदेशजस्यवक्षः वेत्तंतरोरसेपाकेतिक्तस्त्रिधाकफापहाः
मूत्राधाताश्मजिह्वाहीयोनिमूत्रानिलार्तिनुर अथनकछिकनी छिकनीक्षुवकतिक्ताछिकिकाघ्राणः त्वदा छिकनी
कडकास्तृप्तातीक्ष्णस्मावकिपित्तकर वातरक्तहरीकुष्ठकमिवातकफापहा अथककरवंदकुकुंदरस्ताम्रच्छः स्त्र
श्मपत्रोमडछदः कुकुंदरः कडुस्तिक्तोज्वरक्तकफापहाः तन्मूलमादंभिः सिप्तं वदनेमुखशेषद्वर अथसुदर्शन
सुदर्शनासोमवल्लीचक्रांगमधुपर्णिका सुदर्शनास्वादहस्ताकफशोफास्त्रवातजित् अथमूसाकर्णी आलुकर्णीत्वा
कर्णपर्णिकाभूदरीभवा आलुकर्णीकडुस्तिक्ताकषायाशीतलोत्पुः विपाकेकडका मूत्रकफामयकमिप्रणुत् अथम
सरशिखा मयूरकशिखाप्रोक्तासहस्राकिर्मधुच्छदा नीलकंठशिखालघ्वीपित्तभ्लेष्मातिसारजित् इतिभावप्रकाशेगुह
आदिवर्गः अथपुष्पवर्गः तत्रादौकमलनामानिगुणाश्च वापुंसिपद्मेनलिनमरविंदमहोत्पलं सहस्रपत्रंकमलंशत
पत्रंकुशेशयं पंकेरुहंतामरसंसारसंसारसीरुहं विसप्रस्तनराजीवपुष्करंभोरुहाणिच कमलंशीतलंवरुणंमधुरंकफ
पित्तजित् तस्मादहस्तविस्फोटविषवीसर्वनाशनं विशेषतः सितं पद्मेपुंडरीकमितिस्मृतं रक्तंकोकनदंतेयंनीलमिंदीवरं
स्मृतं धवलंकमलंशीतंमधुरंकफपित्तजित् तस्मादत्यगुणंविद्वद्वक्तोत्पलादिकं अथपद्मिनी मूलनालदलोत्पु

किं

भा.प्र.
७७

कलैः समुद्रिता पुनः प मिनी प्रोच्यते प्राज्ञैर्विस्मयादिभ्यसास्मता आदिशब्दानलिनी कमलिनीत्यादि पद्मिनी शीतला गुर्वी मधुराल
वणाचसा पितासकफनुद्रुसावातविष्टं भकारिणी अथ नवपत्रादि संवर्तिका नवदलं बीजकोशे ज्वरिका किंजल्कः केसरः
प्रोक्तः चांपेयश्चापिसस्मतः पद्मनालं मणालं स्यात्तथा विशमिति स्मतम् संवर्तिका हि मातिका कषाया राहृत् प्रणुत् मूत्रकच्छु
ना ३ गुदव्याधिरक्तपित्तविशिनी पद्मस्य कर्णिका तिका कषाया मधुरा हि मासुखवैशद्यक लघ्वी रसास्त्रकफपित्ततुल किंजल्कः शीत
लो रूक्षः कषाया राहृकोपि च कफपित्ततया राहृक्ता शो विषशो यजित मणालं शीतलं वृष्यपित्तसहास्रजिह्वु इर्जरं स्वादु
पाकं च स्तन्या निलकफप्रदं संग्राहि मधुरं रूक्षं शूलकमपित्तगुणं अथ स्थल कमल पद्मचारिण्यतिचराः यथा पद्मा च चारयी
पद्मानुष्मा कडुस्तिक्ता कषाया कफवातजित मूत्रकृच्छ्राश्मशूलघ्नी श्वासकारविघ्नापहा अथ कुमुदको रू इति लोके श्वेतं
कुवलयं प्रोक्तं कु मुदं कैरवं तथा कुमुदं पिच्छिलं स्निग्धं मधुरं लघुं हि शीतलं अथ कुमुदिनी कुमुदती कैरवी सा तथा कुमुदि
नी ति च सा तु मूलादिसर्वंगैरुक्ता कुमुदिका बुधैः पद्मिनी ये गुणाः प्रोक्ताः कुमुदिन्या श्वेतं स्मताः अथ कल्हार सौगंधिकं तु
कल्हारं रूक्षं कंठसंधकं कल्हारं शीतलं ग्राहि विष्टं भिगुरु रूक्षं अथ सेवार कुंभिका वारिपणी स्याच्छैवालं शैवलं च तत्
वारिपणी हि मातिका लघ्वी स्वादी सरापदः दोषत्रैरु रूक्षा शोणित ज्वरशोय हृत् शैवालं तु वरं तिक्तं मधुरं शीतलं लघु ॥
स्निग्धं राहृत् पापित्त रक्तज्वरहरं यरं अथ सेवती गुलाव इति च शतपत्री तरुणुक्ता कर्णिका चारुके सरा सहा कुमारी गंधा व्या
लाक्षा पुष्पातिमंजुला शतपत्री हि माहृद्या ग्राहिणी भुक्तलालघुः दोषत्रयास्त्रजिह्वर्णा तिका कड्वी च पाचनी अथ वासंती

राम.
७७

नेवारी इति लोके नेपाली कथिता तज्ज्ञैः सप्तलानवमालिका वासन्ती शीतलालघ्नी तिका दोषत्रया स्रजित् अथ वार्षिकी
वेइलि इति लोके श्रीपदीषद्दानेन वार्षिकी मुक्तबंधना वार्षिकी शीतलालघ्नी तिका दोषत्रयापह कर्णस्त्रिमुखरोग
प्रीततैलंतदुर्लभं स्मृतं अथ चंवेली स्वर्णजाती जातिर्जातीचकुसुमामालती राजपुत्रिका चेति काहृद्यगंधाचसापीतास्वा
र्णजातिका जाती पुगंतिकमुलंतुवरं लघुदोषजित् शिरोस्त्रिमुखदंतार्तिविषकुष्ठव्रणस्रजित् अथ जह्नी स्वर्णजह्नी ययि
कागणिका वशासापीताहेमपुष्पिका यथोपुगंहिमंतिकं कडपाकं सरं लघु मधुरंतुवरं हृद्यं पित्तप्रकफवातलं व्रणस्रमु
खदंतस्त्रिशिरोरोगविषापहं अथ चंपा चंपेयश्चंपकः प्रोक्तो हेमपुष्पश्च सस्मृतः एतस्य कलिका गंधफलीति कथिता वृ
धैः चंपेयः कटुकस्तिक्तः कषायो मधुरो हिमः विषकमिहः कडुकफवातास्रपित्तजित् अथ वकुल मोलसरी इति लो
के वकुलो मधुगंधश्च सिंहकेसरकस्तथा वकुलस्तुवरोनुलः कडपाकरसोगुरुः कफपित्तविषश्चित्रकमिदंतगदाप
हः अथ वगहली बह्मोलसरी इति च शिवमस्त्री पाशुपत एकाशी लोवुको वसुः पुकोनुलः कटुस्तिक्तः कफपित्तविषाप
हः योनिश्चलत्वादाहकुष्ठशोथास्रनाशनः अथ कदंबः कदंबः प्रियकोनी पोवत्तपुष्पो हलिप्रियः कदंबो मधुरः शीतः
कषायोलवणोगुरुः सरोविष्टं न कडूश्चः कफस्तमानिलप्रदः अथ पूर कुञ्जको भद्रतरणिर्वहसुष्पोतिकेसरः महा
सहकंदकाष्ठा नीला लिकुलसंकुला कुञ्जकः सुरभिः स्वाहः कषायानुरसः सरः त्रिदोषशमनो रूष्यः शीतहर्ता च सस्मृतः
अथ मस्त्रिका मस्त्रिकामदयंती च शीतभीरुश्च भूपदी मस्त्रिकोष्णालघुर्व्यातिक्ता च कडकाहरेत् वातपित्तास्रद्वयाधिकु

भा प्र
७८

शा

शरुधिविव्रणार अथमाधवी माधवीस्यानुवासंतीपुंड्र कोमंदकोपिच अतिमुक्तश्चादिमुक्तः कामुकोन्नमरोत्सवः मा
धवीमधुराशीतालघ्वीशेषत्रयापरा अथकेवरासुवर्णकेतकी केतकः सूचिकापुष्पोजंबुकः क्रकचछदः सुवर्णकेतकी
त्वन्मालघुपुष्पासुगंधिनी केतकः कटुकः स्वादुर्लघुस्तिक्तः कफापहः उष्णतिक्तरसाक्षेपाचक्षुष्याहेमकेतकी अथ
किंकिरतुइतिगौडशैप्रसिद्धः किंकिरतोहेमगौरः पीतकः पीतमडकः किंकिरतोहिमस्तिक्तः कषायश्वरुरेदसौ कफ
पित्तपिपासहरशेषवमिकमीर अथकर्णिकारः कर्णिकारः परियाधः पादपोसलइत्यपि कर्णिकारः कटुस्तिक्तस्तु
वरः शोधनोत्तमः रंजनः सुखदः शोथश्लेष्माश्रवणबुद्धिजित् अथअशोक अशोकोहेमपुष्पश्चवेतुलस्ताम्रपत्रकः
कंकलिः पिंडपुष्पश्चगंधपुष्पोनरस्तथा अशोकः शीतलस्तिक्तो ग्राहीवर्णः कषायकः दोषापचीर वाहरुकमिश्रो
षविषास्रजित् अथवाणपुष्पइतिगौडशैप्रसिद्धः अम्लानोम्लारनः प्रोक्तस्तथा म्लानकइत्यपि कुरंदकोवर्णपुष्पः सख्योक्तो
महासहा अम्लारनः कषायोत्तमः लिग्नः स्वादुश्चतिक्तकः अथकटसरेआ सरेयकः श्वेतपुष्पः सरेयः कटुसारिका स
हाचरः सहचरः सचत्रिंदुपिकथ्यते कुरंदकोत्रपीते स्यादुक्ते कुरवकः स्मृतः नीलेवाणद्वयोरुक्तो दासआर्तगलश्वसः
सरेयः कुष्ठवातास्रकफकंडूविषापहः तिक्तोत्तमधुरेदसः सुस्निग्धः केशरंजनः अथकुंदः कुंदतुक्थितं माघं सरापु
ष्पंचतस्मिन् कुंदशीतलघुश्लेष्मशिरोरु विषपित्तहृत् अथमुचुकुंदनामैवप्रसिद्धः मुचुकुंदः क्षत्रवक्षश्चित्रकः प्रतिवि
ष्ककः मुचुकुंदः शिरःपीडापित्तास्रविषनाशनः अथतिलानः पुष्पस्तिलकनामैवप्रसिद्धः तिलकः क्षारकः श्रीमान्पुरुष

राम
७८

शुद्धनपुष्पकः तिलकः कडकः पाकेरसेचोस्त्रोरसायनं कफकुष्ठकमीन्यस्तिमुखरंतगहनरेत अथइयहरिया बंधकोबंधु
 जीवश्चरतोमाध्याह्निकोपिच बंधकः कफकृद्ग्राहीवातपित्तहरोलघुः अथवोडुहलतथोसांही ओडुपुष्पजपाचायत्रिसं
 ध्यासाहणसिता जयासंध्याहणीकेशपात्रिसंध्याकफवातजित् अथसिंदूरिओ सिंदूरिरक्तबीजाचरत्तपुष्पासुकोमला
 सिंदूरीविषपित्तास्त्ररसांवातिहरीहिमा अथअगस्ति अगस्त्याहोवंगसेनोमुनिपुष्पोमुनिडुमः अगस्तिः पित्तकफजित्
 चातुर्थिकहरोहिमः स्तुतोवातकरस्तिक्तः प्रतिशपायनिवारणः अथतुलसीशुक्लाकस्माच तुलसीसुरसायाम्पासुलभा
 बहमंजरी अपेतराक्षसीगौरीभूतघ्नीदेवडुंडभिः तुलसीकडकातिक्ताहृद्योस्त्रादाहपित्तकर दीपनीकुष्ठकृष्णपाश्वे
 रुक्मकफवातजित् शुक्लाकस्माचतुलसीगुलैस्तुत्याप्रकीर्तिता अथमरुआ मरुतकोमरुवकोमरुनररपिस्मृतः कणिफ
 शिज्जकश्चापिप्रस्यपुष्पः समीरणः मरुदभिप्रदोहृद्यः स्तीक्ष्णोष्णः पित्तलोहघुः रश्मिकादिविषभ्लेष्मवातकुष्ठकमि
 प्रणुत् कडपाकरसोरुच्यस्तिक्तोहृद्यः सुगंधिकः अथरना उत्तोदमनकोदान्तोमुनिपुत्रस्तपोधनः गंधोत्कटोव्रक्षजही
 विनीतः कुलपत्रकः दमनस्तुवरस्तिक्तोहृद्योवृष्यः सुगंधिकः ग्रहनुद्धिषकुशस्त्रक्तेरकंडूत्रिदोषजित् अथवरव
 री वर्द्धकवरीतुंगीखरपुष्पाजगंधिकापर्णासस्तत्रकलेतुकठिंजरकुठेरकौ तत्रशुक्ले ज्जकः प्रोक्तोवटपत्रस्ततोपरः
 वर्द्धकत्रितयंरुक्षंशीतंकरविदहिच तीक्ष्णोहृचिकरं हृद्यं दीपनंलघुपाकिच पित्तलंकफवातास्त्रदुक्कमिविषायहं इति
 पुष्पवर्गः अथवटादिवर्गः तत्रादौचटस्पना माभिगुणाश्च बयोरक्तफलः भुंगीमशोधः स्कंधजोध्रवः क्षीरीवैश्रवणावा

भा.प्र.
७६

सोवहपादोवनस्पतिः वरः शीतो गुरुग्राही कफपित्तव्रणपहः वर्णो विसर्पहरघ्नो कषायो योनिरोषहर अथकीपरि वो
धिदुः पिप्लोश्चक्षुश्चलपत्रोगजाशनः पिप्लोऽर्जरः शीतः पित्तश्लेष्मव्रणस्त्रजित गुरुस्तुवरकोरुक्षो वर्णो योनिवि
शोधनः अथपिप्ललनेदगजहंड पारिशोमः पलीशश्चकपिचूतः कमंडलुः गर्दभांडः कंदरातकपीतनसुपाश्वकाः
पलीशोऽर्जरः स्निग्धः कमिशुक्रकफप्रदः फलेम्लोमधुरोम्ले कषायः स्वाडमज्जकः अथवेलियापीपरः नंदीवक्षो
श्चक्षुश्चनेदः प्ररोही गजपादपः स्यालीवक्षः क्षमतहः शीरीषे स्याद्धनस्पतिः नंदीवक्षोलघुः स्वाडस्तितस्तुवरडलकः
कडपाकरसोग्राही विषपित्तकफास्त्रजित अथोडंवरि उडं वरो जंतुफलोयसंगोहेमडग्धकः उडं वरो हिमो रूक्षो गुरुः
पित्तकफास्त्रजित मधुरस्तुवरो वर्णो व्रणशोधनरोपणः अथकडंवरि काकोडंवरिका फल्गुर्मलघूर्जघ्ने फलाः मलसस्तं
भक्तिकाशीतलातुवराजयेत कफपित्तव्रणश्चित्रनुषण्डूशकामलाः अथपाकरि लक्षोजदीपकरीचपकरीचस्त्रि
यामपि लक्षः कषायः शिरीरोव्रणयोनिगहापहः दारुपित्तकफास्त्रघ्नः शोथहारत्तपित्तजित अथसिरसि शिरीषोभंडि
लोभंडीभंडीरश्चकपीतनः शुक्पुष्पः शुक्तरुर्मंडपुष्पः शुक्प्रियः शिरीषोमधुरोनुल्लिख्यश्चतुवरोलघुः शोषरोथ
विसर्पघ्नः कासव्रणविषापहः अथशीरीवक्षपंचवल्कलोर्लक्षणगुणश्च मथोपोडं वराश्चक्षुपादिशालक्षपादपाः
पंचैतेशीरीषोवक्षोस्तेषां लवकंचवल्कलं केचित्तुपादिशाल्क्षानेशीरीषं वेतसं परे वदंतीति शेषः शीरीवक्षा हिमावर्णयो
निरोगव्रणपहः रूक्षाः कषायामेदोघ्ना विसर्पामयनाशनाः शोथपित्तकफास्त्रघ्नास्तमाभयास्थियोजकाः लवकंचकंहिमं

राम.
७६

ग्राहिव्रणशोथविसर्पजित तेषां पत्रं हि मंथाहिकफवातास्त्रनुस्त्रघुः विष्टं भाधानजित्तिकं कषायं लघुलेखनं अथ सां
षु शालस्तु सज्जका शर्पाश्च कर्णिकाः सस्य संवरः अश्वकर्णः कषायः स्याद्गुणस्वेदकफकमीन ब्रध्वविड्धिवाधियं
यो निकर्णगदगदरेत अथ शालप्रमेदः सज्जको न्योऽजकर्णः स्याच्छालो मरिचपत्रकः अजकर्णः कटु तिक्तः कषा
यो लोमयो हति कफपांडुश्रुतिगदान्मेह कुष्ठविषव्रणान् अथ शालदू शस्त्रकी गजभस्मा च सुवहासुरभीरसा महेरणा
कुंडरुकी वस्त्रकी च बहुश्रवा शस्त्रकी तु वरणीता पित्तश्लेष्मा निसारजित रक्तपित्तव्रणहरी पुष्टिकृत्समुदीरिता अथ सी
सव कपिलवर्णी सीसव शिं शिपायि छिन्नाश्यामा कससा एचसा गुरुः कपिला सैव मुनिभिर्भस्मगर्भेति कीर्तिता शिं शिपाक
इका तिक्ता कषाया शोषहारिणी उल्लवीर्णाहरेन्मेदः कुष्ठश्चित्रवमिकमीन वस्तिरुव्रणदाहास्त्रवलासानां भयातिनी अथ
कौह ककुभोर्जुननामा ल्योनरी सज्जश्च कीर्तितः इड्डी वीरश्च श्ववीरश्च धवलः स्मृतः ककुभशीतलो भद्रक्षतस्य विषा
स्त्रजित मेरोमेहव्रणान् हंतितुवरः कफपित्तहृत् अथ आसनविजयसार इति च। वीजकः पीतसारश्च पीतशाल कटुस्यपि वं
धक पुष्पः प्रियकः सज्जकश्चासनस्मृतः वीजकः कुष्ठवी सर्पश्चित्रमेहगुदकमीन हंति श्लेष्मास्त्रपित्तं च त्वयः केश्योर
सायनः अथ खपरः खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दंतधावनः कंठकी वालपत्रश्च बहुशल्यश्च पक्षियः खदिरः शीतलो दन्त्यः
कंठकासारुचिप्रणुत तिक्तः कषायो मेरोप्रः कृमिमेहज्वरव्रणान् श्वित्रशोषामपित्तास्त्रपांडु कुष्ठकफान् हरेत् अथ श्वेतखपर
पयरायपर इति च खदिरः श्वेतसारो न्यः कदरः सोमवल्कलः कदरो विशसेव ल्यो मुखरोगकफास्त्रजित अथ अरिमेद उर्गंध

भा.प्र.
८०

खरिदिति च इति मेरोविद्वखरिः कालस्कंधोरिमेदकः इति मेदः कषायोसो मुखदंतगदास्त्रजित् हन्तिकं इविषभ्लेष्मकमिकु
एवणग्रहान् अथरोहितकः रोहीतकोरोहितकोरोहीराडिमपुष्पकः रोहीतकः स्नीहधानीरुचोरक्तप्रसादनः अथवल्कल व
ल्कलः किंकिरातः स्यात्किंकिराटः सपीतकः सएककथितासुरैराभाषद्वरमोदिनी वल्कलः कफजुद्धाहीकुष्टकमिविषायहः अ
थरिठाअरिष्टकस्तुमंगल्यः कृष्णवर्णैर्यसाधनः रक्तबीजः पीतफेनः फेनिलोगर्भपातनः अरिष्टकस्त्रिदोषघ्नोयहजिह्वर्भपात
नः अथपुतंजीया पुत्रंजीवोगर्भकरोयशीपुष्पोर्यसाधनः पुत्रंजीवोगुरुर्व्योगर्भदः भ्लेष्मवातकत सएम्नमलोत्तुक्षोहि
मः स्वादः कडः पडः अथइंगदः इंगदोगारवसश्चित्तकत्तापसडुमः इंगद कुष्टभूतादिग्रहव्रणविषकमीन हंसुमः श्वि
त्रभूलप्रस्तितकः कडयाकवान् अथजिंगिनी जिंमिनीभ्रिंगिनीभ्रिंगीसुनिर्पीसाप्रमोदिनी जिंमिनीमधुरासोलाकषायो
निशेधिनी कडकात्रणद्दोगवातातीसारदस्यडः अथतमाल तमालः शालद्वेघोदाहविस्फोटदसुनः अथतुरी तुरीसु
न्नकआपीतस्तुणिकः कच्छकस्तथाकुवेरकः कांतलकोनदिवसश्चनंदनः तुरीरुक्तः कडः पाकेकषायोमधुरेलघुः ति
क्तोत्राहीहिमोवृष्णकुशस्त्रपित्तजित् अथभूर्जपत्रभूर्जपत्रः स्मृतोभूर्जश्चर्मीवह लवल्कलः भूर्जोभूतग्रहभ्ले
ष्मकर्णरुचिनाक्तजित् कषायोरुक्षसघ्नश्चमेरोविषहरः स्मृतः अथपरासापलाशः किंशुकः पर्णपत्तियोरक्तपुष्पकः
सारमेरोवातशोधुस्त्रवृक्षः समिद्धराः पलाशोदीपनोवृष्यः सरोलात्र रागुल्मजित् कषायः कडकस्तिक्तः स्निग्धोग
दज्जोगजित् भयसंधानकृद्दोषग्रहणशर्कमीकुरेत् तसुष्पस्वादपाकेतुकडकित्तकषायकं वातलंकफपित्तास्रकृद्दुजिह्वहि

राम.
८०

शीतलं तद्वदहमकं वातरक्तकुष्ठहरं परं फलं लघुसंमेदोशः कृमिवातकफापहं विषाकेकडकं रुक्षं कुष्ठगुल्मोदरप्र
गुत अथसेवर शाल्मलिस्तुभवेनोचापिच्छिलाहरणीति च रक्तपुष्पास्थिरपुष्पकं टकाद्याश्चतुर्लिनी शीतलाशाल्मली
स्वाहीरसेपाकेरसायनी श्लेष्मलास्निग्धवीजा चंद्रहरीरक्तपित्तजित् अपमोचरस निर्यासः शाल्मलेः पिच्छाशाल्मलीवेष्टकोपि स्यात् ३
च मोचस्त्रावोमोचरसोमोचनिर्यासश्चपि मोचस्त्रावोहिमो ग्राहीस्निग्धो रूष्णः कषायकः प्रवाहिकातिसारामकफपित्ताघ्न
राहानुत अथकटशाल्मलिः कुत्सितः शाल्मलिः प्रोक्तो रोचनः कूरशाल्मलिः कुष्ठशाल्मलिकत्सितः कडकः कफवातनु
त मेघुलः स्त्रीरुजठरयककुल्मविषापहः भूतानाह विवंधास्त्रमेदः शूलकफापहः अथधाव धवो धरो नंदितरुः स्थिरे
धौरोधुरंधरः धवः शीतः प्रमेहाशः पांडुपित्तकफापहः मधुरस्तुवरस्तस्य फलं च मधुरं मनाक अथधामिन धन्वंगस्तु
धनुर्वक्षोगोत्ररुक्षः सुतेजनः धन्वंगः कफपित्तास्त्रकाशहृत्तु वरेलघुः चंद्रहरो वलकडूक्षः संधिकृत्रणरोपणः अथक
र करीरः ककरः पत्रो ग्रंथिलो मरुभूरुहः करीरः कडकत्सितः स्वादुलो मेदनस्मृतः उर्जीमकफवातामगरशोथव्रणप्र
गुत अथसहीर शाल्मलीः पीतफलको भूतावासः खरछदः शाखोदोरक्तपित्ताशो वातश्लेष्मातिसारजित् अथवरुणा व
रुणोवरुणः सेतुत्सितशकः कुमारकः वरुणः पित्तलो मेदी श्लेष्मकृष्णशममारुतान् निहन्ति गुल्मवातास्त्रकृमींश्चोसो त्रिरीय
नः कषोयो मधुरत्सितः कडको रुक्षको लघुः अथकटभी कटभी स्वादुपुष्पश्च मधुरेणः कटंभरः कटभी तु प्रमेहास्त्रना
जीविषव्रणकृमीन् हन्त्युल्लाकफकुष्ठप्रीकडरुणाचकीर्तिता तत्फलं तदुणोतेयं विशेषात्कफशुक्रहृत् अथमोषः पलाशवत्सर्व

भा.प्र.
८९

तरुक्ष मोक्षस्तुमुष्क कोपिस्मा गोलीयोगे लिहस्तथा शारश्रेष्ठः शारवशो द्विविधः श्वेतकलकः सुवकः कडकस्तिकोशासु
लः कफवातनुत् विषमेरो गुल्मकंडूवस्तिरु कुमिश्रु क्रनुर अथजलसिरसिद्यौ निइति च शिरीषिकाटिंरिणिकाडवलोचु
शिरीषिका त्रिदोषविषकु शार्शोरुरीवारि शिरीषिका अथशमी शमीसक्तुफलातुंगा केशहं त्रिफलाशिवा मंगल्या चतथा
लक्ष्मीः शमीरः सालिका स्मृता शमीतिका कडुः शीता कषायारे च नीलघुः कंफकाशभ्र मश्यास कुशार्शुक मिहत्स्मता
अथछतिअन सप्तपर्णो विशालत्वक शारदो विषमच्छदः सप्तपर्णो ब्रह्मश्लेषवानकुशास्त्रजंतुजित रीपनः श्वासगुल्म
घ्नः स्निग्धो मस्तुवरः सरः अथतिनिशतिरिच्छ इति च तिनिशः स्पंदनो नेमीरथडुर्वजुलस्तथा तिनिशः श्लेषपितास्त्रमे
दः कुष्ठप्रमेहजित तुवरः श्वित्ररुद्रो ब्रह्मपांडुक मिप्रणुत अथभुइसहा भूमीसहोद्वारदतुर्वरदतुः खरछदः भूमी
सरुस्तु शिशिरोत्तैरेपितप्रसादनः इतिभावप्रकाशेवयद्विर्गः अथाम्राद्विर्गः तत्राद्यावा मस्यनामानिनुगुणश्च ॥
आम्रः प्रोक्तोरसालश्च सरुकारोति सौरभः कामांगेमधुइतश्चमाकंदः पिक वल्लभः आम्रपुष्पमतीसारकफपित्तम
मेहनुर असृग्दृष्टिरंशीतं रुचिकृद्भाकिवातलं आम्रवाले कषायाम्लरूचं मारुतपित्तहृत् तरुणंतुतदत्यम्लं रुक्षं
दोषत्रयास्त्रकृत् आम्रमामंत्वचाहीनमातयेतीवशेषितं अम्लं स्वाडकषायं स्याद्देनं कफवातजित पक्वंतुमधुरं च
प्यं स्निग्धं सारु वलप्रदं गुरुवातहरं दृघं वणं शीतमपित्तलं कषायानुरसं वक्रि श्लेषश्चक्रविवर्द्धनं तदेव रससंपदं ग
रुवातहरं परं मधुरम्लं सरं किंचिद्भवेति तत्रकोपनं आम्रं कृत्रिमपक्वंतं भवेति तनाशनं रसस्याम्लस्य हानेस्तु माधुर्या

राम.
८९

सरः १

अविशेषतः अस्थिते तस्य रूच्यं बलवीर्यकरं लघु शीतलं शीघ्रपाकित्वा हृतपित्तहरं सरं तदसौ गालितो वस्यो गुरुवीतह
रः सरः अहघृस्तर्पणो तीव्रहृणः कफवर्द्धनः तस्य खंडं गुरुपरं रोचने चिरपाकि च मधुरं हृणं वल्यं शीतलं वातनाश
नं वातपित्तहरं रूच्यं हृणं बलवर्द्धनं वृष्यं वर्णकरं स्वादुग्धाम्रगुरुशीतलं मंशनलं विषमज्वरं चरत्तामपे वृद्धगृहोद
रं च आम्राति योगेन यनामपे च करोति तस्मादतिता निनाघात एतद्स्लाम्रविषयं मधुराम्रपरं ननु मधुरस्य परं नेत्रहित
त्वाद्या गुणयुतः शुंष्पं भसो नुपानं स्यादाम्राणामतिभक्षणे जीरकं वा प्रयोक्तव्यं सहसौ बर्चलेन च अपाम्रावर्तस्य ल
क्षणं नामानि गुणाश्च पक्वस्य सहकारस्य कटे विस्तारितो रसः धर्मशुको मुकुर्त्त आम्रात करति स्मृतः अंवावर इति
लोके आम्रावर्तस्त्वपावर्द्धितपित्तहरः रूच्यः सूर्यशुभिः पाकास्त्रयुश्च सहिकीर्तितः अथ को इली आम्रवीजं कषा
पं स्याच्छर्धती सारनाशनं ईषदं च मधुरं तथा हृदयं हनुत अथ नवपल्लव आम्रस्य पल्लवं रूच्यं कफपित्तविनाशनं अथ
अंवाज आम्रातकः पीतनश्च मर्कटाम्रः कपीतनः आम्रातमलं वातघ्नं गुरु रूच्यं चिकित्सरं पक्वं तु तुवरं स्वादुरसपाकं
हिमं स्मृतं तर्पणं श्लेष्मलं स्निग्धं वृष्यं विष्टं भिष्टं हृणं गुरु वल्यं मरुसितसतं हृक्षया स्त्रजित अथ राजाम्रं राजाम्रं
क आम्रातः कामाक्षोरजपुत्रकः राजाम्रं तुवरं स्वादु विशदं शीतलं गुरु ग्राहिरूच्यं विवेधाम वातहृत्कफपित्तनुत अथ
कोशाम्रकोशंभ इति च कोशाम्र उक्तः शूद्राम्रः कमिरसः सुकोशकः कोशाम्रः कुष्ठशोथोत्पित्तव्रणकफापहः तस्य लंघा
हिनात घ्नमस्लान्धं गुरुपित्तलं पक्वं तु तीपनं रूच्यं लघु रूच्यं कफवातहृत् अथ कटहरा पनसः कंटकिफलः पनसोति च हृत्फलः प

नसंशीतलंपक्वंस्निग्धं पित्तानिलापहं तर्प्यं वंरुणं स्वादमांसलं श्लेष्मलं भृशं वल्यं शुक्रप्रदं हंतिरक्तपित्तसंघान् आमंतदेववि
 षं भिवातलं तुवरं गुरुं दारुतुमधुरं वल्यं कफमेरो विवर्धनं पनसोभूतबीजानि वृष्याणि मधुराणि च गुरुणि वद्धवच्चंसि स ए
 मूत्राणि संवदेत् अमश्च मज्जापनसजो वृष्यो वातपित्तकफापहः विशेषात्मन संवर्ज्यं गुल्मिभिर्मंदवन्निभिः अथ वडहर ल
 कुचः शुद्धपनसोलकुचोऽहरेत्यपि आमलकुचमुर्लचगुरुविषं भक्तया मधुरं च तथा स्लं च दोषत्रितपरक्तकत शुक्राग्नि
 नाशने चापि नेत्रयो रहितं स्मृतं सुपक्वं तनुमधुरमस्लं चानिलपित्तकर कफवह्निकरं हृद्यं वृष्यं विषं भक्तं च तत् अथ केरा क
 दली वारणमुसारं भामोचं शुभ्रमत्सला मोचाफलं स्वादशीतं विषं भिक्कफकदुरु स्निग्धं पित्तात्मकं दारुतुमधुरं सप्तमीरजितं पं
 कं स्वादहिमं पाके स्वादवृष्यं च वंरुणं शूतस्मोनेत्रगदहमेरुघ्नं रुचिमांसकरं माणिक्यमत्यामृतं चंपकाधामेराः कुदल्यावह्वो
 पिसंति उक्ता गुणस्तेषु धिका भवन्ति निदोषता स्यात्तु घृता च तेषां अथ गुरुभिर्गुरुभिर्गुरु इति च चिभिर्दधेनुदग्धं च यागोरक्षरं त
 कर्कटी चिभिर्दधे मधुरं रूक्षं गुरुपित्तकफापहं अनुजं नाहि विषं भिक्कं लूनेतु पित्तलं अथ नागिपर नागिकेरोदठफलोलां
 गली कर्चशीर्षकः तुंगस्कंधफलश्चोचस्तृणराजः सराफलः नालिकेरफलं शीतं दूर्जरं वस्तिशोधनं विषं वंरुणं वल्यं मि
 वातपित्तात्मकं दारुतुमधुरं विशेषतः कोमलनालिकेरं निहंति पित्तज्वरपित्तरोघान् तदेव जीर्णं गुरुपित्तकारिविदाहिविषं भि
 मतं भिषग्भिः तस्यांभः शीतलं हृद्यं दीपनं शुक्रलं लघु पिपासापित्तजित्त्वाऽवस्तिशुद्धिकरं परं नालिकेरस्य तालस्य त्वर्जर
 स्य शिरोसितु कषायस्निग्धमधुरं वंरुणानि गुरुणि च अथ कलिंदा कालिंदं कसवीजं स्यात्कालिंदं च सुवर्तुलं कालिंदं नाहि

एकित्तुशुक्रद्वितीतलंगरु पक्वतुसोसंशारं पित्तलंकफवातजित् अथखरवृजा दशंगुलंतुवर्जं कथ्यते तदुणाअथ
वर्जंमंत्रंलंबलंकोरुशुक्रिकरंगरु लिगंस्वाइतरंशीतंरुष्यपित्तानिलापहं तेषुयचोम्लमधुरंसशारंवरसाभवेत् रक्तपि
तकरंतुमूत्रकछुकरंपरं अथलघुकोरुवालमखीर त्रयुषंकरकिफलंसुधावासंशुशीतलं त्रयुसंकघुनीलंचनवेत्तद्वक्त
मदरुजित् स्वाइपित्तपहंशीतंरक्तपित्तहरंपरं तस्यकमम्लमुलंस्यामित्तलंकफवातनुत् तद्वक्तमूत्रलंशीतंरुक्षंपित्तानिला
छुजित् अथसुपारी धौटादगीचपूरुगश्चगुवाकः क्रमुकोस्यतुफलंरुगीफलंशोक्तसुदंशंचतरीरितं रंगगुरुहिमंरुक्षंकषायं
कफपित्तजित् मोहनंरीपनंरुच्यमास्यवैरस्यनाशनं आर्द्रंरुर्वभिष्यद्विद्विद्विहंरुस्मृतं स्त्रिंशोषत्रयंछेद्विद्वद्वमध्यत
इतमे अथतार ताललुलेख्यपत्रः स्यात्तारजोमहोन्नतः पक्वतालफलंपित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनं उर्जरंवरुमूत्रंचतंशान्ति
ष्यंरुशुक्रं तालमज्जातुतहणः किंचिन्नद्वकोलघुः श्लेष्मलोवातपित्तघ्नः सन्निहोमधुरः सरः तालमज्जातालफलवीजमज्जा
तालजंतहणंतेयमतीवमद्वक्तमत्तं अम्लीभूतंरुतस्यामित्तकदातरोषहृत् अथवेल विल्वःशोडित्मरीलूषोमालूरःश्री
फलापयि वालंविल्वफलंविल्वकूर्कटीविल्वपेशिका ग्राहिणीकफवातामभ्रलघ्नीविल्वपेशिका अन्यच्च वालंविल्वफलं
ग्राहिरीपनंपाचनंकटुकषायोत्तलघुस्निग्धंतिक्तंवातकफापहं पक्वगुरुत्रिदोषंस्यादुर्जरंरुतिमारुतं विद्वहि विष्टंभकरंम
धुरंरुक्किमोघकर फलेषुपरिपक्वयुगुणवत्तद्वद्वतं विल्वद्वयत्रविज्ञेयमामंतद्विगुणधिकं द्राक्षाविल्वशिवादीनांफलंशुषं
गुणाधिकं अथकपथः। कपित्तस्तुद्विष्यः स्यात्तथापुष्पफलः स्मृतः कपिप्रियोद्विफलस्तथादंतशोषिच कपित्तमामं

भा. प्र.
८३

संक्राहिकपायंलघुलेखनं पक्कं गुरुवाहिका शमनं वातपित्तजित्वा हस्लंतुवरं कंठशोधनं ग्राहिडर्जरं अथ नारंगी नारंगो नागरंगः
स्यात्त्वक्तुगंधो मुखप्रियः नारंगं मधुरास्लं स्याद्रोचनं वातनाशनं अपरं त्वस्लमसुसंजर्जरं वातहृत्सरं अथ ते ह तिंडकस्फूर्जकः
कालस्कंधश्च सितसारकः स्यादामतिंडकं ग्राहिवातलं शीतलं लघु पक्कं पित्तप्रमेहास्रश्लेष्मघ्नं मधुरं गुरु अथ कुपीलु यस्य क
लंकुचिला इति लोके मधुरं ते ह इति च तिंडको मस्तु कथितो जलजो दीर्घपत्रकः कुपीलुः कुलकः काकतिंडकः काकपीलुकः
काकं उर्विषतिंडश्च तथा मर्कटतिंडकः कुपीलुः शीतलं तिक्तं वातलं मर्कटस्रघु यसाद्यातहरं ग्राहिकफपित्तास्रनाशनं अ
थ परं ह फलैः कथितानां रोराजं जं च मर्कटफला तथा सुरभिपत्रा च मर्कटं च रपि स्मृता राजजं च फलं स्वाडविष्टं भिगुरोच
नं अथ नामुनि नरीतामुनि रुद्रजं चः स्रस्मयत्रा नादेयी जलजं बुका जं चः संक्राहिणी रूक्षा कफपित्तास्रहृत्तर अथ वे
रि पुंसि स्त्रियां च कर्कंधुर्वंदरी कोलमिसपि केनिलं कुवलं धौरासौ वीरं वदं चतर सौ वीरं वदं शीतं मेदनं गुरु शुक्रलं
अजाप्रिया कुरु कोलिर्विषमो भयकं टकः तत्र वदं विरोषाणां लक्षणानि गुणाश्च यस्य मानं सुमधुरं सौ वीरं वदं महत्
सौ वीरं वदं शीतं मेदनं गुरु शुक्रलं वंरुणं पित्तदाहस्रक्षयतस्मानि वारणं सौ वीरं ह्रस्वपुंसं पक्कं मधुरं कोलमुच्यते कोलंतुवद
रं दाहिरुसमुच्चै च वातहृत् कफपित्तकरं चापि गुरु सारकमीरितं कर्कंधुः रुद्रवैरि कथितं सर्वस्मिः अस्लं स्यात् रुद्रवदं क
पायं मधुरं मना क स्निग्धं गुरु च तिक्तं च वातपित्तापहं स्मृतं शुक्लं नेघ्निकत्सर्वं लघु तस्मात् कुमास्रजित् अथ पनि अवरा प्रा
चीना मलं कं लोके यानीयामलं कं स्मृतं प्राचीना मलं कं शेषत्रयजि हरयाति च अथ लवली हरफारे वती इति च सुगंधमल्ला

राम.
८३

कमल

लवलीपांडुः कोमलवल्कला लवली फलमस्त्राशः कफपित्तहरं गुरु विशदरोचनं हृस्वं स्वादुस्लं तुवरं रसे अयकरोंशक
रोंशक मर्दः सुषेणः स्यात्कृष्णकफलस्तथा तस्मात्त्रयफलाया तुसाते पाकर मर्दिका कर्मर्दं द्युं चाममलं गुरु तपाहं
उल्लंघि करं प्रोक्तं रक्तपित्तकफप्रदं तस्य कं मधुरं हृद्यं लघु पित्तसमीरजित अयपि पारचिरोजी प्रिया लल्लु त्वरस्त्वं धन्वारो
वहुलवल्कलः राजादने तापसेष्टः सन्न कडुर्धनुः पटः वातपित्तकफास्त्रप्रस्तकलं मधुरं गुरु स्निग्धं सरं महसि तदाह ज्व
रत्पापहं प्रिया लमज्जा मधुरो रस्यः पित्तानिलापहः हृद्यो तिदुर्जरः स्निग्धो विष्टं भी चामवर्द्धनः अय विरिनी राजादने फला
धशो राज्या क्षीरिकापि च क्षीरिकायाः फलं वष्यं वल्यं स्निग्धं हिमं गुरु तस्मात्सुखं मर्दं भ्रांति स पदोषत्रयास्त्रजित अयका
ही सयई विकंकतः सुवा वसो ग्रंथिलः स्वाडकं टकः सखयत्त वृत्तं श्वकं टकी या प्रयादपि विकंकत फलं पकं मधुरं सर्व
दोषजित अर्थगद्य पप्रवी जंतु यन्ना सं गालो अं पप्रक कर्कशं पप्रवी जं हिमं स्वाड कषायं तित्तकं गुरु विष्टं निरुषं हृस्वं च ग
र्भसंस्था पकं परं कफवातकरं वल्यं ग्राहि पित्तान् सारुत अयमवाना मरवानं पप्रवी जा मं पानी प फलमित्मपि मरवा
नं पप्रवी जस्य गले तुल्यं विनिर्दिशेत् अयसिं घातु शृंगार कं जल फलं त्रिकोण फलमित्मपि शृंगार कं हिमं स्वाड गुरु वष्यं
कषायकं ग्राहि शुक्रानिल भ्लेष्मप्रदं पित्तान् सारुत अयवेरा उक्तं कुमुदी जंतु बुधैः कैवरिणी फलं भवेत्कुमुदी वी जं
स्वादुस्लं हिमं गुरु अयमहुग्राव नमहुवा मधुको गुड पुष्पः स्यान्मधुरसोमधुश्रवः वानप्रस्थमधुखी लौजल जेत्र मधुलक
मधु कपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु वेहणं वलशुक्र करं प्रोक्तं वातपित्तविनाशनं फलं शीतं गुरु स्वाड शुक्रलं वातपित्तनुत अहं

भा.प्र.
८४

लि

हंति रक्षा स्रग्धरास धनक्षयान् अयकारसा परुषकं तु परुषमत्यास्थिचपरापरं परुषकं कषायाम्लमामेपित करं लघु
 ततसकं मधुरं पाकेशीतं विष्टं निर्वृणं हृद्यं तैपितरास्रज्वरक्षयसमीरजित अयत्तु तदस्तुलश्च शाश्वतमुकोवसदाह
 च तदपकं गुरु स्वादु हि मेपितानिलाय हं तदेवामं गुरु सरमम्लोत्तरं कपितकत अय अनार दाडिमः करकोदंत वीजो लोहि
 तपुष्पकः तत्फलं त्रिविधं स्वादु स्वादु म्लं केवलाम्लकं तत्तु स्वादु त्रिदोषघ्नं तद्गुरु ज्वरनाशनं हृत्कंदमुखरोगघ्नं तर्पणं शुक्र
 लं लघु कषायानुरसं या हि स्निग्धं केशं वलावहं स्वादु म्लं दीपनं हृद्यं किं चित्त करं लघु अम्लं तु पित्तजनकमम्लं वातक
 फाय हं अयं बहुआर बाहुवारस्तु शीतः स्वादु दालो बहुवारकः शैलुः श्लेष्मांतकश्चापि पिष्टिलो भूतवृक्षकः बहुवारो विष
 स्फोटव्रणवीर्यकुशुत मधुरस्तु वरं स्निग्धः केशपश्चकफपित्तहृत् फलमामं तु विष्टं निर्वृणं पित्तकफास्रजित तत्पकं मधुरं
 स्निग्धं श्लेष्मं लं शीतलं गुरु अयं निर्मपयः प्रसादिकतं कं कतं कंतं फलं च तत् कतकस्य फलं नेत्रं जलनिर्मलकारं वातश्लेष्म
 हरं शीतं मधुरं तु वरं गुरु अयं राय दाशा स्वादु फल्यप्रोक्ता तथा मधुरसापि च वही का हा हूरा च गोस्तनी चापि कीर्जिता दाशा
 पकासराशीता च क्षणावहणी गुरु स्वादु पाकारसास्यर्था तु वरा एव म्लं विष्टं कोरुमाहृत रुद्ध्या कफपुष्टि रुचि मदा हंति रक्षा
 ज्वरश्वासवातवातास्रकामला कृष्णस्त्रपित्तसंमोहदाहशेषमदासपान् आमोसास्यगुणा गुर्वी से वा म्लान्तरं कपितकत वृष्या
 स्पाहोस्तनी दाशा गुर्वी च कफपित्तनुत् गोस्तनी मुनका इति लोके अवीजान्यास्यत्यतरा गोस्तनी सदृशी गुणेः दाशा पर्वतजाल
 धीसाम्ला श्लेष्मा म्लपित्तकत दाशा पर्वतजाया दकृता दृशी करमर्दिका अवीजा ईषदीजा किं स मिस इति लोके पर्वतजापहासी

राम.
८४

तिलोके करमर्दिका करोंही इतिलोके अयश्च इव जगि पिंडवर्जित सुहारा भूमिबर्जित कास्वाही इरा रोहामड च्छरा तथा
 कंधफलाकाककटी स्वाडमस्तका पिंडवर्जित कास्वामासादेशे पश्चिमे भवेत् त्वर्जरी गोस्तनाकारा पराही पादि हागता जा
 पते पश्चिमे देशे सा छोहारेति कीर्तते त्वर्जरी त्रितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः स्निग्धं रुचिकरं दृढं सततं सयुग्मं तर्पणं रक्त
 पित्तं प्रपुष्टि विष्टं मधुक्रंदं कोष्ठमाहृतं रुद्धं वायवातकफापहं ज्वराभिधातुं लाकाशश्वासनिवारकं मृदुस्पर्शमह
 सिक्तमधोभूतगर्हांतकृतमरुतीभ्यां गुणैरस्य स्वल्पं त्वर्जरी कास्वता त्वर्जितरुतो येन मृदुपित्तकरं भवेत् वातश्लेष्मह
 रं रुद्धं दीपनं बलशुक्रकृतं अयं पिंडवर्जरी नेद सुने पाली सुने पाली तु मडला वलिहीन फलाचसा सुने पाली अमभ्रांतिदा
 रुमृच्छास्त्रपित्तहृत् अयं वराम वातादौ वातवैरी स्यान्नेत्रोपमफलस्तथा वातादुमः सुस्निग्धो वातप्रः शुक्र रुद्धः वाता
 दमजा मधुरो रूष्यः पित्तानिलापहः स्निग्धो सः कफरुनेष्टो रक्तपित्तविकारिणं अयं सेव मुष्टिप्रमाणं वदं सेव सिविति
 काफलं सेवं समीरपित्तघ्नं हृणं कफरु रुद्धं रसेपाके च मधुरं शिथिलं रुचिं शुक्रकृतं अयं तफलं पदरुक्तानकाविल खुरा
 प्रभृति देशेषु नासपातीति मसिद्धं अयं तफलं लघु रूष्यं सुस्वादु त्रीकुरे दोषान् देशेषु मुहुलानां बहुलं तस्त्रभ्यते लोकैः अय ति
 अंजीर अनरी लंजी मंति लंहेमका कोडुं बरिकाफलं अंजीरं शीतलं स्वाडगुह पित्तास्त्रवातजित् इस्मा रस्य गुणं जेयमंजी
 रलघुतगुणैः उडुवरभेदो देशोतरे भवति अयं पीलु पीलु गुडफलं त्रिसीतथा शीतफलोपि च पीलुः श्लेष्मसमीरघ्नं पि
 त्तलं भेदिगुल्मनुत्त स्वादु तिक्तं च पसीलुतनासुलं विरोधजित् अयं अयरोटः पीलुः शैलभवो शोठः कर्परात्तश्च कीर्ति

भा.प्र.
८५

ग्रथ

तः अश्लोऽकोपिवातादसदृशः कफपित्तकृत् विजोरा वीजपरोमानुलुंगोरुचकः फलपूरकः वीजपूरफलं स्वाडरसे म्लंसीय
नलघु रक्तपित्तहरं कंठजिह्वाहरयशोधकं श्वासकाशरुचिहरं हृद्यंतस्मादरं स्मृतम् अथ विजोराभेदमधुकर्करी वीज
परोपरः प्रोक्तो मधुरो मधुकर्करी मधुकर्करी का स्वादीरो च नीशी तलागुरुः रक्तपित्तक्षयश्वासकाशहिको भ्रमा
पहा अथ जंभीरीद्वयं स्याज्जंवीरो रंतशो जंभजंभीरजंभ लाः जंवीरमुल्लं गुर्वम्लं वातश्लेष्मदिवंधनुर शूलकाश
कफोत्केशछद्दितस्मादरो यजित आस्य वैरस्य हृसीडावकिर्भाघं कमीनहरेत स्वल्पं जंवीरिकातद्वत्तस्माद्विनिवा
रिणी अथ नीच निंबूनी निंबुकं लीवे निंबुकमपि कीर्तितं निंबुकमम्लं वातघ्नं दीपनं पाचनं लघु अन्यच्च निंबुकं क
मिसमरुनाशनं तीक्ष्णमम्लमुरग्रहणं वातपित्तकफशूलिनेहितं कष्टनष्टरुचिरोचनं परं विशेषवकिर्क्षयवातरोग
निपीडितानां विषविह्वलानां मलयहे वद्धुदे प्रदेयं विषुचिकायां मुनयो वदंति अथ मिष्ट निंबू मिष्टनिंबू फलं स्वाडगुरमाह
तपित्तनुत गरोगविषध्वंसिकफोत्केशिचरक्तहृत् शोषारुचिहृत् वाछद्दिरं वल्यं च वंरुणं अथ कमरथ कर्मरंगहिमंथा
हि स्वादुम्लं कफवातहृत् अथ अंघ्रिली अम्लिका चुक्रिका म्लीका चुक्रादंतशोषापिच अम्लाचविंचिका विंचातिं तिडीका च
तिं तिडी आम्लिकामागुरुवातहरी पित्तकफास्त्रकृत् पक्वतुरीयनीरूसासते स्माकफवातनुत अथ अम्लवेतस स्यादम्ल
वेतसश्चुक्रशतमेरी सहस्रभित् अम्लवेतसमत्यम्लं मेरुनं लघु दीपनं लघु दीपनं हृद्योगुल्मशूलघ्नं पित्तलोहितदूषणं
रूक्षं विण्मघशोषघ्नं लोहोरावर्तनाशनं हिकानाहारुचिश्वासकाशाजीर्णवमिप्रणुत कफवातामयध्वंसिछागमासद्देव

राम.
८५

कृत चणकाम्लगुणं हेयं लोहसूची इव त्वकृत अथ विषो विल रक्षाम्लति तिडी कंच चुक्रं स्यादम्लरक्षकं रक्षाम्लमाम
मम्लो संवातघ्नकफपित्तलं पक्वं तु गुरुसंघ्राहिकडकं तु वरं लघु अम्लो संरोचनं रूक्षं दीपनं कफवातहृत् रक्षाम्लं ग्रहणी
गुल्मभूलहृद्गजंतुजित अथ चतुरम्लपंचाम्लपोलक्षणी अम्लवेतस रक्षाम्लरहज्जं बीरनिंबुकैः चतुरम्लं हि पंचाम्लं
वीजहरणुतैर्भवेत् अथ परिभाषा फलेषु परिपक्वं यदुणवत्तडदाहृतं विल्वाम्लं विज्ञेयमामं तद्विगुणधिकं क्षाम्लं विल्व
शिवादीनां फलं शुष्कं गुणधिकं फलं तु लघुगुणं सर्वं मज्जानमपि निर्दिशेत् फलं हि मांश्रिड्वातया लकीयदिहृषितं अका
लजं कुभ्रमीजं पाकातीतं न भक्षयेत् पाकातीतं पाकयति क्रम्य शरितं इति भावमकारो फलवर्गः अथ धातुपधातुरसोय
रसरलोपरलविषोयविषवर्गः तत्रासौ धातवः तत्र धातुनां लक्षणं गुणश्च स्वर्णं रूपं च ताम्रं चरं गेजसं रमेव च शीशं
लोहं च सप्तैते धातवो गिरि सभवाः वली पलितरवालित्यकार्षो वल्यजरा मयान् निवार्य देहं रूधति रूणां तद्वातवोमताः त
त्रासौ सुवर्णं स्यात् सति नाम लक्षणं गुणश्च पुरा निजां मस्यानां सप्तर्षीणां जितात्मनां पत्नीर्विलोका लावण्य लक्ष्मी संपन्न
यौवनाः कंदर्पं र्पविध्यस्तचेतसो जातवेदसः पति ते यदुरा एष्टे रतस्तद्देवता मगात् कृत्रिमे चापि भवति तदस्य वेध
तः स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेमहाटकं तपनीयं कलंधौ तगागेयं भर्मकोचनं चामीकरं शातकुंभं तथा कार्त्तस्वरं च तत् ॥
जातूनं जातरूपं महारजतमित्यपि दाहरे कें सिते छेदे निषेके कुंकुमप्रभं तारशुल्बो जिते स्निग्धं कोमलं गुरु हेमसर सत्तडत्त
मं तच्छूते कटिनं रूक्षं विवर्णं समलं दलं दाहरे छेदे सितं श्वेतं कषेत्मा ज्येष्ठं लघु स्फुरं दलं रोगल इति लोके स्फुरं यद्वाहृतं स्फुरति

भा.प्र.
८६

सुवर्णशीतलंबवर्णवर्णगुरुसायनं स्वादितिकं चतुवरं पाके च स्वादपिच्छिलं पवित्रं बहूनेत्रं मेधास्मृतिमतिप्रदं हृद्यमायुः
करं कांतिवाग्बिभृदुस्त्रिरत्नकृतं विषद्वयशयो म्मादन्निशेषज्वरशेषजितं वलं सवीर्यं हरते नराणां रोगव्रजं पोषयतीरुका
ये असौख्यकार्ये वससा सुवर्णमसुद्रुमेतन्मरणं च कुर्यात् असम्पन्नारितं स्वर्णं वलं वीर्यं च नाशयेत् करोति गोमृतसंचितं
द्रव्या घलतः स्तनः अयस्वरूपस्योत्पत्तिर्नामलक्षणं गुणाश्च त्रिपुरस्य वधार्या यन्निर्निमेषेर्विलोचनैः निरीक्षयामास शिवः क्रो
धेन परिपूरितः ततस्तत्का समपतत्तस्यैकस्माद्विलोचनात् ततो हृदः समभवद्देवान् रश्मिंश्च ज्वलन् द्वितीयाक्षपतनेत्राश्च
विंदस्वामकारं तस्माद्भजतमुत्पन्नमुक्तकर्मसुयोजयेत् कश्चिन्मन्त्रं भवेत्तद्विवेगादेरसयोगतः रूपं तुरजतं तारं चंद्रकांति
सितं शुभं गुरुस्निग्धं मृदुस्वेतं दारुच्छेद्यं नक्षमं स्वर्णं चंद्रवत्स्वच्छं रूपं नवगुणं शुभं कठिनं कश्चिन्मन्त्रं रक्तं पीतं दलल
घु दारुच्छेद्यं नैर्नष्टं रूपं दृष्टं प्रकीर्तितं रूपं शीतं कषायं म्लं स्वादपाकरसं सरं वयसस्यायनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजि
तं प्रमेहादिकरोगोश्च नाशय सचिराद्भवं तारं शरीरस्य करोति तापं विद्धं धनं पशुतिशुक्रनाशं वीर्यं बलं हन्ति तनोश्च सु
खं महागहनोषयति सशुद्धं अथ ताम्रस्योत्पत्तिर्नामलक्षणं गुणाश्च सुत्वं यत्कार्ति केयस्य पतितं धरणी तले तस्मात्ता
म्रं समुत्पन्नमिदमाहुः पुराविदः ताम्रमौडं वरं शुक्लमुडं वरमपि स्मृतं रविप्रियं म्लेच्छं सुखं सूर्यं पेंनामकं जपाकुसुमसंका
शं स्निग्धं मृदुघनक्षमं लोहनागोन्नितं ताम्रं मारणाय प्रशस्यते कलं रूक्षमतिस्तब्धं भवेत् स्निग्धं घना सह लोहनागपुतं चे
ति शुक्लं दृष्टं प्रकीर्तितं ताम्रं कषायं मधुरं च तिक्तमम्लं च पाके कडसारकं च पितापहं श्लेष्महरं च शीतं तद्रोषणं स्यात्त्रघुले

ध्याय ३

एम.
८६

खनंच पांडुराशेज्वरकुष्ठाशब्दासक्षयाभीनसमस्तपित्तं शोथं कृमिशूलमपाकरोति मातुः परे वं हृणमस्य मेतत्
एको दोषो विशेषतामेतदोषाः प्रकीर्तिताः तस्मादिष्टुं संयास्यतामं दोषप्रशंतये सारुः स्वेदो रुचिर्मूर्च्छा के दोरे को व
मिर्भ्रमः रेको विरेकः अथ रंगस्य नामगुणाः रंगं वेगं त्रयुप्रोक्तं तथापि चट् मित्यपि तुरकं मिश्रकं चापि द्विविधं वेगं
मुच्यते उत्तमं तुरकं तत्र मिश्रकं त्वहितं मत्तं रंगं लघु सरं रूक्षं सुसंमेहकं फलकमीनं निहंति पांडुं श्वां संच चक्षुष्यं पित्त
लं मना कृ सिं हो यथा ह स्ति गणं निहंति तथैवं गोखिलमेहवर्गः देहस्य सौख्यं प्रवर्त्तयति नरस्य पुष्टिं विरधाति नूनं
अथ जशदस्य नामगुणाः जसदं रंगस्य दृशं रीतिहेतुभूतं नूनं जसदं तु वरंति तं शीतलं कफपित्तहृत् चक्षुष्यं परमे मेह
पांडुं श्वां संच नाशयेत् अथ सीसस्यो सन्ति नामगुणाः दृष्ट्वा भोगि सुतां रम्भा वा सुकि सुसमो च यत् वीर्यं जातस्ततो नागः स
वैरोगापहो रणं सीसं वधं च वधं च योगेष्टं नागनामकं नागनामकं नागः भुजंग इत्यादि सीसं रंगगुणं ज्ञेयं विशेषान्मेहनाशने
नागस्तु नागशततुल्य बलं ददाति पाथिं विनाशयति जीवनमातनोति वन्तिं प्रदीपयति कामवलं करोति मृत्युं विनाशयति
संततं सेवितः सः पाके न हीनौ किल वेगनागौ कुष्ठानि गुल्मानि तथाति कष्टान् पांडुं प्रमेहानिलसादशेयं मंगं दरादीं चुरुतः
प्रभुक्तौ अथ लोहस्यो सन्ति नामलक्षणगुणाः पुरालोमिलदैसानां निहतानां सुरैर्धुं उत्पन्ना निशारेभ्यो लोहानि विविधा
निच लोहो स्त्रीशस्त्रं केती शोषिडं कालायसायसी गृहता दृढतोक्तेः कषुलं दाहकारिता अश्मदोषः सुडगं धोरोषाः सप्ताय
सप्ततु लोहंति तं सरं शीतं मधुरं तु वरं गुरु रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् कफपित्तं गरं भूलं शोथार्थः लीह पांडुताः

भा.प्र.
८७

मेरोमेहकमीचुष्टतत्किदंतददेवहि षंठत्वकुशम यमसुरंभवेद्दोगभ्रूलोकुरुतेश्मरींच नानाहजानांचतथाप्रकोपंक
 ऐतिहस्यासमभुद्धलोहं जीवहारिमदकारिचायसंदेहमुद्धिमदसंस्कृतंभवं पारवंनतनुतेशरीरकेदारुणोद्धिहजोचयच्छ
 ति कृष्णोऽंतिलतैलंचमाषान्तरजिकातथा मधुमल्लरसेचापिसजेस्त्रोहस्पसेवकः तत्रसारलोहस्यलक्षणं गुणाश्च क्षमा
 भस्त्रिखराकारान्यंगान्यस्तेनलेपिते लोहेस्युपेनस्त्रस्मागितसारमभिधीयते लोहंसारकयंहन्याद्दहणीमतिसारकं अ
 र्द्धसर्वांगजंवातेभ्रूलंचपरिणामजं छद्दिचपीनसंयितंभ्यासमाशुभयोहति अथकांतलोहस्यलक्षणं गुणाश्च यस्यात्रेनप्र
 सरतिजलेतैलविंदुः प्रतप्तेहिं गुणं धंसजतिचनिजतिक्ततांनिंवकल्कः तप्तंउग्धंभवतिशिवराकारकंनैतिभूमिकृष्णगः
 स्यात्सजलचणकः कांतलोहंतडक्तं गुल्मोदराश्वलाममामवातेभगंहरं कामलोशेयकुशानिश्यंकांतमपोहयेत् स्त्रीह
 हानमस्तपितंचयकचापिशिरोरुजं सर्वारोगान्विजयतेकांतलोहंनसंशयः बलेवीर्यंचपुष्टिंचकुरुतेयिविवर्द्धनंअथकी
 टी ध्यायमानस्यलोहस्यमलंमंदूरमुच्यते लोहसंहानिकाकिटीसिंहानंचनिगद्यते यस्त्रोहंयदुणं प्रोक्तंतत्किदमपितरु
 णंअथोपधातवः तत्रोपधातुनामलक्षणगुणाः सप्तोपधातवः स्वर्णमासिकंनारमासिकं तुल्यंकांसंचरीतिश्चसिंहश्च
 शिलाजतु उपधातवः गौराधातवः उपधातुषुसर्वेषुतेतद्वातुगुणअपि संति किंलेषुतेगौरास्ततदंशस्यभावतः तत्रसुव
 र्णमासिकस्यनामानिगुणाश्च स्वर्णमासिकमाख्यातंतापीजंधातुमासिकं तापमासिकधातुश्चमधुधातुश्चसम्मतः किंचि
 सुवर्णसाहित्यात्स्वर्णमासिकमीरिते उपधातुः सुवर्णस्यकिंचित्स्वर्णगुणान्वितं तथाचकांचनाभावेदीयतेस्वर्णमासिकं

राम.
८७

किंतु तस्यानुकल्पत्वात् किंचिद्ना गुणास्ततः न केवलं स्वर्णगुणावर्तते तस्मात्मासिके इत्यांतरस्य संसर्गात् संसर्गमेपि गुणायु-
तः सुवर्णमासिकं स्वादुतिक्तं रस्यं रसायनं चक्षुष्यं वस्ति हृत्कंठं पांडुमेहविषोदरं अर्शः शोथं विषं कटून्निदोषमपि नाशये-
त् मंशनलत्वं बलहानि सुग्राविष्टं भर्तानेत्रगणसकुशान् तथैव मालां ब्रणहर्विकोचकरोति तापी जमं शुद्धमेतत् अथ-
तारमासिकस्य गुणः तारमासिकमन्यतु तद्भवेदुजतोपमं किंचिदुजतसाहिसात्तारमासिकमीरितं अनुकल्पतया तस्य त-
तोहीनगुणाः स्मृताः न केवलं रूप्यगुणाः वर्तन्ते तारमासिके इत्यान्तरस्य संयोगात् संसर्गमेपि गुणायुतः अथ तूतिपा तु-
ल्यं वितुलकं चापि शिखित्री वंमसरकं तुल्यं ताम्रोपधातुर्हि किंचित्ताम्रेण तद्भवेत् किंचित्ताम्रगुणं तस्माद् रूप्यमात्रगुणं
चतरे तुल्यकं कटुकं सारं कषायं कामकं लघु लेखनं मेहं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत् विषाण्मुकुटं कटूघ्नं त्वर्परं चापित्त-
गुणं अथ कास्य ताम्रं त्रयुजमाख्यातं कासं घोरं च कास्यकं उपधातुर्भवेत् कासं हृद्योस्तत्तद्गुणोदितं कासस्य तु गुणा ज्ञे-
यास्वयोमिसदृशजनैः संयोगजप्रभावेन तस्याप्येपि गुणाः स्मृताः कासं कषायं तिक्तो संलेखनं विशदं सरं गुरुनेत्रहि-
तं रूक्षं कफपित्तहरं परं अथ पीतरीकां चीपीतद्विपित्तलं त्वारकं हृत्पादो रीतिश्च कथ्यते राजरीतिर्वैद्यरीतिः कपिलापिंग-
लापि च रीतिरस्य पधातुः स्यात्ताम्रस्य जसदस्य च पित्तलस्य गुणा ज्ञेयाः स्वयोमिसदृशजनैः संयोगजप्रभावेन तस्याप्येपि
गुणाः स्मृताः रीतिको युगलं रूक्षं तिक्तं चलवणं रसे शोधनं पांशुं रोगघ्नं कर्मिघ्नं नातिलेखनं अथ सिंहं सिंहं रक्तरेणुश्च नाग-
गर्भं च सीसं सीसौपधातुः सिंहं गुणैस्तत्सीसवन्मतं संयोगजप्रभावेण तस्याप्येपि गुणाः स्मृताः सिंहं मुलं वीसं र्पकुच

भा.प्र.
८८

केदूविषापहं भग्नं संधानजननेत्रणशोधनरोपणं अपशिजातुनउत्पत्तिनामलक्षणगुणाश्च निराघेयमेसं तमाधा
 तुसारंधरोः निर्वासवत्प्रमुंचितितच्छिलाजतुकीर्तितं सौवर्णं एजतंताम्रमायसंतच्चतुर्विधं शि लाजत्वद्विजतुचशैल
 निर्वासइत्यपि गैरेयमश्मजं चापि निरिजं शैलधातुजं शैलाकंकडुतित्तोस्त्रिकडपाकं रसायनं छेदियोगवहं हंतिकफमे
 हाश्मशर्कराः सूत्रकच्छुस्यश्वासंवाताशंसिचपांडुतां अपस्मारंतयोन्मादंशोयकुशेदरकमीन सौवर्णं तुजपापुष्प
 वर्णंभवतितइसात् मधुरंकडुतित्तंचशीतलंकडपाकिच एजतेपांडुरंशीतंकडकेस्वाडपाकिच ताम्रंमयूरकंठभं
 तीक्ष्णमुल्लं चजायते लौहंजयपुपक्षांभंतत्तिलंलवणंभवेत् विपाकेकडकेशीतेसर्वंश्रेष्ठमुदाहृतंअथारसः तत्र
 सस्यनिरुक्तिः रसायनार्थमिलोकैः पारशोरस्यतेयतः ततोरसइतिप्रोक्तः सचधातुरपिस्मृतः अथपारंस्पोत्पत्तिनामल
 क्षणगुणाः शिवांगत्प्रच्युतरेतः पतितंधरणीतले तदेहसारजातत्वाच्चकूमकूमाम्रचतत् सेत्रमेदेनविज्ञेयंशिववीजं
 चतुर्विधं श्वेतंरक्तंतथापीतंकलंतमुभवेत्क्रमात् ब्राह्मणः सत्रियोवैश्यः शूद्रश्चखलुजातितः श्वेतंशस्त्रंरुजंनारो
 रक्तंकिलरसायने धातुवादेतुतत्पीतंखेगतौकलमेवच पारशोरसधातुश्चरसेड्श्चमहारसः चपलः शिववीजंचरसः
 सूतः शिवाक्षुपः पारदः षड्रसः स्निग्धः स्निग्धो रसायनः योगवाहीमहारव्यः सशृष्टिवलप्रदः सर्वमपहरः प्रो
 क्तोविशेषात्सर्वकुश्चतुस्त्वस्योरसोभवेद्द्रव्यावद्रोतेयोजनार्द्धनः रंजितः कामितश्चापिसाक्षादेवोमहेश्वरः मूर्च्छित्वा
 हरतिरुजंबंधनमतुभूयखेगतिंकुरुते अजरीकरोतिहिरतः कोमः करुणाकरः सूतात् रसायने यस्यरोगस्ययोगस्ते

६

राम.

८८

नैव सह योजितः रसेंद्रो हंति तं रोगं नरकुंजरवाजिनां मलं विषं वक्रिणि रत्नचोपलं नैऋतिं कंदोषमुशंति पारदे उपाधि
जोहौत्रपुनागयोगजोहोयोरसेंद्रो कथितो मुनीश्वरैः मलेन मूर्च्छा मरणं विषेन राहो मिना कष्टतरः शतरे देहस्य जा
अंगिगिरा सदा स्याच्चोच्यते वीर्यं हतिश्च पुंसां वंगेन कुशे भुजगेन गंडो भवेदतो सो परिशोधनीयः वक्रिर्विषमलं चे
ति मुखरोषास्य योरसे एते कुर्वन्ति संतापं मर्ति मूर्च्छां नराणां क्रमात् अन्ते पिकथिता रोषा विषग्निः पारदे यदि तप्यायेते
त्रयो रोषा हरणीया विशेषतः संस्कारहीनं खलु सूत एतं यः सेवते तस्य करोति बाधो देहस्य नाशं विदधाति नूनं कष्टं श्वरो
गान्जनये नराणां अथोपरसानां लक्षणं गंधो हिंगुलमभ्रताल कशिलाः स्तोतो जनेंद्रो कणो राजा वर्तकचुंबको स्पर्शिक
काशं खः खदीगैरिकं कासी सरसकं कपर्दं सिकता बोलाश्च कंकुशकं सौराष्ट्री च मता अमी उपरसाः सूतस्य किंचिदुक्तैः
उपरसाः गौणरसाः तत्र हिंगुलस्य नामानिलक्षणं गुणश्च हिंगुलं द्रवम्लं हिंगुलं चूर्णं पारदं द्रवम्लं विधः प्रोक्तं च
स्मरिः शुक्लतुंडकः हंसपादस्तृतीयः स्यादुणवानुत्तरोत्तरं च स्मरिः शुक्लवर्णः स्यात्सपीतः शुक्लतुंडकः जपाकुसुमसंका
शो हंसपादो महोत्तमः तिक्तं कषायं कटु हिंगुलं स्यान्नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि हस्त्रासकुशल्वरकामलाश्च स्त्रीहामवातो
च गरं निहंति ऊर्ध्वपातनयुक्ता तुडमरूपं त्रपाचितं हिंगुलं तस्य सूतं तु शुद्धमेव न शोधयेत् अथ गंधकस्यो मतिनामानिल
क्षणं गुणश्च श्वेतदीपे पुरा देव्याः क्रीडंसारजसा लुते उकलं तेन वस्त्रेण स्नातायाः स्त्रीरनीरधौ मसतं यद्भजस्तस्मादंध
कः समजायतः गंधिको गंधकश्चापि गंधपाषाण इत्यपि सौगंधिकश्च कथितो वलिर्वलवसापि च चतुर्द्वोगंधकः प्रोक्तो र

भा.प्र.
८६

क्तः पीतः सितो सितः रक्तो मेरु क्रियास्तुक्तः पीतश्चैव रसायने व्रणादिलेपने श्वेतः कृष्णश्चैव सङ्घर्षः श्रेष्ठः
हेमक्रियादिषु सर्वत्र प्रशस्ततरः गन्धकः कटुकस्तिक्तो नीलास्तुवरः पित्तलः कटुकः पाके कंडूवी सर्पजंतुजित हंतिकु
श्लेष्मलीह कफवातानूसायनः अशोषितो गन्धक एष कुष्ठं करोति तापं विषमं शरीरे सौख्यं च रूपं च तथौजवीर्यं शुक्रं
निहंसेव करोति चास्त्रं अधाश्रयकस्योसतिनामलक्षणं गुणश्च पुरावधापवन्नस्य वज्रिणा वज्रमुद्धतं विष्णुलिङ्गास्तत
स्तस्य गगने परिसर्पिताः ते निपेतुर्ध्वानाच्छिखरेषु महीभूतां तेभ्य एव सर्वसन्ततज्जिरिषु बाभ्रुकं तद्वज्रं वज्रजातं मु
त्वाद्भ्रमभ्रवोद्भवात् गगनात्स्वुलितं यस्याङ्गने च ततो मतं विप्रश्नत्रियविद्भूदनेदात्तस्या सुतुर्विधं क्रमेणैव सि
तं रक्तं पीतं कृष्णं च वर्णतः प्रशस्यते सितं तारे रक्तं तुरसायने पीतं हेमनिरुक्तं तु गदेषु दुतयेपि च पिनाकं दंडं नागं वज्रं
चेति चतुर्विधं मुच्यते विनिःश्लिप्तं पिनाकं दलसंघं अज्ञानाद्भक्षणं तस्य महाकुष्ठं मृदुपकं दंडं त्वश्रिनिःश्लिप्तं कु
रुते दंडं ध्वनिं गोलकाचरुशः कृत्वा सस्यान्मसुप्रदायकः नागं तु नागवद्धं कौतूहलं परिसुचति तद्भक्षितं मवश्यं तु
विस्थाति भगं दरं वज्रं तु वज्रवति ऐतन्नामो विकृतिं व्रजेत् सर्वाभ्रेषु वरं वज्रमाधिवाहं समुद्धतं अभ्रमुत्तरं
लौहं वरुसत्वं गुणधिकं दक्षिणादिनवं स्वल्पसत्त्वमल्पगुणप्रदं अभ्रं कषायं मधुरं सुशीतमायुः करं धातुविवर्द्धनं च ह
मात्रिदोषं व्रणमेरुकुष्ठं स्त्रीहोदरग्रंथिविषकुमींश्च रोगान् हन्ति दृढयति वर्यवीर्यं वृद्धिं विधत्ते ताहृत्पाठ्यं रम्यति शतं योषि
तां नित्यमेव दीर्घायुका जनयति सुतान् विक्रमैः सिंहतुल्यान्मत्सोभीतिं हरति सततं सेवमानं मृताभं योऽविधत्ते विविधान्ना

राम.
८६

लांतुष्टंशयंपाडुगदंचशोथं हृत्पार्श्वपीडोचकरोसशुद्धमभ्यसिद्धं गुरुतापदंच अथतालकस्य नामानि तल्लक्षणं गुणाश्च ह
रितालं तुतालं स्यादालं तालकमिसपि हरितालं द्विधा प्रोक्तं पत्राख्यं पिंडसंज्ञकं तयोराद्यं गुणैः श्रेष्ठं ततो हीनं गुणं परं स्वर्णव
र्णं गुरुस्निग्धं सपत्रं चाभ्रपत्रवत् पत्राख्यं तालकं विद्यागुणाख्यं तदसायनं निःपत्रं पिंडसदृशं स्वल्पसत्त्वं तथा गुरु स्त्रीपुष्प
हारं कं स्वल्पं गुणं तसिं डतालकं हरितालं कदस्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषं कं इकुशास्य रोगास्त्रकफपित्तकच व्रणान् हरति
च हरितालं चारुतां देहजातां सृजति च बहुतायमंगसंकोचपीडा वितरति कफवातौ कुष्ठरोगं विदध्यादिदमसितमशुद्धमा
रितं चाप्यसंयुक्तं अथ मनःशिलाया नामानि गुणाश्च मनःशिला मनो गुप्ता मनोक्षाना गजिह्विका त्रैपाली कुनयी गोलाशि
लादि औषधी स्यात् मनःशिला गुरुर्वर्णा सरोस्त्रालेखनी कटुः तिक्ता स्निग्धा विषश्वासका सभ्रत कफास्त्रनुत्तर मनः
शिलामेद्वलं करोति जंतुं ध्रुवं शोधनं मेतरेण मलानुबंधं किल सूत्रेण धंसशर्करं रुच्छुगदंच कुर्यात् अथ सुहृमासौ वी
र अजनं यामुने चापिका योतां जनमिसपि तनुस्त्रोतां जनं रुक्मं सौवीरं श्वेतमीरितं वल्मीकशिवराकारं भिन्नमंजनस
न्निभं घृष्टं तु गैरिकाकारमेतत्त्रोतां जनं स्मृतं स्त्रोतां जनसमं ते पंसौ वीरं तनुपां डरं स्त्रोतां जनं स्मृतं स्वाडचक्षुष्यं क
फपित्तनुत्तर कषायं लेखनं स्निग्धं मधुरं तु वरं हिमं हिमं शपास्त्र हृच्छीतं सेवनीयं सदा बुधैः स्त्रोतां जनगुणाः सर्वे सौवीरे
पिमता बुधैः किंतु हयोरंजनयोः श्रेष्ठं स्त्रोतां जनं स्मृतं अथ सोहागा टंकणं टंकणक्षारो मालती तीरसंभवः शवी च शव
कश्चैव लोहानां शुद्धिकारकः धातुसंधिकरश्चैव तथा सौभाग्यसंज्ञकः टंकणो ग्निकरो रूक्षः कफघ्नो वातपित्तहृत् अथ सु

भा प्र.
६०

परसत्वात्पुनरुक्तः अथपरकरी स्फटिचस्फटिकाप्रोक्ताश्वेताशुभाचरंगदा दृढरंगारंगदृढारंगौचाधिकथ्यते स्फटिकातुंषापो
 स्वावातपित्तकफत्रणान् निहन्तिस्त्रिवीसर्पाभ्योनिसंकोचकारिणी अथरेवटी राजावर्तः रुक्ममणिः सुवर्णभोग्यनप्रभः
 राजावर्तः कटुस्तिक्तः शिशिरः पित्तनाशनः राजावर्तः प्रमेहघ्नः श्वर्द्धिकानिवारणः मयूरकंठाभः स्वर्णरेखावारः अ
 यमुपरसेषुज्ञेया अत्रतत्परसप्रसंगात्पठितः अथचुंबक कांतलोहस्यभेदासुश्वेवकभामकादयः चुंबकः कांतपाषाणो
 यस्कांतो लोहवर्षकः चुंबकोलेखनशीतोमेहोविषगरापहः अथगेहू सुवर्णगेहू गैरिकंरक्तधातुश्वगैरेयंगिरिजंतथा
 सुवर्णगैरिकंत्वन्मत्ततोरक्ततरंहितं गैरिकं दितयंस्निग्धं मधुरं तुवरं हिमं चक्षुष्यं दाहपित्तास्रकफहिक्रागरापहं अथ
 खरीगौरखरी खरिकाखरिनीचायिलेखनी चनिगद्यते खरी दाहास्रजिच्छीतामधराविषशोथहृत् लेपादेतदुणाप्रोक्ताम
 क्षितामृत्तिकासमा खरीगौरखरीदीर्घचणुलैस्तुसेप्रकीर्तिते अथवाल् चालुकासिकताप्रोक्ताशर्करारेतजापिच बालु
 कालेखनीशीतात्रणेरक्षतनाशिनी अथखपरिषातुत्यभेद खर्षरीतुत्यकंतुत्यादमत्तइसकंस्पतं येगुणास्तुत्यकेप्रोक्ता
 स्तेगुणारसकेस्पताः अथकासीसभस्मवन्मृत्तिकाम्ना कासीसंधातुकासीसंयोज्यकासीसमीसयि तदेवकिंचित्सीतंतु
 पुष्पकासीसमुच्चतेकासीसमम्लमुलं चतिक्तंचतुवरंतथा वातश्लेष्महरं केशपेनेत्र्यं कंडू विषघणुत मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्चि
 त्रनाशनं परिकीर्तितं अथसौरदीपादी सौराष्ट्रीतुवरीकांक्षीमृतालकसुराष्ट्रजे आठकीचायिसाख्यातामत्स्नाचसुरमृत्ति
 का स्फटिकापाशुणाः सर्वेसौराष्ट्राअपिकीर्तिताः अथकरिआमादी रुक्ममृत्तदाहास्रप्रहरश्लेष्मपित्तहृत् अथकांख

राम.
६०

पंकः कर्दमकः ख्यातश्चिरविविक्तस्तयोच्यते पंकोरस्त्रयितानि शोथघ्नः शीतलः सरः अथकोलः कोलंगंधरसंप्राणपिंड
 गोपरसा स्मृताः कोलस्तु हरं शीतमेधं दीपनपाचनं मधुरं कटुतिक्तं च ग्रहस्वेदत्रिदोषजित् ज्वरपस्मारकुष्ठघ्नं गर्भाश
 यविशुद्धि कृत् अथ कंकुशो सत्तिनामलक्षणं गुणश्च हिमवत्यादशिखरे कंकुशमुपजायते हिमवत्यादशिखरे हिमवत्प्रसं
 तं पर्वतानां शिखरे तत्रैकं नलिकाख्यं स्यात्तदभ्यङ्गुलं स्मृतं पीतप्रभं गुरस्निग्धं श्रेष्ठं कंकुशमादिमे श्यामं पीतं लघुमक्त
 सत्वं नेष्टं हिरेणुकं कंकुशं काककुशं च वरांगं कोलकालुकं कंकुशं रेचनेति तं कटुसंवर्णकारकं कृमिशोयो रराध्यानग
 ल्मानाह कफापहं अथ रत्नस्य निरुक्तिः धनार्थिनो जनाः सर्वे रमन्ते स्मिन् नतीव परं ततो रत्नमिति प्रोक्तं शब्दशास्त्रविशारे
 अपरत्नस्य नामानि स्वरूपानि रूपं च रत्नं कीदृशमिति पुंसि स्त्रियामपि निगद्यते तच्च पाषाणमेवोस्ति मुक्तादि च तड्य
 ते तथा चामरसिंहः रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेपि च अपरत्नानां निरूपणं वज्रं गारुत्मतं पुष्परागो मालिका मेव
 च इंदुनीलश्च गोमेदः स्तथा वैदूर्यमित्यपि मौक्तिकं विडुमश्चेति रत्ना मुक्तानि चैव वज्रं हीरा गारुत्मतं पुष्पा मालिकां पुष्प
 रागः इंदुनीलः लीलाः विलसधर्मोतरेपि नवरत्नानां निरूपणं मुक्ताफलं हीरकं च वैदूर्यं पुष्परागं च गोमेदं नी
 लं गारुत्मतं तथा प्रवालमुक्तामेतानि महारत्नानि चैव तत्र हीरकं हीरा इति लोके तस्य नामलक्षणं गुणश्च हीरकं पुंसि व
 ज्रो स्त्री चंद्रो मणिवरश्च सः सतु श्वेतस्मृतो विप्रो लोहितः क्षत्रियो मतः पीतो वैश्यो सितश्च शूद्रश्चतुर्वर्णात्मकश्च सः र
 सायने मतो विप्रः सर्वसिद्धिः प्रदायकः क्षत्रियो व्याधिविध्वंसी जरा मृत्युहरः परः वैश्यो धनप्रदः प्रोक्तस्तथा देहस्य रक्ष

भा.प्र.
६१

गो

कृत शब्दो नाशयति याधिं वयस्तमं करोति च पुंस्त्रीनपुंसकाश्चैते लक्षणीया विलक्षणैः सुवृत्ताः फलसंपुक्तास्ते जोयुक्ता
 वृत्तराः पुरुषास्ते समाख्यातारेखा विंदवि वर्जिताः रेखा विंदसमायुक्ताः षडस्त्रास्ते स्त्रियः स्मृताः षडस्त्राः षड्दोणाः त्रि
 कोणाश्च सुदीर्घाश्च ते विज्ञेयानपुंसकाः तेषु पुरुषाश्चेष्टारसबंधनकारिणः स्त्रियः कुर्वतिकायस्य कान्तिस्त्रीणां सु
 खप्रदाः नपुंसकास्तवीर्यासुरकामास्तव वर्जिताः स्त्रियः स्त्रीभ्यः प्रदातव्याः क्रीके क्रीवंप्रयोजयेत् सर्वेभ्यः सर्वदरेषां
 पुरुषावीर्यवर्द्धनाः अशुद्धं कुरुते वज्रं कुंशं यथार्थं पांडुतां पंगुरत्वं च तस्मात्संशोधयामारयेत् मारितस्य वज्रस्य गुणः आपुः
 पुष्टिर्वलं वीर्यं वर्तमानं करोति च सेवितं सर्वरोगघ्नं मृतं वज्रं न संशयः अथ हरिः मणिः पद्मा इति लोके तस्य नामानि गारुत्म
 तं मरकतमश्मगर्भो हरिः मणिः अथ मालिकां माला क इति लोके तस्य नामानि मालिकां पद्मरागस्या खोला रक्तं च लोहितं अ
 थ पुष्परागस्य नामानि पुष्परागो मंजु मणिः स्याद्वा च सति वस्त्रभः अथेंदनीलगो मेदयोर्नामानि नीलं तथेंदनीलं च गोमेदः
 पीतरत्नकं अथ वैडूर्यं वैडूर्यं दूरजं रत्नं स्यात्केतुग्रहवस्त्रभं अथ मौक्तिकस्य नामानि गुणाश्च मौक्तिकं शोक्तिकं मुक्ता तथा
 मुक्ताफलं च तत् शुक्तिः शंखो गजकोटः फलीर्मत्स्यश्च दर्दरः वेणुरेते समाख्यातास्तज्ज्ञेयौक्तिकयो नयः मौक्तिकं शीतलं च
 व्यचक्षुष्यं बलपुष्टिदं अथ प्रवालस्य नामानि पुंसि क्रीवे प्रवालं स्यात्सुमाने वतु विदुमः अथ रत्नानां गुणाः रत्नानि भस्मिता
 नि सुर्मधुराणि सराणि च चक्षुष्यानि च शीतानि विषघ्नानि धृतानि च मंगलानि मनोहानि ग्रहदोषहराणि च किं रत्नं कस्य
 प्रीति कारित्वेन तद्दोषहरं भवतीति प्रश्ने तदुत्तरमाहरत्नमालायां मालिकांतरणैः सुजातममलं मुक्ताफलं शीतगोर्माहेयस्य च

राम
६१

विदुमो निगदितः सौम्यस्य गार्हस्त्यं देवेभ्यः सव्यं पुराणं मसुराचार्यस्य वज्रं शनेनीलं निर्मलं मम योनिं गदिते गोमेदे वै
 दूर्यके अयो परत्नानां निरूपणं उपरत्नानि काचश्च कर्पूरश्चाश्मा तथा च मुक्ताभुक्तिस्तथा शंख इत्यादी निबहु मयि
 उपरत्नानि गोला निरत्नानि कर्पूरश्चाश्मा कर्पूरिया मुक्ताभुक्तिः सीपी गुणायै वरत्नानां मुपरलेषु ते तथा किंतु किंचि
 त्ततो हीना विशेषो यमुस्तः अथ विषयनामानि लक्षणं गुणाश्च विषंतु गरलंश्चेत्तस्य मे दानुदाहरेत्स्वत्सनाभश्च हा
 रिदः सक्तुकश्च प्रदीपनः सौराष्ट्रिकः श्रंगिकश्च कालकूटस्तथैव च हलाहलौ ब्रह्मपुत्रौ विषमे दाम्नीनव तत्र वत्सना
 भस्य स्वरूपं निरूपणं सिंहवारसद्वत्सनाभ्या कृतिस्तथा यथा श्वेन तरोर्बद्धिर्वत्सनाभः सभाषितः अथ हारिदस्य
 स्वरूपं हारिदतुल्यमूलो यो हारिदः स उदाहृतः अथ सक्तुकस्य स्वरूपं यक्ष्मिः सक्तुकेनैव दूर्णमध्यः स सक्तुकः अथ प्र
 दीपनस्य स्वरूपं वर्णतो लोहितो यस्यादीप्तिमान्द्रुनप्रभः महादाहकरः पूर्वैः कथितः सः प्रदीपनः अथ सौराष्ट्रिकस्य स्
 रूपां सुराष्ट्रविषयेयः स्यात्स सौराष्ट्रिक उच्यते अथ श्रंगिकस्य स्वरूपं यस्मिन् श्रंगो श्रंगके वद्धे उग्रं भवति लोहितं स श्रंगिक
 इति प्रोक्तो द्रव्यतत्त्वविशारदैः अथ कालकूटस्य स्वरूपं देवासुरतो देवैर्हतस्य एषु मालिनः देस्य सूर्यधिराजानस्तत्तूरश्च
 स्य संनिभः निर्वासः कालकूटेः स्य मुनिभिः परिकीर्तितः सोरुसेत्रे श्रंगवेरे कोकणे मलये भवेत् अथ हलाहलं स्वरूपं
 यं गोस्तनाभफलो रक्षस्तालपत्रच्छदस्तथा तेजसा यस्य द्युते समीपस्था दुमादयः असौ हलाहलो रैयः किंचिदयो महा
 लये दक्षिणाधितटे देशे कोकणे पितृजायते अथ ब्रह्मपुत्रस्य स्वरूपं वर्णतः कृपिलो वः स्यात्तथा भवति सारकः ब्रह्मपुत्रः

भा.प्र.
६२

सविज्ञेयः जायते मलयावले ब्राह्मणः पांडुरस्तुषु सत्रियो लोहितप्रभः वैश्यः पीतोऽसितः शूद्रो विषडक्तश्चतुर्विधः रसायने
विषं विषं सत्रियं देहपुष्टये वैश्यं कुष्टविनाशाय शूद्रं दद्याद्वापि विषं प्राणहरं मोक्तं वा वापि च विकारि च आग्नेयं वातकफह
तयोगवाहिमहावहं वापि सकलकायगुणवापनसर्वकपाकगमनशीलं विकारि औजः शोषणसर्वकसंधिवंधशियिलीकर
णशीलं आग्नेयं अधिकाम्भंशं योगवाहि संगिगुणग्राहकं महावहंतमोगुणधिकोनबुद्धिविध्वंसकं तदेव युक्ति युक्तं तु प्राणरापि
रसायनं योगवाहि त्रिदोषघ्नं तं वीर्यवर्द्धनं पेडुर्गुणविशेषं युद्धे ते सुहृन्नाविशोधनात् तस्माद्विषं प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयो
जयेत् अथोषविषाणां निरूपणं अर्कश्चिरं सुहीश्चिरं तथैव कलिका करवीरेषधत्तरः पंचवोषविषाः स्मृताः उपवि
षागौणविषाः यथा गुणास्तत्र तत्र दृष्ट्याः इति श्री भावे प्रकाशे भातपधातुरलोपरसरलोपरलविषोपविषवर्गः अथ धान्यवर्गः
तत्र धान्यानां भेदाः शालिधान्यं व्रीहिधान्यं शुकधान्यं तृतीयकं शमीधान्यं क्षुद्रधान्यमित्युक्तं धान्यं पंचकं शालिधान्यासीसुरा
हरति शालयो रक्तशाल्या धात्रीरुपः षष्ठिकादयः पवारिकं शुकधान्यं मुद्गा घंशमिधान्यकं कंवादिक्षुद्रधान्यं स्यात्तल्लधान्यं च
तत्तस्मै तत्र शालिधान्यलक्षणं गुणश्च कंडनेन विना युक्ता हैमनां शालयः स्मृताः अथ शालीनां नामानि रक्तशालिः सकल
मः पीडकः शकुनाहतः सुगंधकः कर्दमको महाशालिश्च दूषकः पुष्पां डकः पुंडरीकस्तथा मक्षिषमस्तकः रीर्घ्यशुकः कांचन
कोहायनो लोधपुष्पकः श्यावाः शालयः सति वरुवो वरुदेशजाः येष्वित्तरभीतेस्ते समस्तानां न भाविताः अथ तेषां गुणाः
शालयो मधुरान्निधावत्पावद्भ्रमवर्चसः कषायालघ्वोरुह्यास्वर्पा वृष्णोश्च वंरुणाः अस्मानिलकराः शीताः पित्तघ्ना मूत्रला

राम.
६२

स्तथा शालयो र्धमजाताः कषायालघुपाकिनः स्रष्टुत्रपुरीषाश्चरुक्षाः श्लेष्मापकर्षणाः केशरावातपित्तघ्रागरवः कफसु
क्रलाः कषाया अल्पवर्चस्का मधुराश्च बलावहा केशराः कष्टक्षेत्रजाः उष्माः स्थूलजा स्वादवः पित्तकफघ्रावातवह्निराः किं
चित्तिताः कषायाश्च विपाके कटका अपि स्थूलजाः अकष्टभूमिजाः स्वयंजाताः वापिता मधुरवर्षावात पित्तप्रनाशनाः श्ले
ष्मलाश्चाल्पवर्चस्काः कषायागुरवोहिमाः वापिता कष्टक्षेत्रेः कष्टक्षेत्रे च वापितेभ्योगुणैः किंचिद्दिनाः प्रोक्ता अवापिताः अ
वापिताः कष्टक्षेत्रे अकष्टक्षेत्रे च रोपिता स्तनवावर्षाः पुराणालघवः स्थूलाः रोपितारोपिताभ्यः शीघ्रपाकाण्यधिकान्छिन्न
रूढाहिमारुक्षावत्यां पित्तकफापहाः बहुविद्धाः कषायाश्च लघवश्चाल्पतिक्तकाः अथ रक्तशालेगुणाः रक्तशालिर्वरस्तेषु व
स्यो वर्णस्त्रिदशजित चक्षुष्यो मूत्रलः स्वर्णः शुक्लस्त्रिदशजितः विषव्रणश्वासकाशहरः कुक्षिपुष्टिदः तस्मादस्यो
तरगुणाः शालयो महारादयः रक्तशालिः हाडरत्नानीति मगधदेशे प्रसिद्धः अथ व्रीहिधायस्थूलक्षरणगुणाः वार्षिकाः कंठि
ताः शुक्ला व्रीहयश्चिरपिपाकिनः कलम्व्रीहिः पाटलश्च कुकुटं डक इत्यपि शालामुखोजंतुमुख इत्याद्या व्रीहयः स्थूलाः क
लम्व्रीहिः सविज्ञेयोयः कलमुषतंडुलः पाटलः पाटलापुष्पवर्णको व्रीहिरुच्यते कुकुटं डक इत्यपि शाला
मुखः कलम्व्रीहिः कलतंडुल उच्यते लाक्षावर्णमुखं यस्य ते पो जंतुमुखश्च सः व्रीहयः कथिताः पाके मधुरवीर्यतोहिमाः अस्या
भिष्यंदिनो बहुवर्चस्काः षष्टिकैः समाः कलम्व्रीहिर्वरस्तेषां तस्मादस्य गुणाः परेः अथ षष्टिकानां लक्षणां गुणाश्च गर्भस्थार
वये पाके पातितेषु षष्टिकामताः अथ षष्टिकानां नामानि षष्टिकः शतपुष्पश्च प्रमोदकमुकुंदकौ महाषष्टिक इत्याद्याः षष्टिकाः समु

भा.प्र.
६३

स१

सहताः एतेपि व्रीहयः प्रोक्ता व्रीहिलक्षणदर्शनात् षष्टिका मधुराः शीता लघुवो कटुवर्चसः वातपित्तप्रशमना शालीना सदृशा गुणैः
तत्र षष्टिकाया गुणः षष्टिका प्रवरत्नेषां लघ्वी स्निग्धा त्रिदोषजित्वा दीर्घा हृदि प्राक्लिणी बलदा ज्वरहारिणी रक्तशालिगुणैः सुख्या
ततः स्वल्पगुणाः परे षष्टिका सा ही इति लोके अथ षष्टिकाया नि तेषु यवप्रसिद्धः अतिपक्वो निःशुक्रः कृष्णारुणवर्णो यवः तो
कनो हरितो निःशुक्रः स्वल्पो यवः परे इति लोके प्रसिद्धः तेषां नामानिलक्षणानि गुणानि यवस्तु सितशुक्रः स्यान्निशुक्रोऽ
तिपक्वस्मृतः तोवनस्तद्वत्सरितस्तत्तत्स्वल्पश्च कीर्तितः यवः कषायो मधुरः शीतलो लेखनो मृदुः ब्रूणे सुतिलवत्सुधो रूक्षो मे
धाशिवर्धनः कटुपाको न भिष्यं दीर्घवर्णो बलकरो गुरुः बह्वर्वातमलो वर्णस्यैर्ष्यकारी च पिच्छिलः कंठलग्नो मधुप्लेखपित्तमेह
प्रणाशनः पीनसर्ष्यो कासो रुतं भलो हितरः दृग्गुणरः अस्मादतिपक्वो न स्तोवनो नूनतरः स्तनः अयमो धूमस्य लक्षणं ना
मानि गुणानि गो धूमः सुमनो विस्मया त्रिविधः सच कीर्तितः महागो धूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात् समागतः महागो धूमः वडगो
आ इति लोके मधुली तु ततः किंचिदल्य सामध्यदेशजा निःशुक्रो दीर्घगो धूमः क्वचिन्नेरी सुखाभिधः गो धूमो मधुरः शीतो वात
पित्तहरो गुरुः कफशुक्रप्ररो वल्यः स्निग्धः संधानकृत्सरः जीवनो बृंहणो वर्णो वर्णो रूक्षः स्थिरत्वकृत् कफप्ररो न वीनो तु
तु पुराणायव गो धूमस्यौ द्रजंगलश्च लघुगिति वाग्भटेन वसेते गृहीतत्वात् मधुली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः शुक्ला
बृंहणी यथा तद्वत्नेरी सुखः स्मृतः अथ शमी धान्यं तस्य पायानाह शमीजाः शिविजाः शिवीभवाः स्रुष्याश्च वैदलाः तेषां गुणाः
वैदला मधुरा रूक्षाः कषाया कटुपाकिनाः वातलाः कफपित्तघ्ना वडुस्त्रमलाहिमाः रूते मुहुमसुराभ्यामन्ये ता ध्यानकारकाः

राम.
६३

मरु मसूरयो रध्मानाकारित्वमन्यवैदलापेक्षया बोध्यं न तु सर्वथा एतयोरपि किंचिदध्मानकारित्वदर्शनात् नत्र मरुस्य गुणाः
 मुहो रूक्षो लघुर्ग्राही कफपित्तहरो हिमः स्वाडरत्नानिलो नेत्रो ज्वरघ्नो वनजस्तथा कलमुहो महा मुहो हरितः कस्तथा श्वेतो
 रक्तश्चेत्तेषां तु र्वर्षः र्वो लघुस्मृतः सुश्रुतेन पुनः प्रोक्तो हरितः प्रवरोगुणैः चरकादिभिरप्युक्त एष एव गुणाधिकः अथ उरि
 र्माषो गुणः स्वाडयाकः स्निग्धो रूक्षो निलापरः उष्णः संतर्प्यो वल्यः स्रक् लो वं हणः परः भिन्न मूत्रमलः स्तम्भेदः पित्तक
 फघ्नः गुदकीलादितश्वासपंक्तिश्च लानि नाशयेत् कफपित्तकरा माषा कफपित्तकरं दधि ॥ कफपित्तकरा मत्स्या चंता कंकक
 पित्तकर अथ वोडा यस्य च वरारत एलो भिया इत्यादयो भेदाः राजमाषो महा माषश्च पलश्च वलः स्मृतः राजमाषो गुरुः स्वाडः सु
 वरस्तर्पणः सरः रूक्षो वातकरो रूच्यः स्तम्भ हरि मल घ्नः श्वेतो रक्तस्तथा कलः स्निग्धः सप्रकीर्तितः यो महा स्तेषु भवति स
 एवोक्तो गुणाधिकः अथ निष्पाव सतुराज शिं वी वीजं भट्वा सुदृति लोके निष्पावो राज शिं विः स्यादल्लकः श्वेत शिं विकः निष्पावो
 मधुरो रूक्षो विपाके स्लो गुरु स्मरुः कषायस्तमपित्तास्त्रमूत्राघातविवेधकः विराद्युलो विषश्लेष्मशोथहरश्चुक्रनाशनः अथ
 मोठ मकुषो वनमरुः स्यान्मुकुषं मकुषकी मकुषो वातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः वांति जिन्मधुरः पाके कृमि ज्वरं नाशनः विध
 अथ मसूरि मंगलो च मसूरस्या मंगला च मसूरिका मसूरो मधुरः पाके संग्राही शीत लोलघुः कफपित्तास्त्र जिह्मो वातलो
 ज्वरनाशनः ग्राहिणी वातजननी वरणा पित्तकफास्त्रजित अथ रहरि आठकी तु वरी चापिसा प्रोक्ता शरापुष्पिको आठकी
 तु वररूक्षामधुराशी तला गुरुः ग्राहिणी वातजननी वरणा पित्तकफास्त्रजित अथ खोला चराको हरि मंथः स्यात्सकलप्रि

ककः तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्तप्रवर्द्धनः रक्षो हरो जयकं डूकुष्टकमिविषयहार यथारक्तस्थथागौरः किंतु गौरो वरो म
 तः **अथ राई कसराई** राजीतुराजिका तीक्ष्णगंधाक्षज्जनिका सुतीक्ष्णः कृताभिजननः कलिका कलससर्वयः राजिका कफपि
 त्तघ्नी तीक्ष्णोष्णो रक्तपित्तकृत् किंचिदूक्षाग्रिशकं डूकोठ कुष्ट कमीकरेत अति तीक्ष्ण विशेषेण तद्वत्कला विराजिका **अथ कड**
 धान्यानि सडधान्यं कुधान्यं चरणधान्यमिति स्मृतं सडधान्यं मनुष्यं स्यात्कषायं लघुलेखनं मधुरं कडकं पाके रूक्षं च क्लेशो
 षकं वातकडू विडू च पित्त रक्त कफापहं तत्र कंगुनी स्त्रियां कंगुप्रियं गृहे कलारक्ता सिता तथा पीता चतुर्विधा के रं सो ता
 पीता वरा सता कंगु सुभद्र संधान वातकडू हरी गुरुः रूक्षाश्चेत्यहं तीव्र वाजिनो गुण कभ्रं **अथ चीना चीनाकः** कंगु
 नेरोस्ति सत्रेयः कंगु वरुणौ **अथ सोवा श्यामाकः** शेषणो रूक्षो वातक कफनहर **अथ कोडवः** कोडवः कोरडः स्याडडालो
 वनकोडवः कोडवो वातलो ग्राही हिमः पित्तकफापहः उदाल सुभवेडलो ग्राही वातको भ्रं **अथ चारु** क शरवीज चारुकः
 शरवीजे स्यात्कथं तेत कुण अथ चारुको मधुरो रूक्षो रक्तपित्तकफापहः शीतो लघुरव्यश्च कषायो वातकोपनः **अथ वंशवी**
 जं यवावंशभवा रूक्षाः कषायाः कडपाकिनः वडू सुत्राः कफघ्नाश्च वातपित्तकफः सराः **अथ वरी** कुसुंभवीज कुसुंभवी
 जं वरय सैव प्रोक्ता वरटिका वरय मधुरा सिग्धार रक्तपित्तकफापह कषायाशीतला गृही स्या रव्या निलापहा **अथ गडेहवा**
 गवेधुकात विडूभिर्गवेधुः कथिता स्त्रियां गवेधुः कडका स्वादी वर्ण रक्त कफनाशिनी **अथ तिनी** प्रसाधिक सुनी वारस्तरान्न
 मिति च स्मृतं नीवारः शीतलो ग्राही पित्तघ्नः कफवातकृत् **अथ जुनरी** यवनालो हिमः स्याडलोहितः श्लेष्मपित्तजित अव्यसुवरो

भा. प्र.
६५

रुक्मः स्नेहकृत्कथितोलघुः धान्यसर्वनवे स्वाङ्गुलश्लेष्मकरं स्यते तत्तुवर्धयिते पथ्यं यतो लघुतरं हितं तत्तुवर्धयिते सर्वधान्यगौर
वंपरिमुंचति न तु सजति वीर्ये तन्क्रमानुंचयतः परं एतेषु यवगो धूमतिलमाषानवाहिताः पुराणविरसा रुक्षान तथा गुणकारिणः
पुराणः वर्षद्वयाऽपरिस्थिताः यवा र्योनवाः स्वस्थान्यतिहिताः पथ्याशिनो तु पुराणहिताः पुराणयवगो धूमसौङ्गलश्लेष्म
मिति वसंते वाग्मरेनोक्तत्वात् इति भावमकाशे धान्यवर्गः अथ शाकवर्गः तत्र शाकनिरूपणं यत्र पुष्पं फलं नालं कंदं संस्वेदं न
था शाकं स्रुधुमुद्दिष्टं गुरुविंशद्यथोत्तरं अथ शाकानां गुणः प्रायः शाकांश्च सर्वाणि विष्णुभीतिगुरुणि च रुक्षाणि बहुवर्चसि
सह विरामाहता निच शाकं भिनत्ति वपुरं स्थितिं हंति नेत्रं वारं विनाशयति रक्तमथापि पिशुनं प्रतापयं प्रकुरुते पलितं च न न हं
ति स्मृतिं गतिमिति प्रवदंति तज्ज्ञाः शाकेषु सर्वेषु वसंति रोगास्ते ह तदोदेह विनाशनाथ तस्मादुधः शाकविवर्जनीयं कुर्षी तथा स्ने
षु स एव दोषः एतानि शाकनिंदका निवेचनानि सामान्यानि अथ शाकेषु विशेषवचनानि तत्र यत्र शाकानि तत्रापि वास्तवकं ध्य
वास्तु^५ स्यान्नामानि गुणाश्च वास्तुके च स्यात्सारपत्रं च शाकराद् तरे वतु वरुत्यत्रं रक्तं स्यात्तौ उवास्तुकं प्रायशो यवमध्ये स्याद्यवशाकमिदं स्यते ति
वास्तुकद्वितयं स्वाङ्गुलं पाके कदूदितं दीपनं पाचनं रुच्यं लघुमुत्रबलप्रदं सरं स्त्रीहास्यपित्तार्शः क्रमिदोषत्रयापहं अथ यो
इ पोत कुयोदिका सा तु मालवे मलवस्त्रो पोतवीशीतलास्त्रिधा श्लेष्मला वातपित्तनुत् अकंठ्यापि स्थिलानि द्रासुकरा रक्त
पित्तजित बलदाहचिकित्सा च हृणीत पित्तकारिणी श्वेतमहसालोहितमहसानवज इति च मारिषो वाष्पको मार्षः श्वेतो रक्तश्च
तस्मै तः मारिषो मधुरः शीतो विष्णुभीतिनुगुरुः वातश्लेष्मकरो रक्तपित्तनुद्दिषमाप्रिजित रक्तमार्यो गुरुर्नाति स सारो मधुरः सरः

राम.
६५

श्लेष्मलः कडकः पाके स्वल्परोषडरीरितः अथ च वराई अल्पमरुसा इति च तंडुलीयो मेघनादः कांडेरस्तंडुलेरकः भंडीरस्त
डुलीवीजो विषमश्वात्पमारिषः तंडुलीयो लघुः शीतो रूक्षः पित्तकफास्त्रजित् स्रग्भ्रमलोह्यो लेखनो विषहारकः अ
थ च वराई भेदः जलतंडुलीयं शास्त्रे कंचटमिति प्रसिद्धं पानीयतंडुलीयो यस्तत्कंचटमुदाहृतं कंचटं तिक्तकं रक्तपित्तानिल
हरं लघु अथ पलंकी पालंका वास्तुकाकारा छुरिका चीरितच्छरा पालंका वातलाशीता श्लेष्मला भेदिनी गुरुः विष्टंभिनी मरु
श्वासपित्तरक्तविषायहा अथ नरिचा कालशाकमिति च नाडिकं कालशाकं च भ्राक्षकं च कालकं कालशाकं सरं रुच्यं वात
कृत्कफरोफहृत् वल्यं रुचिकरं मेधं रक्तपित्तहरं हिमं अथ पदं आ पदशाकस्तु नाडीको नाडीशाकश्च सस्मृतः नाडीको रक्त
पित्तघ्नो विष्टंभी वातकोपनः अथ करंवी कलंवी शतपर्वा च कथ्यंते तदुक्तं अथ कलंवी स्तम्भरा प्रोक्ता मधुरा शुक्रकारिणी
अथ लोणी वरुजोणी लोणालोणी च कथिता वरुजोणी तु घोरिका लोणा रूक्षा गुरुः कट्वी वातश्लेष्महरि पदः अशो धीरीप
नी चास्त्रा मंशान् विषनाशिनी घोरिका स्त्रा सरा चोस्त्रा वातहृत्कफपित्तहृत् त्वगोषव्रणगुल्मघ्नी श्वासका सप्रमेहनृत् शोथ
लोचनरोगे च हितातृप्तैरुदाहृता अथ चोंगेरी अं विलोना इति च चोंगेरी चुक्रिका दंतशठो बृहत्सल्लोणिका अशमंत कस्तुरा
फरी बुशली चाम्लपत्रकः चोंगेरी रीपनी रूक्षालघुस्त्रा कफवातनृत् पित्तलाग्नाग्रहणर्शः कुष्ठातीसारनाशिनी अथ च क
चुक्रिका स्त्रा तु पत्रा स्त्रा रोचनी शतवेधिनी चुक्रा लघुस्त्रा स्वादी वातघ्नी कफपित्तहृत् रूक्षालघुत्वा पाके वृता केनातिरोचनी
अथ चेचुनाडिकवत् चिंचं चुश्चिंचुकी च रीर्घपत्रा सतिक्तका चेचुः शीता सरा रूक्षा स्वादी रोषत्रयापहा धातुपुष्टिकरी वसा

भा. प्र.
६६

मेधापिष्ठिलकास्मृता अथ हिलमोचिका हरु चरितलोके ब्राह्मीहंसधराचारीब्राह्मीचहिलमोचिका शोथंकुण्ड कफपित्तहर
 तेहिलमोचिका अथ सिरिआरी शितिवारः शितिवरः स्वस्तिकः सुनिषण्णकः श्रीवारकः शशिपत्रः परीकः कुबुदः शिखी
 चांगेरीसदृशः पत्रैश्वर्यलक्ष्मीरितः शाकोजलाब्जितेदोचतुः पत्रीतिमोचने सुनिशक्तेहिमोद्याहीमेशोदोषत्रयापरः अवि
 दाहीलघुः स्वाडः कषायारूक्षदीपनः रघ्वाहोज्वरश्वासमेहकुष्ठभ्रमप्रणुत अथ मुरईयत्र पाचनेलघुरुच्योसंपत्रमूलकजं
 नवं स्नेहसिद्धिरोषघ्नं असिद्धकफपित्तकृत् अथ मूमा दोष पुष्पीफलं स्वाडरूक्षं गुरुचपित्तकृत् भेदनं कामलाशोथमेह
 ज्वरहरं कड अथ जवाहन पवानीशकमात्रेयं रूच्यं वातकफप्रणुत उल्लेचकदतिक्तं चपित्तलेलघुभूलहर अथ चकवड
 द्रुपत्रिदोषघ्नमल्लं वातकफापरं कंडूकासकमिश्रासदृकुष्ठप्रणुत अथ सैरुड सीहंडस्पदलेतीक्ष्णं दीपनं रोचनं
 हरेत् आध्मानादीलिकागुल्मभूलशोथोदराणि च अथ इवनपपरा पर्ययोहंतिपित्तास्रज्वरतप्ताकफभ्रमान् संघ्राही शीत
 लक्ष्मिकोदाहनुदातलो लघुः अथ गोभी गोजिह्वाकुष्ठमेहास्रकुष्ठज्वरहीलघुः अथ पयोलेपत्र पटोलपत्रेपित्तघ्नं दीपनं पा
 चनेलघु स्निग्धं रघ्यंतयोसंचज्वरकासकमिप्रणुत अथ गुडवीपत्र गुडवीपत्रमात्रेयं सर्वज्वरहरं लघु कषायं कटुतिक्तं
 च स्वाडपाकं सायनं वल्गुसुसंचसंघ्राहिरुन्यादोषत्रयेतयो दाहप्रमेहवातास्रकामलाकुष्ठपांडिताः अथ कसौरी कास
 मर्दिरिमर्दश्च वा साहिः कर्कशस्तथा कासमर्ददलं रूच्यं वृषं कासविषास्रतुत मधुरं कफवातघ्नं पाचनं कंठशोधनं विशे
 षतः कासहरं पित्तघ्नं ग्राहकं लघु अथ चणक ॥ रूच्यं चणकशकं स्याडर्जरं कफवातकृत् अम्लं विषं भजनं कं पित्तनुदं त

राम.
६६

तशो यदहं अयं केराड कलायशो के मेदिस्थास्त्रुतिक्तं त्रिरोषजित अयसरसौ कड के सार्वपंशा के बहुमत्रमलेगुरु अम्लया
कं विहाहिस्या इमं रुक्षं त्रिरोषकत ससारं लवणं तीक्ष्णं स्वाड शा के पुनिंदितं अयपुष्पशाकानि तत्रागस्तिपुष्पगुणाः अगस्तिरु
सुमंशीतं चातुर्थिकनिवारणं नक्तोध्यनाशनं तिक्तं कषा यं कडपाकिच पीनसंश्लेषपित्तघ्नं वातघ्नं मुमिभिर्मितं अयकदलीपु
ष्प कदल्याः कुसुमेक्ष्मिधं मधुरं तुवरंगुरु वातपित्तहृंशीतं रक्तपित्तक्षयप्रणुत अयसीमांजनपुष्प शिग्रोः पुष्पं तु कड के ती
क्ष्णो म्लंस्नायुशोथनुत कमिनुत्कफवातघ्नं विडधिहीरु गुल्मजित मधुशिग्रोस्त्वक्षिहितं रक्तपित्तप्रसादनं अयशाल्मलीपुष्प
शाल्मलीपुष्पशाकं तु घृतसैधवसाधितं प्रहरंताशयस्येव दुःसाध्यं नात्र संशयः रसेपाके च मधुरं कषायं शीतलं गुरु कफपित्ता
त्यजिह्वाही वातलं च प्रकीर्तितं अयफलशाकानि तत्र कूष्मांडस्यानामानि गुणाश्च कूष्मांडस्यात्युष्णफलं पीतपुष्पं बहुफलं
कूष्मांडं बहुलं वृष्णं गुरुपित्तास्रनातनुत वालं पित्तापहंशीतं मध्यमं कफकारकं च कुंठाति हिमं स्वाड ससारं दीपनं लघु वस्ति
भुक्षिकं चेतोरेगदत्सर्वदोषजित अयकोहुंजी कूष्मांडी तु भृशं लघ्वी कर्काहुरपि कीर्तिता कर्काहुर्या हिणीशीतारक्तपित्तहृं
लघुः पक्वातिताम्रिजननी ससारकफवातनुत अयलंबौआ गुरुलौआ अलातः कथितातुं वीहिधा दीर्घायवर्जला मिष्ट
तुं वीफलं हृद्यं पित्तश्लेष्मापहं गुरु वृष्णं रुचिकरं प्रोक्तं धातुपुष्टिदिवर्द्धनं अयतिक्तलौकी इक्ष्वाकुः कडतुं वीस्यात्सातुं वाच
बहुफलं कडतुं वीहिमाहृद्यपित्तकासविषापहा तिक्ता कडविपाके च वातपित्तज्वरं तनुत अयककरी एवीरुः कर्कटीप्रो
क्ता कथं तेन गुण अय कर्कटी शीतलारुक्षो ग्रीहिणी मधुरगुरु हृद्यपित्तहरा सामापक्वात्साग्निपित्तनुत अयचंचिडा चिचिंडः

ध्वेत एतिः स्यात्सुदीर्घो गुरु कलकाः चिचिं डो वातपित्तो बल्यः पथ्यो रुचिप्रदः शेषिलोतिहितः किंचिदुत्तमैर्नः पयो लतः अ
 थ करे ला करेली कारवे स्त्रिकटि स्त्रिं स्यात्कारवे स्त्री त तो लघुः कारवे स्त्रिं हिमं भेदिल धुतिक्त मवातलं ज्वरपित्तकफास्त्रिं पंड
 मेह रुमी नूरेत् तदुण कारवे स्त्री स्याद्दिशेषा दीपनी लघुः अथ नेनु आमहा कोशत की प्रोक्ता हस्तिघोषा महाफला धामार्गवो धो
 षकश्च स्तिपर्णश्च सप्ततः महा कोशत की स्निग्धा सरपिप्ता निला पहा अथ तो रई धामार्गवः पीत पुष्पी जालिनी कृत वेध
 ना एज कोशत की चेति तथोक्ता राजिमत्सला राज कोशत की स्निग्धा मुधुरकफ वातला पित्तघ्नी दीपनीश्वास ज्वरका सकृमिप्र
 णुत् अथ परवर पयो लः कुलक स्तिक्तः पांडुकः कर्कशश्चरुः पयो लं पाचनं हृद्यं वृष्यं लघ्वं दीपनं स्निग्धो संहति कासास्त्र
 ज्वरदोषत्रय रुमीत् पयो लस्य भवेन्मूलं विरेचनकरं सुखात् नालं भ्लेष्म हरं पत्रं पित्तहारि फलं पुनः दोषत्रय हरं प्रोक्तं तद
 तिक्ता पयोलिका अथ कुं दूरु विंवीरक्त फला तुंडी तुंडिकेरी च विंविका ओषो पम फला प्रोक्ता पीलु पत्नी च कथ्यते विंवीफ
 लं स्वादुशीतं गुरु पिप्तास्त्रिं वातजित् स्तंभनं लेखनं लेखनं रुच्यं विवेधा ध्यानकारकं अथ सैविसेवा शिंविः शिंवी पुस्तशिं
 वी विस्तया पुस्तक शिंविः शिंवी हृद्यं च मधुरं सार पाके हिमं गुरु बल्यं राह हरं प्रोक्तं भ्लेष्म ले वातपित्तजित् अथ सुअणसं
 वि कोल शिंविः रुक्म फला तथा पर्यं कपाटिका भ्रूलकुष्यश्च यश्वासगुल्महृदीपने परं अ
 थ मंदा रंता कं स्त्री तुवात्ता कु मंदा की मं दी का पिचु रंता कं कोल शिंविः समीरघ्नी गुर्बु स्ना कफ पित्तकृत शुक्राग्नि सार रुद्ध
 स्यात् रुचि रुद्ध विद्रुहः अथ सोहि जन फल सौ भां जन फलं स्वादुतीक्ष्णो स्रं कट्ट पाक मपित्तले ज्वर वात बला सप्त दीपनं शु

स्वादु स्निग्धो ह्यन वातपित्तनुत् १

कलं लघुतद्वलं कफपित्तघ्नं रूक्षपित्तकरं गुरु वंता कं पित्तलं किंचिदंगारपरिपाचितं कफमेदोनिलामघ्नं अस्यैलघुदीप
 नं तदेव हि गुरुस्निग्धं सतैलं लवणान्वितं अपरं चेतवन्ता कं कुक्कुटांडसमं भवेत् तदर्शस्सुविशेषेण कृतं हीनं च पूर्वतः अ
 थडिंडिस डिंडिशोरो मशफलो मुनिनिर्मित इत्यपि डिंडिशो रुचिकुं देदीपितं श्लेष्मापहं स्मृतः सुशीतो वातलो रूक्षो मूत्रल
 श्वाशमरीहरः अथ पिंडार पिंडारं शीतलं वल्यं पित्तघ्नं रुचिकारकं पाके लघुविशेषेण विषशंति करं स्मृतं अथ येषसा क
 कोटकी पीत पुष्पी महाजालीति चोच्यते ककोटकि फलं कुष्ठहलासारुचिनाशनं श्वासकाशज्वरान्तेति कटपाकं च दीपनं
 अथ करेह आ डोंडिकारी फलं डोंडिका विषमुष्टिश्च डोंडिसपि सुमुष्टिको डोंडिका पुष्टिदा च व्याख्या वन्ति प्रहालघुः हंति पि
 त्तकफाशं सिकमिगुल्मविषामयान् अथ कंटकारी फलं कंटकारी फलं तिक्तं कटु कं दीपनं लघु रूक्षो श्लेष्मासकाशघ्नं ज्वरान्ति
 लकफापहं अथ बालशकानि तत्र सर्वपेनालं तीक्ष्णोष्णं सार्वपेनालं वातश्लेष्माव्रणपहं कंडूकमिहं रं दूकुष्ठं रूचिका
 रकं अथ कं दशकानि तत्र श्रृणोऽस्य नामानि गुणाश्च श्रृणोः कं दओलश्च कंडूलोऽर्शघ्न इत्यपि श्रृणो दीपनो रूक्षः कषा
 यः कंडूक कटुः विंष्ट्री विशदो रूक्षः कफाशः कंतनो लघुः विशेषादर्शमेपथ्यं स्त्री हगुल्मविनाशनः सर्वेषां कं दशकानां
 श्रृणोः श्रेष्ठ उच्यते दूकुष्ठं रक्तपित्तानां कुष्ठानां न हितो हि सः संधानयोगसंप्रापः श्रृणो गुणकत्तरः अथ आरू आलुक
 मण्णालूकं तत्कथितं वीरसेनश्च काष्ठालुकं शंखालुकं रुक्मालूकं लूकं कथ्यंते ॥ पिंडालुकं मध्वालुकं करं कालूकानि षट् तानि
 काष्ठालुकं काष्ठि मयुक्तं कटालू शंखालुकं शंखनिभं शंखालू रुक्मालुकं दीर्घं ता युक्तं महाशरीरं पिंडालुकं वर्तुलाकारं सु

ॐ

भा. प्र.
८८

य नीतिलोके प्रसिद्धं मध्वालुकं मधुरतायुक्तं रोमान्वितं दीर्घसुयनी रक्तालुरतालुरंतं डाइति च आलुकं शीतलं सर्ववि-
ष्टं मधुरं गुरु स एव मूत्रमूलं रूक्षं उर्जरं रक्तपित्तकृत् कफानिलकरं वल्यं व्यस्तं मविबुद्धं न अथ अरवी रक्तालुभे
होया दीर्घातन्वी च प्रथिता लुकी आलुकी वल कृत्स्निग्या गुर्वी हल्क फनाशिनी विष्टं भकारिणी तैले तलितानि रुचिप्रदा
अथ छोटी मुरई नेवार मुरई मूलं कं द्विविधं प्रोक्तं तत्रैकं लघु मूलं कं शा कमर्कटं कं विलंश लेयं मरुसंभवं चाणवा
मूलं कं तीक्ष्णं तथा मूलं कं पोतिका नेपाल मूलं कं चान्यं तद्देवैर्जटवत् लघु मूलं कं मुसुम्युडु मूलं लघु वपाचने हो
षत्रे यहरं स्वर्णं ज्वरश्चासविनाशनं नासिकाकंठे रोगघ्नं नयनामपनाशनं मरुत्तरे वरुक्षोले गुरु दोषत्रयप्रदं स्नेहसिद्धं न
देवस्यादोषत्रयविनाशनं अथ गजराजं रंजने प्रोक्तं तथा नारंगवर्णं कं गाजरं मधुरं तीक्ष्णं तिक्तोले दीपनं लघु सं-
ग्राहिरक्तपित्ताशौत्रहणी कफवातजित् अथ केराकंदः शीतलः कदलीकंदो वल्यः केशपोम्लपित्तजित् वनिकुदाहृहा
रीचमधुरो रुचिकारकः अथ मानकंदः मानकः स्यान्महापत्रः कथ्यंते तजु अथ मानकः शोथहृच्छीतः पित्तरक्तहरो लघुः
अथ वाराहीकंदगेटी इति लोके वराही पित्तलावल्या कही तिक्तारसायनी आयुः शुक्रान्निकृन्मेहकफकुष्ठानिलापहा
अथ रुति कंद गजकर्णी तु तिक्तोस्मा तथा वातकफान्नयेत् शीतज्वरहरी स्वादुः पाके तस्यास्तु कंदकः पांडुशोफकृमि
हृत् गुरुमानाहो दरापहः ग्रहणपशौ विकारघ्नो वनभूरणकंदवत् अथ केमुककंदो वा इति लोके केमुकं कंदकं पाके तिक्तं
ग्राहि हिमं लघु दीपनं पाचनं हृद्यं कफपित्तज्वरापहं कुष्ठकासप्रमेहास्त्रिनाशनं वातलं मृदु अथ कसेरु रुचिबोढ कसेरु

राम.
८८

हिविधं तनुमहजकसेहकं मोथाकृतिलघुस्पाघनचिचोठमिनिस्मृतं कसेहकहपंशीतं मधुरं तु वरं गुरु पित्तशोणि
तसहघ्नं नयनामयनाशनं ग्रहिभुक्रानिलभ्ले अरुचिस्तम करं स्पृशं अयसेहकीभसीड पद्मादिकंदः शालूकं करहाट
अकथ्यते मृणालमूलं भिस्मांडं जलालूकं च कथ्यते शालूकं शीतलं वष्यं पित्तदाहास्त्रनुगुरु डर्जरं स्वाडपाकं चेत्त
म्यानिलकफप्रदं संग्राहिमधुरं रूक्षं भिस्मांडं मपित्तगुणं अथ संस्वेदजानिशाकानि तेषां नामानि गुणाश्च उक्तं संस्वेद
जंशकं भूमिच्छुत्रं शिलीं ध्रुवं सिति गोमयकाष्ठे रुक्मादिषु च तभवेत् सर्वसंस्वेदजाः शीता दोषलाः पिच्छलाश्च ते गु
रवश्चुर्घ्नीसारज्वरभ्लेषामयप्रहाः श्वेताः शुचिस्पृलीकाश्च वंशगोत्रजसंभवाः नातिदोषकरास्तेसुः शेषास्तेभ्यो वि
गर्हिता संस्वेदजाः छाता इति लोके इति भावप्रकाशे शाकवर्गः अथ मांसवर्गः तत्र मांसस्य नामानि गुणाश्च मांसं
तुपिशितं क्रयमाभिषंपललं पलं मांसं वातहरं सर्वं वैरुणं बलपुष्टिकरं मीरणं गुरु हृद्यं च मधुरं रसपाकयोः अथ
तद्देशः मांसवर्गो हि धात्रेयो जांगलान् रूपभेदतः तत्र जांगलस्य लक्षणं गुणाश्च मांसवर्गे त्रजं घालाविलस्याश्च गुरारा
याः तथा पर्णमृगा ज्ञेया विष्किराः प्रतुहा अपिः प्रसहा अथ च ग्राम्या अष्टौ जांगलजातयः जांगला मधुरा रूक्षा स्तुवरा
लघवस्तथा वत्यास्ते वैरुणा वष्या दीपना दोषहारिणः मूकतां मिमिन त्वंच गुरु हृद्यं त्वर्हितं तथा बाधिर्यं मरुचिं छुद्दि
प्रमेहं मुखजान् गदान् श्लीपदं गलगंडं च नाशयं सनिलामयान् अथान् रूपस्य लक्षणं गुणाश्च कलेचराः लवाश्चापि को
शस्थाः पादिनस्तथा मत्स्या एते समाख्याताः पंचधान्यजातयः आनूपा मधुराः स्निग्धा गुरवो वह्नि सादनाः श्लेष्मलाः पि

छिलाश्वापिमांसपुष्टिप्रदाभरं तथाभिष्यंदिनस्तेहिप्रयोपथ्यतमाः स्मृताः अथजांगलानांगलनाविशिष्टागुणाश्च
हरिलौणकुरंगव्यवसतसं कुशंबराः राजीवोपिचमुंडीचेसाधाजंघालसंज्ञकाः हरिणस्ताम्रवर्णः स्यादेणः कृष्णः प्र
कीर्तितः कुरंगईषताम्रः स्यात्हरिणकृतिकोमलान् क्रुष्णीलीलां ड कोलोकेसरोत्रइतिकीर्तितः एषतश्चेद्विंडः
स्याद्हरिणकिंचिदस्यकः मकुर्वहविषालोपशंबरो गवयोमलान् राजीवस्तुमगोत्रेयोरजीभिः परितोरतः योमगः
भंगहीनः स्यात्समुंडीतिनिगद्यते जंघालाः प्रायशः सर्वेपित्तश्लेष्महराः स्मृताः किंचिद्वातकराश्चापिलघुबोवलवर्ध
नाः अथविलेशयानांगलानागुणाश्च गोधाशशभुजंगातुशस्त्रकाधाविलेशयाः विलेशयावातहरामधुरारसपाकयोः
वंहलवद्विण्मूत्रावीर्योऽस्मादपि कीर्तिताः अथगुहाशयानांगलानागुणाश्च सिंहयाघ्रकारिस्ततरस्कृष्टीपिनस्त
था वभुजं वुकमाज्जोरइसाधासुगुहाशयाः तरस्कः रुडहइतिलोके द्वीपीवीतवधाइतिलोके स्थूलपुच्छोरक्तनेत्रो
वभुर्भेदः सनाकुलः गुहाशयावातहरागुरुस्लामधुराश्चने स्निग्धावल्पाहितानिसुनेत्रगुह्यविकारिणं अथपर्णम
गणंगलानागुणाश्च वनौको वक्षमाज्जोरवक्षमर्कटिकादयः एतेपर्णमगाः प्रोक्ताः सुश्रुताधैर्महर्षिभिः वनौको
वानरः वक्षमाज्जोरः वक्षविडालः वक्षमर्कटिकारूपीइतिलोके स्मृताः पर्णमगावृष्णाश्चक्षुष्याः शोषिलोहिताः
श्वासार्षः कासशमनाः सृष्टमत्रपुरीषकाः अथविष्टिराणंगलानागुणाश्च वर्तकालावविकिरकपिंजलकतिस्ति
राः कुलिंगकुक्षुयधाश्चविष्टिराः समुद्रहताः विकीर्यभक्षयंतेतेयस्मात्तस्माद्विविष्टिराः कपिंजलइतिप्राज्ञैः क

धितोगौरतिनिरः कुलिंगः गवरैआइतिलोके विक्किरामधुराः शीताः कषायाः कटपाकिनः वल्पावष्पास्त्रिदोषघ्नाः पथ्याः
 स्नेहघवः स्मृताः अथप्रतुदनांगणनागुणाश्च हरीतोधवलः पांडुश्चित्रपक्षोवहृच्छुकः पारावतः खंजरीटः पिकाधाः
 प्रतुदाः स्मृताः प्रतुधभक्षयंसेतेतुंडेनप्रतुदास्ततः हरीतः हरिलइतिलोके धवलः कपोतोपांडुः शतपत्रोवहृच्छुकः
 सर्वाघाटइत्यमरः कठफोराइतिलोके प्रतुदामधुराः पित्तकफघ्नास्तुवराहिमाः लघवोवडूवर्चस्काः किंचिद्वतकराः
 स्मृताः अथप्रसहनांगणनागुणाश्च काकोरध्रउल्लकश्चचित्रश्चशशघातकः चाषोभासश्चकुररइत्याधाः प्रसहाः
 स्मृताः प्रसहाः कीर्तिताएतेप्रसहाच्छिघ्रभक्षणात् शशघातकः वाजइतिलोके चाषः कटनासइतिलोके भासोऽथवि
 शेषः कुरः कुरंकुरइतिलोके प्रसहाः खलुवीर्योन्मास्तभांसंभक्षयंतिये तेशेषभस्मकोन्मादेः शुक्रक्षीणाभवंतिहि
 अथग्राभ्याणांगणनागुणाश्च छागमेघवृषाश्वाघाश्याः प्रोक्तामहर्षिभिः ग्राम्यावानहराः सर्वदीपनाः कफपित्त
 लाः मधुरारसपाकाभ्यांवरुणावलवर्द्धनाः अथकूलेचराणांगणनागुणाश्च लुलायगंडवाराहचमरीवारणादयः
 एतेकूलेचराः प्रोक्ताः पतः कूलेचरंसयो लुलायोमहिषः गंडः खड्गः चमरीचमरपुच्छीगोः कूलेचरमहसितहराव
 ध्यावलोवहाः मधुराः शीतलाः स्निग्धामूत्रलाः श्लेष्मवर्द्धनाः अथसुवानांगणनागुणाश्च हंससारसकाचाक्षवक
 कौंचशरटिकाः नंदीमुखीसकांवावलाकाधाः स्रवाः स्मृताः स्रवंतेसलिलेयस्मात्तस्मादेतेस्रवाः स्मृताः काचाक्षः
 कपर्दिकाशोवहृच्छुकः कौंचः शरटिहंगः स्यात् रेकइतिलोके शरटिकासिंधुइतिलोके स्थलाकरोवृत्ताचयस्याश्च

भा. प्र.
१००

परिस्थिता गुटिकाचंचुसदृशी ज्ञेयानंदीसुखीतिसा कादंबः कण्वा इतिलोके वलाकावगुली इतिलोके लवाः पित्तहराः स्निग्धाः मधुरा गुरवो हिमाः वातश्लेष्मप्रदाश्चापि वलपुत्रकरोः अयं कोशस्यानांगणना गुणाश्च शंखः शंखनखश्चापि शुक्तिः शंखक कर्कशः जीवा एवं विधाश्चामेकोशस्याः परिकीर्तिताः शंखनखः शूद्रशंखः कोशस्यामधुराः स्निग्धाः पित्तवातहृदिमाः बृंहणा वरुवर्चस्कारण्याश्च वलवर्द्धनाः अथ पादिनांगणना गुणाश्च कुंभीरकर्मनक्राश्च गोधामकरशंकवः घंटिकः शिशुमारश्चेत्यादयः पादिनः स्मृताः कुंभीरो मारको जलजंतुः कर्मः कच्छपः नक्रः नाक इतिलोके सरस्वादिनदीषु वरुलः गोधा गोहि जलजंतुः मकरो मगर इतिलोके शंकुसंकुचि इतिलोके घंटिकघरियार सरस्वादिनदीषु वरुलः शिशुमारः सुइसि इतिलोके पादिनोपि च एते तु कोशस्यानांगुणैः समाः अथ मत्स्यानां नामानि गुणाश्च मत्स्यो मीनो विशारदश्च भो वैसारिणो इतः शकुली एषुरोमा च स सुदर्शन इत्यपि रोहिता धास्तु ये जीवास्ते मत्स्याः परिकीर्तिताः मत्स्याः स्निग्धाश्च मधुरा गुरवः कफपित्तलाः वातघ्ना बृंहणा वृष्यारोचका वलवर्द्धनाः अध्वयवायसक्ता नांदीमात्रीनां तु श्रजिताः अथ जंघालादीनां कतिपयानां नामानि गुणाश्च तत्र जंघालेषु हरिणस्य गुणाः हरिणः शीतलो बहुविष्णुत्रोदीपनो लघुः रसेपाके च मधुरः सुगंधिः सन्निपातहाः अथ कृष्णसारहरिणः हरिणः कषायो मधुरः पित्तासृक् कफवातहृत् संग्राही रोचनो वल्योत्तरप्रशमनो मतः अथ कुरंगः कुरंगो बृंहणो बल्यः शीतलः पित्तहृत्कुरुः मधुरो वातहृत् कृही किंचित्कफकरो मतः अथ रोमः कृष्णो नीलांडकश्चापि गवयो रोम इत्यपि गवयो मधुरो वृष्यः स्निग्धो हलः कफपित्तलः अथ चितरे एष तस्तु भवेत्वा

राम.
१००

[illegible]

भा. प्र.
१०९

लविकः स्यात् कुलिंगः कालकेटकः कुलिंगः शीलेते लिग्धः स्वाडः शुक्रकफप्रदः सन्निपातहरो वेश्मचटकस्त्वतिशुक्रलः
अथ कुकुयवनकुकुय कुकुयः ककवाकुः स्यात् कलजश्वरणा युधः ताम्ररुडास्तथा दसो यामना रीशिवेडिकः कुकुयेरु
णः स्निग्धो वीर्यो स्नेहिलहृदः वक्षुष्यः शुक्रकफकृत्तवर्त्योरुक्षः कषायकः आरण्यकुकुयः स्निग्धो वंरुणः श्लेष्मलो गुरुः
वातपित्तक्षयवमीविषमज्वरनाशनः अथ प्रतुदेयुहरीतस्य हरीतोरक्तपीतः स्याद् हरीतो पिचकथ्यते हरीतः हारिलह
तिलोके हरीतोरुक्षउल श्वरक्तपित्तकफपहः स्वेदस्वरकरः प्रोक्त ईषदातकरश्चसः अथ पांडुधवलपांडु पांडुसुद्धि
विधो ज्ञेयश्चित्रपक्षः कलध्वनिः द्वितीयो धवलः प्रोक्तः सकपोतस्युदध्वनिः चित्रपक्षः चितरोषादितिलोके चित्रपक्षः
कफहरो वातघ्नो ग्रहणीप्रणुत धवलः पांडुहृदि शोरक्तपित्त हरो हिमः रसे पाके च मधुरः संग्राही वातशान्तिकर अथ परे
वा पाणवतः कलरवः कपोतोरक्तलोचनः पाणवतो गुरुस्निग्धो रक्तपित्तानिलापहः संग्राही शीतलस्तज्ज्ञेः कथितो वीर्यवर्द्ध
नः अथ पश्येडस्य गुणः नातिस्निग्धानि वृष्यानि स्वाडपाकरसानि च वातघ्नान्मृतिशुक्रपाणिगुरुण्डानि पक्षिणां अथ या
म्येषु छागस्य छागलोवर्करश्छागेवस्तोजश्छेलकः शुभः अजा छागी शुभाचापि छेलिका च गलस्तनी छागमासंलघुस्नि
ग्धं स्वाडपाकं त्रिदोषनुत् नातिशीतमदहिस्यात् स्वाडपीनसनाशनं परं बलकरं रुच्यं वंरुणं बलवर्द्धनं अजाया अप्रसूताया
मासं पीनसनाशनं शुष्ककाशेरुचौ शोषे हितमग्नेश्च दीपनं अजासुतस्य बालस्य मासंलघुतरं स्मृतं हृद्यं ज्वरहरं श्रेष्ठं सुस्वा
डवलकभृशं मासं निष्काशितं डस्य छागस्य कफकुरुहः श्रोतः शुद्धिकरं वल्यं मांसं देवातपित्तनुत् वृद्धस्य वातलं रुक्षं तथा

राम.
१०९

माधिमत्तस्य च ऊर्ध्वजत्रुविकारं घ्रागमुंडं रुचिप्रदं अथ मे **॥ ५ ॥** मे शो मे डो रु डो मे ष डर भ्र डर लो पि च अ वि र्द **॥** सि स्त यो री
 युः कथं ते तदुक्तं अथ मे ष स्य मां सं पुष्टौः स्यात्सि त भ्ले ष करं गुरु तस्यै वां ड वि **॥** ही न स्य मां सं किं चि स्त पु स्म तं अथ ष ड क ष डिका
 इति लोके डं वा ष डकः एयु भु भ्रंगः स्यान्मे दः पुच्छ स्तु डं व कः ष डक स्य पले जे यं मे षा मि ष स मं गु लोः मे दः पुच्छो भ्र वं मां सं ह्यं
 किं **॥** वृष्यं अमाप हं पित्त भ्ले ष करं चि द्वा त व्या धि वि ना शनं अथ वर्द गाई वली वर्द गाई वली वर्द स्तु वृष भ क्रू ष भ भ्र त या र षः
 अन दू न सौ र मे ष भ्र गौ रू सा भ द्र इत्य पि सुरभिः सौ र मे षी च मा ह्ये पी गौ रू दा हता गौ मा सं तु गुरु सि ग्धं पित्त भ्ले ष वि वर्द नं वं ह
 रं वा ते इ दं ल्य म पथ्यं पी न स प्र गु त अथ घो रा घो र के वी सि तुर ग तु रं ग भ्र तुरं ग माः वा जि वा रु वर्द गं ध र्च ह य सैं ध व स स यः अथ
 मां सं तु ल व रं व कि कृ क प पि त्त तं वा त ह हं रं व ल्यं च स स्यं म धुरं ल पु अथ कू ले च रे षु म हि ष स्य म हि षो घो र का रि स्या का
 सर भ्र र ज स्व लः पी न स्तं धः क **॥** स का यो लु ला यो य म वा ह नः म हि ष स्या मि षं स्वा इ सि ग्धो सं वा त ना शनं नि द्रा मु ने व ल स्त न्य
 त त द र्प करं गुरु वृष्यं च स र वि र मू त्रं वा त पि त्त ना शनं अथ पा रि षु क छु आ क छु पो व ल दो वा त पि त्त न सं स्त वा र कः अथ
 विशेषाः अथ स घो र त स्य मां सं स्य गु णाः स घो र त स्य मां सं स्या धा धि धा ति य था म तं व य स्यं वं रं मां स्या म न्य था त द्वि वर्ज ये त
 अथ स यं म त स्य मां सं स्य गु णाः स यं म त स्य वा व ल्य म ति सार करं गुरु अथ वृ द्वा ल मां सं स्य गु णाः वृ द्वा ल मां सं व ल मां सं वा ला
 ल नां व ल दं पु अथ स र्प द र मां सं भु ष मां सं त्रि दो ष कृ द्वा ल जृ षं शु क्कं भ्र ल करं गुरु अथ वि धा रि म त मां सं वि षा मु र म त स्य
 त न्म यु दो ष रू जा करं क्लि न्ने क्शे ज न कं क प वा त प्र को प नं तो य र्ण शि रा जालं म त म सु त्रि दो ष कृ त वि हं गे षु पु मा न् श्रे ष्ठः

भा.प्र.
१०२

स्त्रीचतुः पदजातिषु पराङ्गलघुपुंसां स्यात्स्त्रीणां पूर्वार्द्धमादिशेत् देहमध्यंगुहप्रायः सर्वेषां प्राणिनां स्मृतं यक्षोऽस्त्रेयादिहं
 गानांतदेवलघुकथ्यते गुरुण्डानि सर्वेषां गुर्वीं श्रीवाचपक्षिणां उरस्कंधोदरं मूर्द्धापादौ पाणीकरीतया एष्वग्न्यकंदं त्राणि
 गुरुणीहयथोत्तरं लघुवातहरं मांसं त्वगनां धाम्यचारिणां मत्स्याशिनोऽपि त्रकरं वातघ्नं गुरुकीर्तितं फलाशिनोऽश्लेषाहरं
 लघुरुक्षमुदीरितं चरुणं गुरुवातघ्नं तेषामेव फलाशिनो तुल्यजतिष्वस्य देहमहादेशु यजिताः अल्पदेहेषु शस्यं ते तथैव स्युः
 लदेहिनः अपमत्सेषु रोहितस्य रक्तोदरो रक्तमुविारक्ताश्चोरक्तपक्षतिः कृष्णपक्षोऽत्र यश्चेरोहितः कथितो बुधैः रोहितः स
 र्वमत्स्यानां चोद्योर्द्धातिजित कषायातुरसः स्वाडर्वातघ्नो नर्तिपित्तकर उर्द्धजत्रुगतानो गान्ध्याद्रहितमुडकं अथसिलि
 धा शिंलीधः श्लेष्मलोद्योव्याधिका मधुरोगुरुः वातपित्तहरो हृद्य आमवातकरश्च सः अथभाकुर भकुडो मधुरः शीतोद्यो
 श्लेष्मकरो गुरुः विष्टं भजनकश्चापिरक्तपित्तहरः स्मृतः अथमोर्द्ध मोचिका वातहृत् हृत्वा चरुणी मधुरगुरुः विष्टं भजनकं चा
 पिरक्तपित्तहरा स्मृता पित्तहृत्कफवृद्ध्या च व्याधीना ग्रयेहिता अथपरितन बुभारीति च पाठीनः श्लेष्मलोद्योनिशालुः
 पिशिताशिनः दूषयेदुधिरं पित्तं कुष्ठरोगं करोति च अथसींगी शृंगी तु वातशमनी स्निग्धा श्लेष्मप्रकोपिनी रसेतिक्ता कषा
 याचलघ्वी हृत्वा स्मृता बुधैः अथहिलिसा इस्त्रिशो मधुरः स्निग्धो रोचनो बलवर्द्धनः पित्तहृत्कफकृत् किंचित्पुष्ट्यो निला
 परः अथसौरी शकुलीया हिणी हृद्य मधुरा तु वरा स्मृता अथवेल गगरा गगरः पित्तलः किंचित्पुष्टं जित्कफकोपनः अथ
 कवर्द्ध कविकामधुरा स्निग्धा कषायाहृत्कारिणी किंचित्पित्तकरी वातनाशिनी बलवर्द्धिनी अथवांवी वर्मिमत्स्यो हरे

राम.
१०२

द्युतं पित्तं हृदयिकरो लघुः अथ डंडादी उडमत्स्योरसेतिक्तः पित्तरक्तं कफं हरेत् वातसाधारणः प्रोक्तः शुक्रलोवलवर्द्धनः अ
 अथ अरंगा सरंगो मधुरः स्निग्धो विषं भीशीतलो गुरुः अथ पद्याता महाशफरसंज्ञस्तुतिक्तः पित्तकफापहः शिशिरो मधुरो ह
 ओ वातसाधारणः स्मृतः अथ गरई गरभी मधुरासिक्तो तु वरा वातपित्तहृत् कफघ्नी रुचिकृत् त्रिधा दीपनी वलवीर्यकृत् अथ
 मगुरी मगुरो वातहृदयो वल्यः कफहरो लघुः अथ गोडरा सपादमत्स्यो मेधाकृत् मेदः क्षयकरश्च सः वातपित्तकरश्चापि ह
 चिकृत्सरमो मतः अथ सहरी पोदी इति च प्रोक्षीतिक्ता कटुः स्वादुः शुक्रघ्नी कफवात जित स्निग्धास्य कंठरोगघ्नी रोचनी
 चलघुस्मृता अथ शूडमत्स्याः शूडमत्स्याः स्वादुः सादो यत्र पहरामताः लघुपाका हृदयिकराः सर्वदा तेहितामताः अ
 थाति शूडमत्स्याः अतिसूक्ष्माः पुस्त्यहरा हृद्याः कासानिलापहाः अथ मत्स्या उड मत्स्यगर्भो भृशं वृष्यः स्निग्धः पुष्टिकरो
 गुरुः कफमेदः प्रदीपकः श्लानिकृत् मेहनाशनः अथ सुकदी शुष्क मत्स्या नवल्यासु ईर्ज्जरा विटविबंधिनः अथ दग्धम
 त्स्यः दग्धमत्स्यो गुणैः श्रेष्ठः पुष्टिकृद्दलवर्द्धनः अथ कल्पजादि मत्स्यगुणाः कौपमत्स्याः शुक्रमूत्रकुश्लेष्प विबंधनाः सरो
 जामधुराः स्निग्धा वल्यवातविनाशनाः नादेपावंहरणमत्स्या गुरवो निलनाशनाः रक्तपित्तकरा वृष्याः स्निग्धोष्णाः स्व
 ल्यवर्द्धसः चोष्णाः पित्तहराः स्निग्धामधुरालघवोहिमाः ताडगा गुरवो वृष्याः शीतला वल मूत्रदाः ताडगा व निर्भर
 ला वला पुर्मति हृदयः अथ तु विशेषेण मत्स्यविशेषः हेमन्ते कल्पजा मत्स्याः शिशिरो सारसाहिताः वसंते ते तु नादेपात्रीष्ये
 चोष्णसमुद्भवाः तडा गजाता वर्षासु ता स्वपथ्या नदीभवाः नैर्भराः शरदि श्रेष्ठा विशेषो यमुदाहतः इति भावप्रकाशे मत्स्य

भा. प्र.
१०३

मांसवर्गः अथ कृतान्तवर्गः तत्रान्तासाधनप्रकारः सिद्धान्तगुणश्च तत्रपरिभाषा समवायिनिहेतौ चेमुनिभिर्गणिता गुणः
 ये पितृत्वेति भाषिता कश्चित्संस्कारभेदेन गुणभेदो भवेद्यथा भक्तलघुपुराणस्य शोः सेविपियोगुरुः कश्चि
 योगप्रभावेन गुणांतरमपीक्ष्यते कदलंगुरुसर्विश्च तद्युक्तं सुपचं भवेत् अथ भक्तस्य नामानि साधनगुणाश्च भक्तमन्त्रतथा
 धश्च कश्चित्करं च कीर्तितं ओदनो स्त्रीस्त्रियां निस्सारीदिविः पुंसि भाषितः सुधौतांस्तु इलोस्फीतांस्तोयेपंचगुणे पचेत् त
 भक्तं प्रसुतं चोत्तं विशरंगुणवन्मत्तं भक्तं वक्तुं करं पथं तर्पणं ते च न लघु अधौतमसुतं शीतं गुर्वीरुच्यं कफप्रदं अथ
 हिति दलितं तु शमीधामं दलितं स्त्रीयासुभे दलीतु सलिले सिद्धलवणाई कहिं गुभिः संपुक्ता रूपनामोत्पद्यते तदु
 णा अथ सूपो विष्टं भकोरुक्षः शीतस्तु सविशेषतः निस्तु बोभरसिद्धः सुलाघवं सुतरं व्रजेत् अथ विचरी तंडुला दलि
 संमिश्रालवणाई कहिं गुभिः संपुक्ताः सलिले सिद्धाः कशरावधिता बुधैः कशराभ्युक्तलावत्यागुरुः पित्तकफप्रदा उर्जराव
 द्धिविष्टं भमलमूत्रं करीस्यता अथ ताहरी घृते हरिद्रासंपुक्ते माषाणां भर्जयेद्दहीः तंडुलाश्चापि निर्धौता न सहैव परिभर्जये
 त सिद्धियो रोजलं तत्र प्रक्षिप्य कुशलः पचेत् लवणाई कहिं गुभिः निमात्रे पार्तैः सिपेत् स्यात्सिद्धिं समायाता मोक्ता ता पुरु
 रीवु धैः भवेत्ता पुरीवस्याख्यालेष्माणमाचरेत् बहलीतर्पणी रुध्यागुर्वीत तदुणा स्यता तां पुरीताहरी इति लोके
 अथ वीरि पायसं परमानं स्यात् श्रीरिकापित उच्यते भुक्ते पक्वे उच्येत घृताक्तारं तंडुलान् सिपेत् ते सिद्धाः श्रीरिकाख्या
 ता सासिता ज्यपुतो जमा श्रीरिका उर्जरावस्थाधातु विष्टं रागुरुः विष्टं मिनी हरे सितं रक्तपित्ताग्निमाहतात् अथ नारिकेर

राम.
१०३

शीरि नालिकेरंतन कस्य छिन्नपयसि गोः सिषेत् सितागवाज्यसंयुक्ते तस्य चेन्न इनाग्निना नालिकेरौ भ्रवाक्षीरि स्निग्धा
शीताति पुष्टि र गुर्वी सुमधुरवप्यारक्तपित्तानिलापहा अथ सेवई सपितावर्तिकाः कृत्वा सुसस्मायवसंनिभाः शुक्लाः
क्षीरेण संयोज्या भोज्या घृतसितान्विताः सेविका तर्पणी वल्या गुर्वी पित्तानिलापहा ग्राहिणी संधिक दुःखातां खादेनाति
मात्रया अथ मांडे गोधमा धवलाधौताः कुटिताः शोषितास्तनः प्रोक्षिता पत्रनिः पिशश्वालिताः समिता स्मृता
वारिणा कोमलां कृत्वा समितां साधु मर्दयेत् हस्तलालनया तस्या लोभ्रीं सम्यक् सारयेत् अधोमुखधटस्ये तत्विस्त्र
तं प्रक्षिपेद्दिहिः मृदना वक्त्रिना साध्यः सिद्धे मंडक उच्यते लोभ्री लोई इति लोके उग्रे न सात्यं वडेन मंडकं भक्षयेन्नरः
अथ वा सिद्धं मांसेन सतक्रवटकेन वा मंडको वं हृणो वृष्या वल्यो रुचिकरो भक्ष्यं पाके पिमधुरो ग्राही लघुर्दोषत्रयापहः
अथ पौरी कुत्रापि डनीरी इति च कुर्प्यात्समितया तीव्रतन्वीं पर्यटिकां ततः स्वेदयेत्तत्र के तां तु पोलिकां जगुर्वुधाः त
तां खादेन्न सिंहा युक्तां तस्या मंडकवहुणाः तत्र के तां वा इति लोके अथ प्रसंगात्त्रयसी समिता सर्पि वा भक्ष्यं शर्करां यय
सि क्षिपेत् तस्मिन् नीकतेन्यस्येन्न वंगमरिचादिकं सिद्धे षालसिकाख्या तागुणानस्या वदाम्यहं लसिका वं हृणी वृष्या
वल्या पित्तानिलापहा स्निग्धा भ्लेष्म करि गुर्वी रोचनी तर्पणी परं अथ पौरी शुक्ल गोधम चरणेन किंचित्पुशं च पोलिकां
तत्र के स्वेदयेत्कृत्वा भ्रूयंगरिपितां पचेत् सिद्धे षारोटिका प्रोक्ता गुणानस्याः प्रचक्ष्महे रोटिका बलकडुआ वं हृणी धातु
वर्द्धिनी वांघ्री कफकृदुर्वी क्षिप्ता नीनां प्ररजिता य अथ लेदी शुद्ध गोधम चरणं तु सां बुगाठं विमर्दयेत् विधाय वटकाकारं

स्रष्टुषिका चक्षुस्तेजोहरी चास्मापाके वातविनाशिनी तथैव घृतपक्वापि चक्षुष्यारक्तपित्तहृत् **अथ चक्षुष्यमाषाणोपिष्टिकां**
 काले वण्डकहिं गुभिः कृत्वा विंध्यादृक् कोस्तां स्तेलेषु पचेच्छनैः विशुष्का वटका बल्या वृंहणा वीर्यवर्द्धनाः वातामय
 राह्या विशेषादृहिता यहाः विबंधमेदिनभ्लेष्यकारिलोसन्निहजिताः संचरणेतिः क्षिपेत्तत्रेभ्रं जीरकहिं गुच लवणं
 तत्र वटका स कलानपि मज्जयेत् शुक्लस्तत्र वटको बलकडोचनो गुरुः विबंधतुहिराही च भ्लेष्यलः प **वनायकः** राज्य
 क्षयातिरोचिन्मापा च न्यातां स्तुभक्षयेत् राज्यकारणता इति लोके **अथ कांजीवरा** मंथनी नूतना धार्या कटु तैलेन लेपिता
 निर्मलेनां बुना पूर्य तस्यां चूर्णे विनिः क्षिपेत् राजिका जीरल वणहिं गुप्थं ठी निशा कर्तुं निः क्षिपेद् दृक् कोस्तत्र भोडस्यास्य च मुद्रये
 त ततो दिनत्रयाद् दृमस्मासुर्वटका ध्रुवं कांजिकं वटको हयो वातहरः भ्लेष्यकारकः शीतः हाहं भूल मजीरं हरते नेत्राम
 ये घहितः **अंभोरीवरा** अम्लिकां स्वेदयित्वा तु जलेन सह मर्दयेत् तन्नीरे कृतसंस्कारे वटकान् मज्जयेत्ततः **अम्लिका वटका**
 स्ते तु ह्यावहिप्रदीपनाः वटकस्य गुणैः पूर्वैरेतेपि च समन्विताः **अथ मुकुवरा** मुकुनां वटकास्तत्रे मन्त्रिता लघुवोहि **माः** सं
 स्कारजप्रभावेन त्रिदोषशमनाहिताः **अथ माषवटी** माषाणोपिष्टिका हिं गुल वण्डक संस्कृता नया विरचिता वस्त्रे वटिकाः
 साधुशोषिताः तलितास्तप्ततैलेनाथ वा सुप्रदीलिताः वटकस्य गुणैः पुंजाज्ञातया हचिदाभ्रं **अथ कोरु डौरी कम्पाड**
 स्पवटी जेपा पूर्वोक्तवटिका गुण विशेषातिरक्तघ्नी लघ्वी च कथिता बुधैः **अथ मुकुवटी** मुकुनां वटिका न ह्द्विचिता साधि
 ता तथा पथ्याह्यात तोलघ्वी मुकुसुप गुणा स्मृता **अथ रिकवट्टा** माषपिष्टिका यालिप्तं नागवल्लीदलं बहुर तनु संस्वेदये

घुत्तास्यास्यामंगारकोपरि ततोनिष्काशपतत्पेङ्गुतिलतैलेन भर्जयेत् अलीकमत्स्यउक्तोयंप्रकारः पाकपेङ्गुतैः तदंताक
भट्टिरेण वासुकेन च भक्षयेत् अथ कृषि स्यात्पाण्डुतेवातैलेवाहुरिद्राहिंगु भर्जयेत् अवलेहनसंयुक्तं तत्रैव निःक्षिपेत्
एषासिद्धासमरिचाकथिता कथितातुधैः अवलेहनं अवरेहन इति लोके कथिताया च नीरुद्यालघीवन्किप्र शिथिली कफानि
लविवंधघ्नी किंचित्मितप्रकोपिणी अलीकमत्स्याः शुकावाकिंवाकथितयायुताः वंहरणोचनादध्यावत्पावातगदापहाः कोष्ठ
शुद्धिकराः शुक्राः किंचित्मितप्रकोपणाः अर्द्धिते सहनुस्तमेविशेषेण हिताः स्मृताः अथ अदेवरा मुहुषिष्टीविरचितान् वरि
कास्तैलपाचितान् हस्तेन च रणयेत्सम्पकतस्मिंश्चूर्णे विनिक्षिपेत् अथ हिंगुवाइकं सस्मं मरिचं जीरकं तथा निंजरसं यवानीं
च घुत्ता सर्वे विमिश्रयेत् मुहुषिष्टीपचेत्सम्पकस्यास्यामंगारकोपरि तस्यास्तुगोलं कंकुर्वात्तमधे ररणं क्षिपेत् तैले
तान्गोलकां न्यक्का कथितायां निमज्जयेत् गोलकाः पाचकैः प्रोक्तास्तेत्वाइकवय अपि मुकाइकवय रुद्यालघनोवलकार
काः दीपनास्तर्पणाः यथास्त्रिपुरोषेषु रजिताः अथ पकौरी दालयश्चेण कानां तु निस्तुषा यंत्रपेविताः तच्चूर्णे वेस
ने प्रोक्तं पाककर्म विशारदैः वरिका वसनस्यापि कथितायां निमज्जता रुद्याविष्टं भजननी वत्पापुष्टिकसि स्मृता एव मये
पि वेसनभवाः प्रकाराः खंड खंड प्रभृतयः अथ मांसस्य प्रकाराः तत्र शुद्धमांसं सुधवांसु इति लोके पाकपात्रे घृतं द
द्यात्तैले च तदभावतः तत्र हिंगुहुरिद्राच भर्जयेत्तदनंतरं छागदेरस्थिरहितं मांसं तत्र खंडितं शुभं धौतं निर्गलितं तस्मि
न्यते तन्मज्जयेच्छनैः सिद्धिर्घोषं जलं दद्याच्च वणं तु पचेत्ततः सिद्धे जलेन संपिष्य वेसवारं परिक्षिपेत् वेसवारं वेगरइ

तिलोके इत्यादि वेसवारस्य नागवस्त्रीरुत्तानि हि तंडुलाश्च लवंगानि मरिचानि समासतः अनेन विधिना सिद्धं शुद्धमां
 समितिस्मृतं शुद्धमां संपरं वष्यं वल्यं रुच्यं च वं हणं त्रिदोषशमनं श्रेष्ठं पीपनं धातुवर्द्धनं अथ सह उक् हडवां सुशतिलो
 के छागादेर्मांसस्य र्वादेः बुद्धित्वं उक्तं पुनः शुद्धमांसविधानेन पचेदंतर सह उक् सह उक् गुणग्रंथे शुद्धमांसगुणं
 स्मृतं अथ अपनी पाकपात्रे घृतं रघाद्विद्राहिं गुभर्जयेत् छागादेः शकलस्यापि खंडांश्च भर्जयेत् सिद्धिं पोषं ज
 लं रघास्य चैव न्मृदतरं यथा राजिकादिषु ते तत्रे मांससंघातानि धारयेत् तत्र मांसं तु वींघ्रं लघु रुच्यं वल प्रदं कफघ्नं पित्तलं
 किंचित्सर्वीकारस्य पाचनं तत्र मांसं अपनी इतिलोके अथ आस पाकपात्रे तु वरुति मांससंघातानि निःस्त्रियेत् पानीयं प्र
 चुरं सर्पिः प्रभृतं हिं गुजीरकं हरिद्रा माद्वं शुटील वणं मरिचानि च तंडुलाश्च पिपिणी धूमान्जवीरीणारसो न्वरुत् यथा स
 र्वाणि वस्त्रानि सुपक्वानि भवेति हि तथा पचेत्तन्निपुणो वरुत् इत्यतिर्यथा एषा हरीषा बलकृद्वातपित्तापहो गुरुः शी
 तोष्णशुक्ररक्षिधा सरसं धानकारिणी अथ तलितमांसं शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक् प्रसाधितं पुनस्तदा ज्येष्ठं
 तलितं प्रोच्यते बुधैः तलितं वलमेधाग्निमांसौजः शुक्रवृद्धिकरं तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं दृढताकरं अथ सीष
 कालखंडादिमांसानि ग्रथितानि शलाकया घृतं सल वणं रत्नानि धर्मरुहने पचेत् तत्तु भ्रत्यमिति प्रोक्तं पाककर्म विच
 र्णोः भ्रत्यं वल्यं सुधातुल्य रुच्यं वृद्धिकरं लघु कफवातहरं वष्यं किंचित्पित्तहरं हितं अथ मांसं श्रेणाटवं शुद्धमांसं त
 न्नुक्त्य कर्त्तितं संहितं जले लवंगं हिं गु मरिचं लवणं इकं संयुतं एलाजीरकं धाया कनिं चूरसममन्वितं घृते सुगंधे तभृ

तं पचेदमेन सिद्धे पात्रे पाकर्षे रत्नालिका संयाव सदृशी ते पागुरौः कर्षे रत्नालिका कर्षे रत्नालिका कर्षे रत्नालिक इति लोके
 अथ फेनिका फेनी समिता या घृता द्या पावती रीं धी समाचरेत् तासु संनिहिता रीं धीः पीठस्योपरि धारयेत् वेस्त्रयुद्धे
 ह्वने नैताय ये का पर्व दी भवेत् ततः पुरिकया तां तु संलग्ना मेव कर्त्तयेत् ततस्तु वेस्त्रये भूयः सदकेन चलेपयेत् शा
 लि चूर्णं घृतं तोयं मिश्रितं सदको भवेत् ततः संवत्सरां लो प्रीं विधीत एव करय क पुनेस्तं वेस्त्रये लो प्रीं यथा स्या
 मंडला कृतिः ततस्तां सुपचेदमेन भवे पुश्वपुठा सुटः सुगंधया शर्करया तड्डं लनमाचरेत् सिद्धे पात्रे फेनिका नाम्नी
 मंडकेन समागुरौः ततः किंचिद्वस्त्रं पुरियं विशेषो यमुदाहृतः वेस्त्रये त्रसारयेत् वेस्त्रेनः वेल्न इति लोके पर्वदीरो
 टी लो प्री लो ई इति लोके अथ सुली सोहारी इति लोके समिता या घृता ताया लो प्री कृत्वा च वेस्त्रये त आ ज्येतां भ
 जयेत् सिद्धा श सुली फेनी कागुण अथ सेविका मोदक सेवकालड घृता द्या समितया कृत्वा स्त्राणि तानि तु निपु
 णे भर्जयेदमेन खंडपा केन योजयेत् पुक्तेन मोदका लुप्या ते गुलैर्मैठका यथा अथ मुक्ता मोदक मोती लड मुक्ता नां
 धूमसीं सम्पपो लयेत् निर्मलां बुना कय हस्य घृतस्यो डंडु डंडु रं स्यापयेत्ततः धूमसीं तु डवी भूतां प्रक्षिपेत् त्रैत्रे परि
 पतंति विंदवस्तस्मात्तां सुपक्वान् समुद्धरेत् सिता पा केन संयोज्य कुप्या युक्तेन मोदकान् त्रैत्रे भ्रात इति लोके लघु
 श्री ली प्री हेषघः स्वाडः शीतो रुचिप्रदः चक्षुष्यो ज्वर हृद्यस्तर्पणे मुग्ध मोदकः अथ वेसन मोदकः ॥ खंडी कालड
 वा एवमेव प्रकारेण काप्या वेसन मोदकाः ते वल्पा लघवः शीताः किंचिद्वत्तक एस्तथा विष्टं भिनो ज्वरघ्नाश्च पित्त

भा.प्र.
१०७

रक्तकफापहाः अथङ्गकपिका तंडुलचूर्णविमिश्रितनक्षत्रीरेणसांद्रपिष्टेन दृढकपिकांविदधातां चपंचेत्सर्विषा
सम्यक् अथतांकोरितमध्याघनपयसासर्लंगर्भांच सदकमुद्रितवदनोत्तमघटेपक्वदनांच अतिपांडुरवंडयाकेस्यपये
कर्पूरवासितेकुशलः अथङ्गकपिकासावल्मायितानिलापहासेया वृष्याशीतागुर्वीशीतकरतर्पणीरूपा विदधातिका
पुष्टिदंष्ट्रिंरप्रसारिणीसुचिरं अथकुंडलिनी जलेवीडितिलोके नूतनंघटमानीयतस्यान्तः कुशलो जनः प्रस्यार्द्रपरिमा
णोत्तदधा सैनप्रलेपयेत् द्विप्रस्यां समितोत्तत्रदध्यस्त्रं प्रस्यसमितं घृतमर्द्धशरावं चघोलयित्वाघटेक्षिपेत् आतपे
स्यापयेतावधावधातितदम्लतो ततस्तत्क्षिपेत्प्रात्रेसच्छिडेभाजनंतुतत परिभ्राम्यपरिभ्राम्यतत्संतसेघटेक्षिपेत् पुनः
पुनः पुनस्तदावृत्ताविदधान्मंडलाकृतिं तां सुपक्वां घतानीत्वासितापाकेतनुद्वे कर्पूरसुगंधेचस्यपित्तोद्धरेत्ततः
एषाकुंडलिनीनाम्नापुष्टिकोत्तिवलप्रदा धातुवृद्धिकरी वृष्यारूपा चैदियतर्पणी अथपश्चात्परिवेष्ट्यालितत्ररसालासि
धिरणि आहौमाहिषमम्लमेबुद्धितेदधाठकंशर्करांशुभ्रां प्रस्यपुगोमितांशुचिपटेकिंचिच्चकिंचिच्छिपेत् इग्येनार्धघ
नेन मन्मथनवस्याल्योदठंश्चावयेदेलावीजलवंगचैदमरिचैर्योतैश्चतयो जयेत् भीमेनप्रियभोजनेनरचितानाम्भारसा
लास्वयं श्रीरुलेनपुनः पुनरियं श्रीमासमास्वादित एषापेनवसंत वर्जितदिनेसंलिप्ततेनिसशस्तस्यस्यादतिवीर्यव
हिरनिशंसर्वेदियाणांवलं श्रीमेतयाशरदिवेदविशेषितां गयेचप्रमत्तवनितासुरतातिविन्नाः येचापिमार्गपरिसर्वराशी
र्लगात्रस्तेषामियंवपुषिपोषणमाशुक्रुयोत् रसालाशुक्रलावल्यारोचनीवातपित्तजित् दीपनीचंद्रणीस्निग्धामधुराशिशि

राम.
१०७

एसरा रक्तपित्तं रसांशं प्रतिष्ठापयं विनाशयेत् अथ शर्करोदक शरवत् जलेन शीतलेनैव घोलिता शुभ्रशर्करा एलाल
वंगकर्पूरमरिचैश्च समन्विता शर्करोदकनाम्नैतत्प्रसिद्धं विड्यां मुखे शर्करोदकमाख्यातं शुक्रलेशिशिरं सरं वल्यं रुच्यं ल
घुस्वादवातपित्तास्रनाशनं मूर्च्छाघ्नं हृत्तयादाहज्वरशान्तिकरं परं अथ मृणालकपन्ना इति लोके तत्रास्लफलपानकं आम्र
मामं जलस्विन्नं मूर्द्धितं दृढपाणिना सिताशीतां वुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितं प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्मितं सघोहृचिकरं
वल्यं शीघ्रमिंद्रियतर्पणं अथ अस्त्रिकाफलपानकं अस्त्रिकायाः फलं पक्वं मूर्द्धितं वारिणा दृढं शर्करामरिचोन्मिश्रं लवंगे डसु
वासितं अस्त्रिकाफलसंभूतं पानकं वातनाशनं पित्तश्लेष्मकरं किंचित्सुहृद्यं वक्रिबोधकं अथ त्रिंबूफलपानकं भागैकं निवृत्तं
तोषं षड्भागं शर्करोदकं लवंगमरिचोन्मिश्रं पानकं पानकोत्तमं त्रिंबूफलभवं पानमसंभूतं वातनाशनं वक्रिरीतिकरं रुच्यं सम
स्ताहारपाचकं अथ धान्याकपानकं शिलायां साधुसं पिष्टं धान्यकं वेल्गालितं शर्करोदकसंमिश्रं कर्पूरदि सुसंस्कृतं नवी
नेमन्मये पात्रे स्थितं पित्तहरं परं अथ कांजीकांजिकविधिर्वेदकावसरे लिखितं काजिकं रोचनं रुच्यं पाचनं वक्रिरीपनं भ्र
लाजीर्णविवंधघ्नं कोष्ठशुद्धिकरं परं नभवेत्कांजिकं यत्र तत्र भ्राति प्रदीयते अथ आरि आम्रमामफलं पिष्टं राजिकालवणा
नितं भ्रष्टं हिं गुपुतं पूतं घोलितं भ्रातिरुद्धते भ्रातिहरति जिह्वायाः कुंठत्वं कंठशोथिनी मंरं मंरं निपीता सारोचिनी वक्रिबो
धिनी अथ तत्र तुष्यं श्रेण जलेन संपुतमति भ्रूक्ष्णं सदस्ते रधिपापो माहिषमंशुकेन विमले मृदाजनै चालयेत् भ्रष्टं हिं
गुचजीरकं चलवणं राजीचकिंचित् मिठोपिष्टा तत्र विमिश्रयेत् भवति तत्र त्रं न कस्यपि तत्रैरुचिकरं वक्रिरीपनं पाचनं परं

भा.प्र.
१०८

उदरे ये गदस्तेषां नाशनं तन्मि कारकं अथ इत्थं विहाही मन्त्रपानानि यानि भुंक्ते हि मानवः तद्दिहाह प्ररां त्यर्थं भोजनोत्ते पयः विवे
त् इत्थं स्या परे राणा उक्ता एव इत्थं वर्गे अपसक्तवः धान्यानि भ्राष्ट्र भ्रश नियंत्र पिशानि सक्तवः तत्र यव सक्तवः यवजाः स
क्तवः शीतादी पना लघव संसराः कफ पित्त हरारूक्षा लेखनाश्च प्रकीर्तिताः तेषी तावल दारव्या वंहरणा भेदनास्तथा तर्पण
मधुरारूक्षाः परिणामे वलावहाः कफ पित्त श्रम सक्त तद्द्रव्ये नेत्रो मया पहा प्रशस्ता धर्म दारु ध्वया पामार्तेशरी रिणां अथ च
रा क यव सक्तवः निस्तुषैश्च रा कैर्भैस्तुष्यं शैश्च यवैः कृताः सक्तवः शर्करा सर्पिर्पुक्ता ग्रीष्मेति रजिताः अपरा लि स
क्तवः सक्तवः शालि संभृता व हि दाल घवो हि माः मधुरा द्या हि गो रुखाः पथ्याश्च वल शुक दः नभुक्ता न रदैश्चि तान नि
शयां न वा वहुन् न जलान्तरितान् न हिः सक्त न धान्न केवलान् एथ क्पानं पुनर्दानं सामिषं पयसानि शि रंत च्छेदन मु
हं च सप्त सक्तुषु वर्जयेत् अथ वहुरी यवास्तुषा भ्रशः स्मृता धाना इति स्त्रिया धानां सुर्दंज रारूक्षाः तद्द्रव्यं गुर
वश्च ताः तथा मेदः कफ छर्दि नाशित्यः संप्रकीर्तिताः अथ लावा येषां सुस्तं डलास्तानि धान्यानि सतुषा निच भ्रश
निस्फुरिता माहर्ला जानीति मनीषिणः लाजाः सुर्मधुराः शीता लघवो दी पनाश्च ते स्वल्प मूत्र मला रूक्षा वल्याः पित्त क
फ छिदः छर्द्यती सार दारु स्रमे ह मे दस्तुषा पहा अथ विहा शालयः सतुषा आर्द्रा भ्रश अस्फुरितास्ततः कुरिताश्चि पि
यः प्रोक्ता स्ते स्मृताः एयुका अपि एयुका गुरवो वात नाशना श्लेष्मला अपि सक्षीरा वंहरणा वष्या वल्या भिन्न मलाश्च ते अ
थ होरा अर्द्ध पक्वैः शमी धान्यैस्तृण भ्रष्टैश्च होलकः होलकोल्यानिलो मेदः कफ दोष प्रमापहः भवेद्यो होलको यस्य स च

राम.
१०८

ततः कुर्यात् भवेत् अथ कुंवी मंजरी त्वर्द्धपकायायवगोधूमयोर्भवेत् तत्तानलेन संभ्रष्टावु धैरुं वीति सा स्मृता उं वी कफ
प्रशवल्यालघ्वी पित्तानिलायका अथ घुंघनी अर्द्धस्विनास्तु गोधूमा अन्ये पिचराकादयः कुल्माषा इति कथ्यंते शब्दशः
स्त्रेषु पंडितैः कुल्माषा गुरवोरुक्षा वातलाभिन्नवर्चसः अथ तिलकुरि पललंतु समाख्यातं सैश्वं तिलपिष्टकं पल
लंतु मलरुद्धं वातघ्नं कफपित्तकृत् वंरुणं च गुरु रूषं स्निग्धं मूत्रनिवर्तनं अथ पीना तिलकिंदंतु पिण्या कस्तथाति
लखलिः स्मृता पिण्या कोसुपनोरुक्षौ विष्टं भीदृष्टिदूषणः अथ चाउर तंडुलो मेरुजंतु घ्नः सनवस्त्विति इज्जीरः इति भा
वप्रकाशे कृतान्नवर्गः अथ वारिवार्गः तत्र पानीयनामानि गुणाश्च पानीयं सलिलं नीरं कीला लंजलं मंजु च आ
यो वा वारिकं तोयं पयः पाथस्तथोदकं जीवनं वनमंभोरुणं मृतं घ्नं नरसोपि च पानीयं भ्रमनाशनं क्लमहरं मूर्च्छापिपा
सापहंतं दाहहृदि विनाशनं बलकरं निद्राहरं तर्पणं हृद्यं गुप्तरसंघृजीर्णशमकं नित्यं हितं शीतलं लघ्वं चंद्रसकारकं
निगदितं पीयूषवज्जीवनं अथ तस्य भेदाः पानीयं मुनिभिः प्रोक्तं दिव्यं भौममिति द्विधा दिव्यं चतुर्विधं प्रोक्तं धाराजं क
रकाभवं तौ वारं च तथा हैमं तेषु धारं गुणाधिकं तत्र धारस्य लक्षणं गुणाश्च धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीतवास
सा शिलायां वसुधायां वा धौतायां पतितं च पर सौवर्णे राजते ताम्रे स्फाटिके काचनिर्मिते भाजने मृन्मये वापि स्यापि
तंधारमुच्यते धारनीरं त्रिदोषघ्नमनिर्दोषं परसंलघु सौम्यं रसायनं वल्यं तर्पणं लाहृजीवनं पाचनं मतिरुन्मूर्च्छां
दाहं श्रमं क्लमान् रक्षां हरति तस्यै विशेषात्मा वृषिस्मृतं अथ धाराजलस्य भेदो धाराजलं तु द्विविधं गंगं गंगां मुद्रं

भा. प्र.
१०८

भेदतः तत्र गंगामुद्रयोर्लक्षणं गुणश्च आकाशगंगासंबन्धि जलमादाय दिग्गजाः मेघैरंतरिता वृष्टिं कुर्वतीति
 वचः सतां गंगामाश्रयपुजे मासि प्रायो वर्धति वीरः सर्वथा तज्जलं देयं तथैव चरके वचः स्थापितं हेमने पात्रे राजते म
 न्मये पिवा शाल्यन्ने येन संसिक्तं भवेत्स्नेहवर्णवत् तत्र गंगं सर्वदोषघ्नं ते यं सामुद्रमप्यथा तत्तु सक्षारलवणं भुक्त्वा
 वलाय हं विस्रं च दोषलं तीक्ष्णं सर्वकर्म सुगर्हितं सामुद्रं वा श्विने मासि गुणैर्गंगवद्वादिशेत् यत्नो गस्तस्य विप्रर्षेह
 यात्सकलं जलं निर्मलं निर्विषं स्वादुश्चकलं स्याद्दोषलं अतएवाह पूत्कारविषवातेन नागानां यो मचारिणं वर्षासु
 सविषं तोयं दिव्यमप्याश्विनं विना **अथानार्तवगुणाः** अनार्तवंप्रमुंचेति वारिवारि धरास्तु यत् तन्निदोषाय सर्वेषां
 देहिनां परिकीर्तितं अनार्तवंपौषादिमासचतुष्टयविषये अथ करकाजलस्य लक्षणं गुणाश्च दिव्यवाद्यमिसं
 योगात्संहिताः एवात्यंतं तियाः पाषाणखंडवच्चापस्ताः कारकोः मृतो यमाः करकाजं जलं रूक्षं विषदं गुरुचस्थि
 रं सारुणं शीतलं सौंदर्यं पित्तहृत्कफवातकृत् **अथतौषारलक्षणं गुणाश्च** अपिनद्याः समुद्रांते वह्निरायश्च तद्भवाः
 धूमावपवनिर्मुक्ताः सुषारण्यस्तु ताः स्मृताः अपिनद्याः समुद्रान्ते वह्निः नदीमारभ्य समुद्रपर्यंतं वह्निरास्ते त
 न्भवा वह्निभवाः धूमावपवनिर्मुक्ताः धूमांशरहिताः आपस्तुषारण्याः तुषारलिलोके तु स इति च **अपथ्याः** प्राणिनां
 प्रायो भूतलक्षणं तु ता हिताः तुषारं च हिमं रूक्षं स्याद्वातलमपित्तलं कफोरूक्षं भकं ठाग्रिमे रोगं डादि रोगतुत्त अ
 थ हैमजलस्य लक्षणं गुणाश्च हिमवच्छिखरादिभ्यो द्रवीभूया भिवर्धति यत्तदेव हिमं हैमं जलमाहर्मनीषिणः हिमां

राम.
१०८

बुशीतं पित्तं गुरुवातविवर्द्धनं हेमं जलं कुहे सजलं अमेतु और्वानलधर्मे रितमं बुसमुद्रस्य यदुनीभूतं पवनानीत
 मुदीच्यांतद्विमितिकथ्यते मुनिभिः हिमं तु शीतलं रूक्षं दारुणं सस्ममित्यपि न तद्वयते वातं न च पित्तं न वा कफं अथ भौ
 मं जलं तद्देहाश्च भौममं भोगिगदितं प्रथमं त्रिविधं बुधैः जांगलं परमान्नपंततः साधारणं क्रमात् तेषां लक्षणं गुणश्च
 अत्योदकोत्पद्यश्च पितरक्तमयान्वितः ज्ञातव्यो जांगलो देशस्तत्र संजांगलं जलं बद्धं बुर्वहु रक्षश्च वातश्च लक्ष्यामया
 न्वितः देशो नृप इति व्यात आनृपंतं नृवं जलं मिश्रचिह्नं सुयो देशः सह साधारणस्मृतः तस्मिन् देशे यदुद्रकं तत्तु साधा
 रणं स्मृतं जांगलं सलिलं रूक्षं लवणं लघु तत्तु बह्विह्वलकफकृत्यकं विकारलुहते बह्वन् आनृपं वा र्यभिष्य स्वाड दि
 स्त्रिधघनं गुरु साधारणं तु मधुरं दीपनं शीतलं लघु तर्पणं रोचनं तस्माद्दारुणेषु त्रयप्रणुत् अथ भौमानामेव नारेया
 हीनां लक्षणानि गुणश्च तत्र नारेयस्य लक्षणं गुणश्च न धानदस्य वानीरे नारेयमिति कीर्तितं नारेयमुद्रकं रूक्षं वात
 लं लघु दीपनं अनभिष्यं दिविषं कटुकं कफपित्तनुत् नद्यः शीघ्रवहा लघ्वः सर्वायाश्चामलोदकाः गुर्वः शैवलसंछ
 नामंदगाः कलुषाश्च याः नदीसरस्तडागस्येकस्य प्रस्रवणादिजे उदके देशभेदे न गुणदोषाश्च लयेत् अथौद्दिदस्य लक्षणं ३
 सांगुणश्च विदार्प्यभूमिनिष्ठा यन्महत्याधारया लुवेत् ततो यमौद्दिदं नाम वदंतीति महर्षयः औद्दिदं वा रिपित्त
 प्रमविदाद्यतिशीतलं ग्रीणनं मधुरं वत्यमीषद्वातकरं लघु अथ नैर्ऋतस्य लक्षणं गुणश्च शैलसातु स्रवद्वा रिप्रवाहो नि
 र्ऋतः सतु प्रप्रवणश्चापितत्र संनैर्ऋतं जलं नैर्ऋतं रुचिकृन्नीरं कफघ्नं दीपनं लघु मधुरं कटुपाकं च वातलं स्यादपि न

भा. प्र.
११०

लं अथ सारस्य लक्षणं गुणाश्च नद्याः शैलवराच्चोभोयत्र संश्रुत्यतिष्ठति तत्सरोजलजच्छन्नं तदंभः सारसं स्मृतं सारसं स
लिलं बल्यं रसाग्रं मधुरं लघु रोचनं तुवरं रूक्षं बद्धं सूत्रमलं कृतं अथ तडागस्य लक्षणं गुणाश्च प्रशस्तं भूमिभागस्यो
वह संवत्सरोषितः जलाशयस्तडागस्यात्ताडागं तज्जलं स्मृतं ताडागमुदकं स्वाडकं वायं कटुपाकिच वातलं बद्धं विण्म
त्रमसं कितकफाग्रं अथ वायस्य लक्षणं गुणाश्च वायोरौरिष्काभिर्वावद्धाकपाद्धत्तरा ससोयानाभवेद्वापीतज्जलं
वायुमुच्यते वायुं वारिषदिक्षारं पित्तकरं कफवातहृत् तदेवमिष्टं कफकृत् हृत् पित्तहरं भवेत् अथ कौयस्य लक्षणं गुणाश्च
भूमौ वातोत्यविस्तारो गंभीरो मेडलाकृतिः बद्धो बद्धः सकृपः स्यात्तदंभः कौयमुच्यते कौयं पयोयदि स्वादु त्रिदोषघ्नं कृतं
लघु तत्क्षारं कफवातघ्नं दीपनं कफकृत् सरं अथ चोऽस्य लक्षणं गुणाश्च शिलाकीर्णं स्वयं शुभ्रं नीलांजनसमोदकं
लतावितानसंछन्नं चोऽमिसमिधीयते अश्मादिभिरबद्धं यत्तचोऽमिति चापरे तत्र तमुदकं चोऽमुनिभिः समुदाह
तं चोऽमं वह्निकरं नीरं रूक्षं कफहरं लघु मधुरं पित्तनुदुग्धं पाचनं विशदं स्मृतं अथ पल्लस्य लक्षणं गुणाश्च अलं
सरः पल्लं स्याद्यत्र चंद्रसंगे रवौ न तिष्ठति जलं किंचित्त्रयं वारिपाल्लं पाल्लं वायुं भिष्यंदिगुरुस्वादु त्रिदोषकृत्
अथ विकिरस्य लक्षणं गुणाश्च नद्यादि निकटे भूमिर्वा भवेद्वा लुको मयी उभयते ततोपजुतज्जलं विकिरं विडं वि
किरं शीतलं स्वच्छं निदोषं लघु च स्मृतं तुवरं स्वाडु पित्तघ्नं क्षारं तत्पित्तलं मनाकं अथ कैदारस्य लक्षणं गुणाश्च कैश
रं शेत्रमुद्दिष्टं कैशरं तज्जलं स्मृतं कैशरं वायुं भिष्यंदि मधुरं गुरु रोषकृत् अथ वृषिजलस्य लक्षणं गुणाश्च वार्षिकं न

राम.
११०

स्थ

इह वृष्टं भूमिं सुमहत्तं जलं त्रिरात्रमुचितं तनुप्रसन्नमम तोपमं अथ हेमं तादिकालविशेषे विहितो जलविशेषः हेमं ते सा
रसं तोयं ताडनं वाहितं स्मृतं हेमं ते विहितं तोयं शिशिरेषु प्रशस्यते वसंतग्रीष्मयोः कौपं वाप्यं वा नैर्ऋतं जलं नादेयं वा रिनादे
यं वसंतग्रीष्मयोर्बुधैः विषवद्वनवक्ष्णाणं पञ्चाद्यैर्द्वितीयतः और्ध्वदेवांतरिक्षं वा कौपं वा प्रावृष्टिस्मृतं शस्तं शरदिनादे
यं नीरमं श्रद्धकं परं दिवारविकरैर्जुष्टं निशि शीतकरं शुभिः ज्ञेयमं श्रद्धकं नाम स्निग्धं शेषत्रयापहं अनभिष्येदिति द्यौ
षमांतरिक्षं जलोपमं वल्यं रसायनं मेधं शीतं लघुसुधासमं रविकरैर्जुष्टं मितुक्ते दिवा पदं समस्तदिवसप्राप्त्यर्थं शीतक
रं शुभिर्जुष्टं मितुक्ते निशि पदं समस्तत्रिप्राप्त्यर्थं अन्यच्च शरदिस्वच्छमुदयादगस्त्यस्याधिलंकितं वद्धसुश्रुतस्तु यौ
षेवारिसरोजातं माद्येततनुताडनं फाल्गुने कल्पसंभृतं चैत्रे चौं ज्येष्ठे हि तं मतं वैशाखे नैर्ऋतीं रज्येष्ठे शस्तं तथौर्ध्वं आषा
ढे शस्यते कौपं प्रावृष्टे दिवमेव च भादे कौपं पयः शस्तमाश्विने चौं ज्येष्ठे च कार्तिके मार्गशीर्षे च जलमात्रं प्रशस्यते
अथ जलग्रहणकालः भौमानामंभसां प्रायो ग्रहणं प्रातरिष्यते शीतत्वे निर्मलत्वे च यतस्तेषां महान् गुणः अथ जलस्य
पाने विधिः अत्यंबुपानान्नविषयते नमनं बुपानाच्च स एव दोषः तस्मान्नरो वक्तुं विवर्द्धनाय मुहुर्मुहुर्वारिपि वेदभूरि
अथ शीतजलपानस्य विषयाः मूर्च्छा पित्तौ स्य सारेषु विषेरक्ते मदास्ये भ्रमे प्रमेवि दग्धे नेतमके वमयौ तथा ऊ
र्द्धगे रक्तपित्ते च शीतमंभः प्रशस्यते अथ तन्निषेधः पार्श्वं शूलं प्रति श्याये वा तरो गे गलग्रहे आध्यानेति मिते कोष्ठे स
द्यः शुद्धौ न वज्वरे अरुचि ग्रहणी गुल्मश्वासकासेषु विदधौ हिक्कायां स्नेहपाने च शीतांबुपरिवर्जयेत् अथ अत्यजल

सर्वशरीरिणो जीवने वृंहणं वल्यं मेधं वाजीकरं परं वयः स्थापकमायुष्यसंधिकारिरसायनं विरेकवांतिवस्ती
नांतुल्यं मोजोविवर्द्धनं जीर्णो ज्वरे मनोरोगे शोषमृच्छाभ्रमेषु च ग्रहणपांडुरोगे च दाहे तृषिदामये भ्रूलोसवर्तगुल्मे
षु वस्तिरोगे गुदाकुरे रक्तपित्तेऽतिसारे च योनिरोगे भ्रमे क्रमे गर्भे भ्रावे च सततं हितं मुनिवरैः स्मृतम् बालवृद्धसतक्षी
णाः क्षधवायकशाश्रये तेभ्यः सदातिशयितं हितमेतदुदाहृतं अथ गोदुग्धस्य गुणाः गव्ये दुग्धं विशेषेण मधुरं रं
सपाकयोः शीतलं स्तन्यकृत्स्निग्धं वातपित्तासनाशनं दोषधातुमलस्रोतः किंचित्क्वेदकरं गुरुजलसमस्त रोगाणां शं
तिकृत्सेवितं सदा अथ वर्णविशेषे गुणविशेषः कृष्णाया गोर्भवे दुग्धं वातहारिगुणाधिकं पीताया हरते पित्तं तथा
वातहरं भवेत् श्लेष्मलं गुरुशुक्ला पारक्ता चित्रा च वातहृत् अथ बालवत्साया विवत्सायाश्च गुणाः बालवत्सविव
त्सानां गवां दुग्धं त्रिदोषकृत् अथ वकेनी गो गुणाः वक्ष्यिष्यास्त्रिदोषघ्नं तर्पणं बलकृत्पयः अथ देशविशेषे गुण
विशेषः जांगलान्तरपशौलेषु चरंतीनां यथोत्तरं पयो गुरुतरं स्नेहो यथाहारं प्रवर्तते अथाहारविशेषे गुणविशेषः
खल्यन्नभक्षणाज्जातं क्षीरं गुरुकफघ्नं तत्तु वल्यं परं वष्यं स्वच्छानां गुणदायकं पलालतरणकर्षासवीजजं रोगिणे
हितं अथ महिषी दुग्धस्य गुणाः माहिषं मधुरं गव्यास्त्रिग्धं शुक्रकरं गुरु निद्राकरमभिव्यंदिक्षधाधिकं करं हिमं
अथ छागी दुग्धस्य गुणाः छागं कषायं मधुरं शीतं प्राहिपयो लघु रक्तपित्ताति सारघ्नं क्षयकाशज्वरापहं अजाना
मस्य कायत्वात्कटुतिक्तदिभक्षणात् स्तोको बुधानां घ्राणामासर्व रोगाय हं पयः अथ मृगादि दुग्धस्य गुणाः मृगीनां

भा. प्र.
११२

जोगलोत्थानामजाशीरगुणंपयः अथमेडीङ्ग आविकेलवणं स्वाङ्गिग्योसंवाशमरीप्रणुत अहर्द्यतप्यणं केश्यं
शुक्रपित्तकफप्रदं गुदकाशेनिलोभूतेकेवलेचानिलेवरं अथघोरीङ्ग रूक्षोसंवाशीरं केश्यशाखानिलापहं
अम्लपडलघुस्वाङ्ग सर्वमैकशफंतयो अथऊंरिनीङ्ग औष्ठंङ्गलघुस्वाङ्गलवणं दीपनंतथा कृमिकुष्ठकफानाह
शोथोदरहरं सरं अथहस्तिनीङ्ग वृंहणं हस्तिनीङ्गमधुरंतुवरं गुरु वृष्यं वल्यं हिमं स्निग्धं चक्षुष्यं स्थिरताकरं
अथनारीङ्ग नाप्यालघुपयः शीतं दीपनं वातपित्तजित् वक्षः शूलभिघातघ्नं नस्याश्चोतनयोवरं अथधारीस्मा
दिगुणाः धारोसंगोपयोवल्यं लघुशीतं सुधासमं दीपनं च त्रिदोषघ्नं तद्वारिशिरं त्यजेत् धारोसंशस्यनेगमंधारो
शीतंतुमाहिषं श्रतोसमाविकंपथ्यं श्रतशीतमजापयः आमंशीरमन्निष्यं दिगुरुश्लेष्मामवर्द्धने ज्ञेयं सर्वमपथ्यं
तद्रूपमाहिषवर्जितं नारीशीरं त्याममेवहितं नतु श्रतं हितं श्रतोसं कफवातघ्नं श्रतशीतं च पित्तनुत् अङ्गोदकंशी
रशिष्टमामाल्लघुतरंपयः जलेनरहितंङ्गमतिपक्वं यथायथा तथातथागुरुस्निग्धं वृष्यं नलविवर्द्धने अथपेष्य
किलाटशीरशकंतक्रपिंडमोरयानोलक्षणनिगुणश्च शीरंसघः प्रसृतायाघर्नपेष्यमुच्यते पेष्यं पेषु सइतिलो
के नष्टङ्गस्यपक्वस्यपिंडः प्रोक्तः किलाटकः किलाटकः गिजरीइतिलोके अपक्वमेवपन्नं शीरशकंहितस्य
शीरशकं विरिसाइतिलोके इध्रातक्रेणवानष्टंङ्गं वर्द्धं सुवाससाइव भागेनहीनेयत्तक्रपिंडः सउच्यते नष्टङ्गमव
नीरंमोरटंजेज्जरोव्रीत् पेष्यं च किलाटश्च शीरशकंतमेव च तक्रपिंडइमेवप्याचंरुणावलवर्द्धनाः गुरवः श्लेष्म

राम.
११२

वा

लाहृघातपित्तविनाशनाः दीप्ताग्नीर्वाविनिद्राणां च वाये चातिरूजिताः मुखशेषतया हारक्तपित्तचूरप्रणुत लघु
वैलकरोरुजोमोरदः स्यात्सितायुतः अथ संतानिका गुणाः संतानिका सा तिसंतानिका गुरुः शीता वृष्या पित्तास्रवातनु
त तर्पणी चं हणी स्निग्धा वला सवलभुक्ररा अथ खंडादियुक्त उग्यस्य गुणाः खंडेन सहितं उग्यं कफकृत्य वनापहं
सिता सितोपलायुक्तं शुक्रलं त्रिमलापहं सगुडं मूत्रकृच्छ्रं पित्तश्लेष्मकरं स्मृतं एतौ चंडगुणा धिक्वा ध्यायामाकरं
एतत्तया प्राभातिकं पयः प्रायः प्रादोषाहुरुशीतलं दिवा करं करं घाता ध्यायामा निलसेवनात् प्राभातिका तु प्रादोषे ल
घुवातकफापहं अथ उग्यस्य सेवनसमयविशेषे गुणविशेषः वृष्यं चं हणमस्ति दीप्तिजनकं पूर्वोक्तकाले पयोमध्या
ने तु वलावहं कफहं पित्तापहं दीपनं बाल्ये वृद्धिकरं सपक्षयकरं वृद्धेषु रेतोवहं रात्रौ पथ्यमनेक दोषशमकं चक्ष
हितं संस्मृतम् वदंति पेयं तिथि शिकेवलं पयो भोज्यं न तेनेह सहौदनार्दिकं भवेदजीर्णं न शयीत शर्वरी क्षीरस्य पीत
स्य न शेषमुत्सृजेत् विहाहीत्यनपानानि दिवा भुङ्क्ते हियन्नरः तद्धिदाहप्रशमयर्थं रात्रौ क्षीरं सदा पिवेत् दीप्तानले
कशेषुं सिवाले वृद्धे पयः पिवेत् मते हितं तमे उग्यं सद्यः शुक्रकरं यतः अथ मयितस्य उग्यस्य गुणाः क्षीरं गममया
जं वाकोल्लं दंडाहृतं भवेत् लघु वृष्यं ज्वरहरं वातपित्तकफापहं अथ गाजगुणाः गोउग्यं भवे किं वा छागी उग्यं स
मुद्गं भवेत् केनेत्रिरोषघ्नं रोचनं वलवर्धनं वृद्धि वृद्धिकरं पथ्यं सद्यः स्त्रिकरं लघु अतीसारे त्रिमाघे च ज्वरे जीर्णे
प्रशस्यते अथ निंदित उग्यं विवरं विरसं चाम्लं उग्यं ग्रथितं पयः वर्जयेदस्तलवलणयुक्तं कुण्डिकघनः इति भा

मत्स्यस्तोत्रं

भा.प्र.

११३

च

वप्रकाशेऽद्यवर्गः अथरधिवर्गः तत्ररधिगुणाः इधुसंसीपनंस्निग्धंकषायानुरसंगुह पाकेसंयाहियितास्त्रशोथ
मेरः कफप्रदं मूत्रकछेप्रतिशयापेयीतगेविषमज्वरे अतीसारेरुचौकार्शयेरस्यनेवलशुक्रकृत् अथरधिमेदः आसौ
स्वादस्वादम्लचततः परं अम्लचतुर्थमसम्लपंचमंरधियंचधा अथमंसदीनांलक्षणानिगुणाश्च मंदंइध
वद्व्यक्तसंकिंचिदुनेभवेत् मंदस्यात्सएविरामूत्रंरोषत्रयविशहकृत् यत्सम्यग्घनतायांतंयत्तंस्वादुरसंभवेत्
अथक्ताम्लरसंतत्तुस्वादुविज्ञैरुदाहृतं स्वादुस्वादुभिर्ध्वंदिद्वयंमेदः कफावहं वातघ्नंमधुरंपाकेरक्तपित्तप्रसारनं
स्वादुम्लंसांइमधुरंकषायानुरसंभवेत् स्वादुम्लस्यगुणाज्ञेयाः सामान्यरधिवज्जनैः पत्तिरोहितमाधुष्यंयत्ताम्लत्वं
तदम्लंके अम्लंतुसीपनंपित्तरक्तप्लेक्कविवर्द्धनं तदसम्लंदंतरोमहर्षकंशदिशहकृत् असम्लंसीपनंरक्तपित्त
ष्टिकरंपरं अथगोदधिगुणाः गव्यंरधिविशेषेणस्वादुवर्त्यरुचिप्रदं पवित्रंसीपनंस्निग्धंपुष्टिकंमवनापहं उक्तंर
धामशेषाणांमध्येगव्यंगुणाधिकं अथछागीरधिगुणाः आजंरधुतमंआहिलघुशोषत्रयापहं रस्यनेश्वासकाशा
शीः सयकार्शयेषुसीपनं अथपक्वइधरधिगुणाः पक्वइधभवंरुच्यंरधिसिग्धंगुणोत्तमं पित्तानिलापहंसर्वधातु
निबलवर्धनं अथनिःसारइधरधिगुणाः असारंरधिसंआहिशीतलंवातलंलघु विष्टंनिदीपनंरुच्यंमधुरंनानि
पित्तकृत् अथशर्करादिसहितरधिगुणाः सशर्करंरधिमेष्टंरसापितास्त्रसहजित् सगुडंवातलुष्टंरुच्यंरुच्यं
लंगुह अथरात्रौरधिलेवनैविशेषः तनक्तंरधिभुंजीतनचापघृतशर्करं नामुक्तस्येनासौइंनोसंनामलकैर्वि

राम.

११३

ना अयमर्थः एतौ दधिनमुंजीतमुंजीतं चेत्तदा अद्यतशर्करामुमुहस्यमशौडमुस्मं विनामलकं च दधिनमुंजीत
तेन घृतशर्करादि युक्तं दधि एवावपि मुंजीतेत्यर्थः तथा च शस्यते दधि नो एतौ शस्ते चोद्यता न्विते रक्तपित्तकफो
त्पेषु विकारेषु च तच्च न तत्तदं वुद्यता न्वितमपि अथर्तु विशेषे विधिनिषेधौ हेमंते शिशिरे चापि वर्षा सुदधि शस्यते
शर्करावसंतेषु प्रायशस्तद्विगर्हितं अथाविधिना दधिसेवने दोषमाह ज्वरस्य कित्तवी सप्यकुषपांडू मयभ्रमान्
प्राप्नुयात्कामलां चोत्रा विंधि हित्वा दधिप्रियः अथ सरस्य मस्तु नश्च लक्ष्मणं गुणश्च दधस्त्यपरि यो भागो घनः स्नेह
समन्वितः सलोके सरस्युक्तो दधो मंडस्तु मस्त्विति सरः स्वाङ्गुर्दृष्ट्यो वातवह्निप्रणाशनः सोमो वस्ति प्रथमनः
पित्तश्लेष्मविवर्द्धनः मस्तुक्तमहं वलं लघु भक्ताभिलाषकत्त भोतो विशेषे धनं ल्हादिक फलत्तानिलापरु अवर्ष
प्रीणनं शीघ्रं भिनत्ति मलसंग्रहं इति भावप्रकारे दधिवर्गः अथ तक्रवर्गः तन्न तक्रस्य भिन्नानि नामानि लक्षणानि गु
णश्च घोलं तु मथितं तक्रमुदश्चिच्छिकापि च ससरं निर्जलं घोलं मथितं त्वसरोदकं तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदश्चित्व
द्वैवारिकं छछिका सरसीनाम्या दध्नी प्रचुरवारिका घोलं शर्करा रहितं रसालावत् मथितं महुआ इति लोके छछिका
छाछ इति लोके वातपित्तहरं घोलं मथितं कफपित्तनुत् तक्रं ग्राहिकषायाम्लं स्वाङ्गु पाकरं सलघु वीर्यो संधीपनं वष्यं
प्रीणनं वातनाशनं ग्रहिण्यादि मर्तापथ्यं भवेत्सं ग्राहिलाघवात् किंच स्वाङ्गु विपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपणं कषायोऽन्न
विकाषित्वाद्दोषाश्चापि कफाग्रहं न तक्रसेवी व्यथते कस्य चिन्न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः यथा सुरणाममृतं सुखापथौ न

भा. प्र.
११४

नराणां भुवितक्रमाः ॥ उद्विक्तफक्कल्यंश्चमघ्नं परमं मते छदिकाशीतलालधीपित्तप्रमत्तवाहरी वाततुल्यफक्कल्यं
 दीपनीलवर्णान्विता अथोद्धतघ्नतलोकोद्धतघ्नानुद्धतघ्नानां तक्राणं गुणः समुद्धतघ्नतक्रं यथैलघुविशेषतः स्तो
 कोद्धतघ्नतक्रं स्माजुह्वं कफावहं अनुद्धतघ्नतक्रं साङ्गुरुपुष्टिकफप्रदं अयदोषविशेषेमाधिविशेषे च तक्रविशेषः वाते
 म्लशस्यते तक्रं थुंठी सैधवसंयुतं पित्तस्वाडसितायुक्तं सयोषमवर्षकफे हिं गुजीरयुतं घोलसैधवेन सुसंयुतं भवेदती
 ववातघ्नमर्शोतीसारहृत्परं सुरभ्यं पुष्टिदं वल्यं वस्तिभ्रलविनाशनं मूत्ररुद्धेतुसगुणं पांडुरोगे सचित्रकं अथामर्कपेत
 क्रगुणः तक्रमामेकफकोदेहं तिकंठे करोति च पीनसम्भासकासारौपकमेव प्रयुज्यते अथतक्रसेवननिमित्तानि शी
 तकाले त्रिमांघ्रे च तथा वातामयेषु च अरुचौ श्रोतसंरोधेत क्रं स्पादमतोपमं तत्तुहंति गरुडिप्रसेकविषमज्वरान्
 पांडुमेदोग्रहण्यशौ मूत्रग्रहभगंदरान् मेहं गुल्ममतीसारं भ्रलक्ष्मीहोराहृचीः श्वित्रकोद्धतक्रमाधिकुण्ठशोथत्वाक
 मीन् अथतक्रस्याविषयाः नैवतक्रं क्षते रघालोसकाले नडर्वले नमूर्च्छाभ्रम सहेषु नरो गेरक्तपैतिके अपग
 मादीनां तक्राणं विशिष्टा गुणाः यासुक्ता निरधीमद्यौतगुणं तक्रमादिशेत इति भावप्रकाशतक्रवर्गः अथ नवनीतव
 र्गः तत्रादौ गद्यस्य नवनीतस्य गुणः म्रक्षणे सरजं हैयंगवीनं नवनीतकं नवनीतं हितं गर्भं वृष्यं वर्णं वलात्रिकत्वं सं
 ग्राहिवातपित्तास्रकक्ष्याशोर्दितकासहृत् तद्धितं बालके वद्धे विशेषादमतं शिशोः अथ माहिषस्य गुणः नवनीतं म
 हिष्यास्तु बालभ्रे अकरं गुरु दाहपित्तप्रमहं मेदः शुक्रविवर्द्धनं अथ पयसो नवनीतस्य गुणः उद्योपं नवनीतं तु च

राम.
११४

रक्तपित्तनुत वृष्यवल्गुमतिस्निग्धं मधुरं द्राहिशीतलं अयस्यः समुद्धतनवनीतगुणः नवनीतं तु सघस्कं
 स्वाड्राहिहिमं लघु मेधं किंचित्कषायाम्लमीषतक्रांशसंक्रमात् अयचिरंतननवनीतगुणः सक्षारकडकां म्लत्वाकं
 र्घ्यशः कुष्ठकारकं श्लेष्मलं गुरु मेदस्यं नवनीतं चिरंतनं इति भावमकारेण नवनीतवर्गः अयधतवर्गः तत्र धतस्य ना
 मानिगुणश्च धतमाज्यरुचिः सर्पिः कथ्यंते तद्गुणाय धतं रसायनं स्वाडचक्षुष्यं वक्रिरीपनं शीतवीर्यं विषाल
 र्मीपापपित्तानिलापहं अल्यभिष्यं रिको जस्तो जलावण्य बुद्धिं चर स्वरस्मृतिकरं मेधमायुष्यं बलकुरु उ
 दावर्तज्वरोन्मादभ्रलानाहं व्रणान् हरेत् स्निग्धं कफकरं रसः सयवी सप्यरक्तनुत अयगवस्य धतस्य गुणः
 गव्यं धतं विशेषेण चक्षुष्यं वृष्यमधिकं स्वाडपाककरं शीतं वातपित्तकफापहं मेधावर्णं कां त्यो जस्तो जलं बुद्धिं
 करं परं अलस्मीपापरशो घ्नं वयसस्थापकं गुरु वल्गुयवित्रमायुष्यं सुमंगलं रसायनं सुगंधं रोचनं चारुसर्वां जेषु
 गुणाधिकं अयमाहिषस्य गुणः माहिषं तु घतं स्वाडपित्तरक्तानिलापहं शीतलं श्लेष्मलं वृष्यं गुरु स्वाडविषयते
 अयघागस्य गुणः आजमाज्यं करोत्यग्निं चक्षुष्यं बलवर्धनं कासेभ्यासे सयेधापिहितं पाके भवेत्कटु अयउष्ट्रीघतं औ
 ष्णिकं घतं पाके शोषकं मिषिषापहं रीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहं अय आविकं घतं पाके लघ्वाविकं सर्पिः स
 र्वरोगविनाशनं बुद्धिं करोति चास्तीनामश्मरीशर्करापहं चक्षुष्यमग्निधुषणं वातरोधनिवारणं नारीघतं कफेनिलेपो
 निरोधेपित्तं चतुर्दितं चक्षुष्यमाज्यं स्त्रीणां वा सर्पिः स्यादमृतोयमं अश्वीघतं बुद्धिं करोति देहाग्नेर्लघुपाके विषापहं त

भा. प्र.
११५

पणनेत्ररोगघ्नं हनुदुग्धघृतम् अथ दुग्धघृतस्य गुणः ~~हविर्द्युस्तेन उद्योत्यं तस्याद्वैयंगवीनकं हैयंग~~
गह्वरं निहन्ति पित्तदाहास्रमदमूर्च्छाभ्रमानिलान् अथ दध्नघृतस्य गुणः हविर्द्युस्तेन उद्योत्यं तस्याद्वैयंगवीनकं हैयंग
वीनं चक्षुष्यदीपनं रुचिकृत्सरं बलकृद्दहणं वृष्यं विशेषाज्वरनाशने अथ पुराणघृतस्य गुणः वर्षादूर्ध्वं भवेदाज्यपुराणं तन्नि
दोषनुत् मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादापस्मारतिमिरापहं यथा यथा खिलं सर्पिः पुराणम् अधिकं भवेत् तथा तथा गुणैः स्वैस्त्वेरधिकं
तदुदाहृतं अथ घृततनस्य घृतस्य विषयाः योजयेन्नावमेवाज्यं भोजने तर्पणे श्रमे बलक्षये पाण्डुरोगे कामलानेत्ररोगयोः अथ
घृतप्रयोगस्य विषयाः राजयक्ष्मणिवाले च वृद्धे श्लेष्मकृते गदे रोगे सामे विश्रब्धो च विवंधे च मदात्यये ज्वरे च दहने मंदेन स
र्व्वैर्वहममते इति भावप्रकारे घृतवर्गः अथ मूत्रवर्गः तत्र गोमूत्रगुणः गोमूत्रे कटतीक्ष्णोष्णं भारतिक्तं कषायकं ल
घ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तकृत् फवातहृत् शूलगुल्मोदरनाहकं दुक्षिमुखरोगजित् किलासगदवातामवस्तिरुक्कुष्ठनाशनं कास
श्वासापहं शोथकामलापाण्डुरोगहृत् कंठकिलासगदशूलमुखक्षिरोमान् गुल्मातिसारमरुदामयमूत्ररोधान् कारं सकुष्ठजठरं
कमिपाण्डुरोगान् गोमूत्रमेकमपि पीतमपाकरोति सर्वेष्वपि च मूत्रेषु गोमूत्रं गुणतोऽधिकं अतोऽविशेषात् कथने मूत्रं गोमूत्रमुच्य
ते स्त्रीहोदरश्वासकासशोथवर्षाग्रहापहं शूलगुल्महृत्तानाहकामलापाण्डुरोगहृत् कषायं तिक्ततीक्ष्णं चरणात्कर्णशूलनुत् अ
थ मानुषमूत्रगुणः नरमूत्रं गरंहति सेवितं तदसायनं रक्तपासाहुरं तीक्ष्णं सक्षारलवणं स्पृष्टं गोजाविमहिषिणां तु स्त्रीणां मूत्रं प्र
शस्यते यरोष्ठे भनराध्वानां पुंसां मूत्रं हितं मते इति भावप्रकारे मूत्रवर्गः अथ तैलवर्गः तत्र तैलस्य स्वरूपनिर्णयं तिलादिलि

राम.
११५

अथ वस्तुनां स्नेहस्तेलमुदाहृतं तत्तु वा तद्वत्सर्वं विशेषात्तिलसंभवं अथ तिलतैलगुणाः तिलतैलगुरुस्थैर्यवत् वर्णकरं सरं वृष्यं वि
काशिविषदं मधुरं रसपाकयोः सूक्ष्मं कषायानुरसं तिक्तं वातकफापहं वीर्योष्णोष्णं हिमं स्पर्शं बृंहणं रक्तपित्तकृत् लेखनं बहुवि
ण्मृजं त्वगाभां शोषधनं दीपनं बुद्धिदं मेध्यं यवापिघ्नणमेहनुत् श्रोत्रयोनिशिरः शूलनाशनं लघुताकरं त्वयं केशं च चक्षु
ष्यमभ्यंगे भोजनेन्यथा छिन्नभिन्नसुतोत्पिष्टमथितसुतपिष्टिते भग्नस्फुरितविद्रुग्निदग्धविच्छिष्टहरिते तथाभिहतनिर्मु
ग्नमग्न्याघ्रादिविक्षते वस्तौ पानेन संस्कारेन स्ये कर्णाक्षिपूरणे सेकाभ्यंगावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते न तु बृंहण
लेखनयोः कथं सामानाधिकरणमित्याह सूक्ष्मादिदृष्टः पवनः स्रोतः संकोचयेद्यदा रसो सम्यग्वह कार्ष्णं कुर्ष्याद्भक्ताद्यव
बुद्धयन् तेषु प्रवेष्टुं सरतासौक्ष्म्यस्निग्धत्वमादुवैः तैलं क्षमं रसं नेतुं कृशानां तेन बृंहणं यवापिसूक्ष्मतीक्ष्णोष्णसरत्वे मेद
सः क्षयं शनैः प्रकुरुते तैलं तेन लेखनभीरितम् हुतं पुरीषं वधाति विलितं तत्र वर्तयेत् आह कंसारकं चापितेन तैलमु
दीरितं घृतमवात्सरं पक्वं हीनवीर्यं प्रजायते तैलपक्वमपक्वं वाधिरस्यापि गुणधिकं अथ सरिसवराई तैलगुणाः दीप
नं सार्धं तैलं कटुपाकरसंलघु लेखनं स्पर्शवीर्योष्णं तीक्ष्णं पित्तस्वरूपकं कफमेहोन्निनाशो घ्नशिरः कर्णमपापहं कं
डूकुष्ठकुम्भिश्चित्रकोठदृष्टकुम्भिप्रणुत् तद्वद्वज्रिकयोस्तैलं विशेषान्मृजं कृच्छ्रकृत् राजिकयोः कृष्णराई आरक्तगर्ददयोः
अथ तोरी तैलगुणाः तीक्ष्णोष्णं तु वरी तैलं लघुग्राहिकफास्त्रजित् वन्ति कृच्छ्रिषहृत्कं डूकुष्ठकोठकुम्भिप्रणुत् मेहोदोषा
पहं चापिघ्नण शोषहरं परं अथातसी तैलगुणाः अतसी तैलमात्रमस्निग्धालकफपित्तकृत् कटुपाकमवस्था

भा. प्र.
११६

ष्यं वल्यं वातहरं गुरु मल कृद सतः स्वादु ग्राहित शेष हृदये वस्तौ पाने तथा भुङ्गेन स्पे कर्ण स्पूरणे अनुपान विधौ चापि
 प्रयो ज्यं वात शान्तये अथ वर तैल गुणाः कुसुम तैल मल्लं स्वादु र्गुरु विराहि च चक्षुर्भा महितं वल्यं रक्त पित्त कफ प्रदं
 अथ वा खसवी ज तैल गुणाः तैलं तु खसवी जानां वल्यं वृष्यं गुरु स्मृतं वात हृत्कफ हृच्छी तं स्वादु या कर संचतत् अथ एरं
 डी तैल गुणाः एरं ड तैलं तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिच्छिलं गुरु वृष्यं त्वचं वयः स्यापि मेधा कांति वल प्रदं कषाया नुरसं स्तुम्भं योनि
 शुक्र विशोधनं विसं स्वादु रसे पाके सतिक्तं कटुकं सरं विषम ज्वर हृद्रोगैश्च गुग्गुलादि प्लह हृत् हंति वातोदरा नाहं गुल्मा स्त्री ला
 कटि ग्रहान् वात शोणित विहृंध्र च्छो धाम विद्धीन् आम वात गजेन्द्र स्प शरीर वन चारिणः एक एव निहंता यमेरं ड
 स्नेह केसरी अथ एरल तैल गुणाः तैलं सज्जर सो भूतं विस्फोट व्रण नाशने कुष्या मा क मिरं वात श्लेष्मा मया प हं अ
 थ सर्व तैल गुणाः तैलं स्वयोनि गुण कृद्वाग्भटे ना विहं मते अतरोः यस्य तैल स्प गुणा ज्ञेयाः स्वयोनि वत् इति भाव प्रकाशे
 तैल वर्गः अथ संधान वर्गः तत्र कांजिक लक्षणं गुणाश्च संधितं धाम मेडा र्दिकांजिकं कथ्यते ज नैः कांजिकं भेदिती
 क्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु दाह ज्वर हरं स्पर्शा त्या नां ह्रात कफा प हं माषादि वट कै र्यनु क्रियते तद्गुणाधिकं लघु वात हरं त
 तुरोचनं पाचनं परं शूल जीर्ण विवंधाम नाशनं वस्ति शोधनं शेष मृच्छा भ्रमा र्त्तानां मद कं डू विषोषिनां कुष्ठिनां रक्त पितीनां
 कांजिकं न प्रशस्यते पांडुरोगे यस्मिन् च तथा शोषातुरेषु च सतशीले पथ्य भ्रांते मं द ज्वर निषोडिते एतेषां न हितं प्रोक्तं कांजिकं दो
 षकारकं अथ तुषोदक स्प लक्षणं गुणाश्च तुषोदकं यवैरामैः सतुषैः शकली कृतैः यवैः उदके संकृतैः संधान वर्गे तत्त्वात् तु

राम.
११६

पां वृक्षीपनं हृद्यं पांडुकमिगदापहं तीक्ष्णं संपाचनं पित्तरक्तकृदस्ति शूलनृत्त अथ सौवीरस्य लक्षणं गुणाश्च सौवीरं तु यवैरा
 मेः पक्वैर्वा निस्तुपैः कृतम् गोधूमैरपि सौवीरमाचार्याः केचिद्द्विरे सौवीरं तु ग्रहणशः कफघ्नं मेदिनीपनं उदावर्तं गमदी स्थि
 शूलानाहं पुशस्यते अथारनालस्य लक्षणं गुणाश्च आरनालं तु गोधूमैरामैः स्यान्निस्तुपी कृतैः पक्वैर्वा संधितैस्तु सौवीर
 सदृशं गुणैः अथ धान्यास्य लक्षणं गुणाश्च धान्यास्यं शालिच्छर्णाच्छकोद्वादि कृतं भवेत् धान्यास्यं धान्ययौत्वात्मीण
 नं लघुक्षीपनं अरुचौ वातरोगेषु सर्वेष्वप्यपनेहितं अथ शिंङ्गास्य लक्षणं गुणाश्च शिंङ्गाकीराजिका युक्तैः स्यान्मूलकद
 लद्वैः सर्षपस्वरसैर्वा पिशालिपिष्वकसंयुतैः संहितैरिति शेषः शिंङ्गाकीरोचनी गुर्वीपित्तश्लेष्मकरी स्मृता अथ शुक
 लस्य लक्षणं गुणाश्च कंदमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च यत्र द्रव्येभिर्दूर्यते तच्छुक्तमभिधीयते शुकं कफघ्नं तीक्ष्णं
 स्निग्धं च नं पाचनं लघु पांडुकमिहं रूक्षं मेदनं रक्तपित्तकृत् अथ संधानस्य लक्षणं गुणाश्च कंदमूलफलाद्यं पुत्तु वि
 ज्ञेयमासुतम् तदुच्यं पाचनं वातहरं लघु विशेषतः अथ मधुस्य नामानिलस्य लक्षणं गुणाश्च मधुं तु सीधुमैरेपमिराचमदि
 रसुरा कादं वरी वारूणी चहालापिवलवस्त्रभा येयं यन्मादकं स्त्रोक् सन्मधुमभिधीयते यथारिष्टं सुरासीधुरासवाद्यमने
 कथा मधुं सर्वं भवेदस्ति पित्तकृद्वातनाशनं मेदनं शीघ्रपाकं चरुस्संकफहरं परं अस्नेचक्षीपनं हृद्यं पाचनं चाशुकारि च
 तीक्ष्णं सस्नेच विशदं यवापि च विकारि च अथारिष्टस्य लक्षणं गुणाश्च पक्वौषधां बुसिद्धं यत्पघ्नं तस्यादरिष्टकं अरि
 ष्टं मधुमिति लोके यथा द्राक्षारिष्टं दशमूलारिष्टं वज्रारिष्टमिति अरिष्टं लघुपाकेन सर्वतश्च गुणाधिकं अरिष्टस्य गु

नि ४

भा.प्र
११७

राज्ञेयावीजइयगुणैःसमाः अथसुरावालक्षणगुणाश्च शलिषष्टिकपिष्टादिकृतंमधंसुरास्मृता सुरगुवीवलस्तन्य
पुष्टिमेदः कफप्रदा ग्रहिणीशोथगुल्माशोऽग्रहणीमूत्रकृच्छ्रनुर अथसुरामेरोवाहणीतस्यालक्षणगुणाश्च पुनर्नवाशि
लादिष्टेवीरुणीविहितास्मृता संहितैस्तालवर्ज्जरसैर्षासापिवाहणी सुरावहाहणीलघ्वीपीनसाध्मानश्चलनुर सुरातो
नेरायंलघ्वीति अथसीधुद्वयस्यलक्षणगुणाश्च इक्षोःपक्वैरसैः सिद्धः सीधुः पक्वरसश्चसः आमैस्तैरेवपः सीधुः स
चशीतरसः स्मृतः सीधुः पक्वरसः श्रेष्ठः स्वाम्निवलवर्णकृत वातपित्तकरः सद्यः स्नेहनोरोचनोहरेत् विवंधमेदः शो
काशः शोफोदरकफामयान् तस्मादस्यगुणः शीतरसः संस्त्रेखनः स्मृतः अथासवस्यलक्षणगुणाश्च यदपक्वौषधांबुभ्यां
सिद्धंमधंसआसवः यथालोहासवादिः आसवस्यगुणज्ञेयावीजइयगुणैः समाः अथनवपुराणमधगुणाः मधंनवमभि
ष्यंदित्रिदोषजनकंसरं अहधंवंहणंरुहिदुर्गंधंविशदंगुह जीर्णंनदेवरोचिस्तकमिश्रलेष्मानिलापहं हधंसुगंधिगुणक
ज्ञधुश्रोतोविशोधनं अथसात्विकानांमधंपिवतांचेष्टविशेषाः सात्विकेगीतहास्यादिराजसेसाहसादिकं तामसेनिंदक
र्माणिनिद्रांचमदिराचरेत् आचरेत्कुर्यात् विधिनामात्रयाकालेहितैरनैर्यथावलं प्रहयोयः पिवेन्मधंतस्यस्यादमर्तय
था किंतुमधंस्वभावेनयथैवानेतयास्मृतं अयुक्तिपुक्तंरोगायपुक्तिपुक्तंयथामर्तं अथमघानांगंधनाशनोपायः मुस्तैलवा
लुगदजीरकधाम्यकैलायश्चवैयनसदसिवाचमभियनक्ति स्वाभाविकंमुखजमुञ्जतिरतिगंधंभ्रंभ्रंमधुलभुनादिभ
वंचनने इतिभावप्रकाशेसंधानवर्गः अथमधुवर्गः तत्रमधुनोनामानिगुणाश्च मधुमाक्षीकमाध्वीकक्षौद्रसारधमी

राम.
११७

लक्षणं ५

रितम् मसिकावरदीभंगवातं पुष्परसोद्भवं मधुशीतं लघु स्वादु रूक्षं श्राहि विलेखनम् चक्षुष्यं शीपनं स्वर्णवर्णशो
 धनरोपणं सौकुमार्यकरं स्तम्भं परं श्रोतौ विशेषतः कषायानुरसंस्कारि मसादनकं परं वरुणं मेधाकरं वृष्यं विशदं
 रोचनं हरेत् कुशरीः कासपित्तकफमेहकृमिकमीन मेदस्तृष्णा वमिश्वास हिक्का तीक्ष्णारविद्रुहान् दाहक्षतक्षयो
 स्तुतुयोगवायुत्ववातलं अथ मधुमेहः मासिकं भ्रामरं शौडं पौतिकं छात्रमित्यपि आर्घ्यं मौद्गलकं दालमित्यथै
 मधुजातयः अथ तेषां लक्षणानि गुणश्च तत्र मासिकस्य मसिकाः पिंगवर्णा सुमहत्सो मधुमसिकाः नाभिः कृतं तैलव
 र्णं मासिकं परिकीर्तितं मासिकं मधुषु भेदने नाम परं लघु कामलाशः क्षतश्वासकाशश्च विनाशनं अथ भ्रामरस्य लक्षणं ६
 किंचित् स्तम्भैः प्रसिद्धैः बहुदेभ्यो लिभिश्चितं निर्मलं स्फुरिकाभं यत्नमधुभ्रामरं स्मृतं भ्रामरं रक्तपित्तं मूत्रजातं क
 रं गुरु स्वादु पाकमभिष्येदि विशेषातिष्ठितं हिमं अथ शौडस्य मसिकाः कपिलाः स्तम्भाः सदा व्यास्तकृतं मधु मुनिभिः
 शौडमित्युक्तं तद्वर्णकपिलं भवेत् गुणैर्मासिकवत् शौडं विशेषान्मेहनाशनं अथ पौतिकस्य याः कक्षामशकोपमाल लक्षणं ५
 घुतराः प्रायो महापिंडिका वधाना स्तुरूकोरंतरगताः पुष्पासवं कुर्वते तास्तज्जैरिहरुतिका निगदितास्ताभिः कृतं सर्पिषा तुल्यं यत्न
 धुतयते च रजनैः संकीर्तितं पौतिकं पौतिकं मधुरसोऽसं पित्तं सौम्यं वातकृतं विहहिमेहकृच्छ्रं ग्रंथ्यादि क्षतशेषि च अथ छात्रस्य
 वरुणः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने कुर्वन्ति छात्रकाकारं तज्जं छात्रं मधुस्मृतम् छात्रं कपिलपीतं स्यात्पिच्छिलं शीतलं गुरु
 स्वादु पाकं कमिश्चित्ररक्तपित्तं मेहजित् भ्रामरमोहविषहृत्तर्पणं च गुणाधिकं अथार्घ्यस्य मधुकवक्षानिर्वासे जरत्कावांश्च

७ लक्षणं ६

भा. प्र.
११८

पी
मोक्षदाः श्रुवंत्सार्धतदाख्यातं श्वेतकं मालवे पुनः तीक्ष्णं तुं जलुयाः ताम्रसिकाः षड्रोपमाः अर्घ्यास्तास्तत्कृतं यत्तदार्धमित्य
परे जगुः आर्घ्यं मध्वति चक्षुष्यं कफपित्तहरं परं कषायं कटुकं पाकेति तं च बलपुष्टिकरं **अथौदालकस्य** प्रायो बल्मीकम
ध्वस्याः कपिलाः स्वल्पकीटकाः कुर्वन्ति कपिलं स्वल्पं तत्स्यादौदालकं मधु औदालकं रुचिकरं स्वर्णं कुष्ठविषायकं कषायसु
क्षमं च कटुपाकं च पित्तकरं **अथौदालस्य** संस्तु स पतितं पुष्पाद्युत्तत्रोपरि स्थितं मधुरा म्लकषायं च तदालं मधुकीर्तितं
दालं मधुलघुप्रोक्तं शीघ्रनीयं कफापहं कषायानुरसं रूक्षं रुच्यं हि प्रमेहजित् अधिकं मधुरं स्निग्धं बृंहणं गुरुभारिकं लघुपा
के गुरुभारिकं तुलितं अथ नवपुराणमधुगुणाः नवं मधु नवे सुखेनातिश्लेष्महरं सरं पुराणं ग्राहकं रूक्षं मेहोघ्नमनिलेखनं
मधुनः शर्करया श्वगुडस्यापि विशेषतः एकसंवत्सरे तीते पुराणं स्मृतं बुधैः **अथ मधुनः** शीतस्य गुणाधिकमुल्लतायाः
निषेधः विषपुष्पादपिरसं स विषाभ्रमरादयः गृहीत्वामधु कुर्वन्ति तच्छीतं गुणवन्मधु विषान्नयात्तदुल्लं तु इमेणो स्नेन वा
सह उल्लान्तं स्योऽनकाले च स्मृतं विषसमं मधुः **अथ मयना** मयनं तु मधुच्छिष्टं मधुशेषं वसिकं कं मध्वाधारे मदनं कं मधु
वितमपि स्मृतं मदनं मडसु स्निग्धं भूतघ्नं व्रणरोपणं भयसंधानकृद्गतकुष्ठवीसर्प्यरक्तजित् इति भावप्रकाशे मधुवर्गः अ
थेक्षवर्गः तत्रादौ रसौर्नामानि गुणाश्च रूक्षं दीर्घं छद्मप्रोक्तं तथा भूमिरसोऽपि च गुडमूलोऽसिपत्रश्च तथा मधुतरणस्मृतः
रूक्षं वोरक्तपित्तघ्ना बल्यावध्याः कफप्रदाः स्वादुपाकरसास्निग्धा गुरवो मूत्रलाहिमाः **अथेक्षवर्गः** पौंड्रको भीरुकश्चापि
वंशकः शतपोरकः कांतारस्तापसेक्षश्च कांडेक्षः सचिपत्रकः नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरो यकोरकः इति ताजातपस्ते

थ ५

राम.
११८

॥ यो कथयामि गुणानपि अथ स्वतपोऽंभोररीगुणः वातपित्तप्रशमनो मधुरोरसपाकयोः सुशीतो वंहर्णः वल्यः पौंड्रकोभी-
रुक्स्तथा अथ वडोपागुणः दीर्घपौरः सुकठिनः सक्षारो वंशकः स्मृतः अथ शतपोरकगुणः शतपर्वा भवेत्किंचित्कोशकारगु-
णान्वितः विशेषात्किंचिदसम्भ्रसक्षारः पवनापहः अथ कंतारेगुणः कंतारेक्षगुरुर्वर्ष्यः श्लेष्मलो वंहर्णः सरः अथ तापसे-
क्षगुणः तापसेक्षस्तुविज्ञेयोगुणौ वंशकवद्धधैः अथ कांडेक्षगुणः एवं गुणस्तु कांडेक्षः स तु वातमकोपणः अथ सूचीपत्र-
नेपालदीर्घपत्रनीलपोरणांगुणः सूचीपत्रो नीलपोरेनेपालो दीर्घपत्रकः वातलाः कफपित्तघ्नाः सकषायविहरिणः अथ
करियाकुशिरागुणः कोशकारोगुरुः शीतोरक्तपित्तक्षयापहः अथ मनोगुणः मनोगुप्ता वातहरी तस्मा मयविनाशि-
नी सुशीता मधुरा तीव्ररक्तपित्तप्रणाशिनी अथ बालेक्षुवर्द्धेक्षगुणः बालेक्षुः कफकुप्यान्मेहमेहकरश्च सः युवातु-
वातहृत्वा इरीषतीक्ष्णश्च पित्ततुल्य रक्तपित्तहरो रूढः स तद्दलवीर्यकृत् अथांगमेहनभेदः मूले तु मधुरोऽप्यर्थं मध्येपि
मधुरः स्मृतः अथ ग्रेथिसुविज्ञेयइक्षुः पटुरसोजनैः अथ दंतपीडितेक्षरसस्यगुणाः दंतनिः पीडितस्येक्षोरसः पितास्त्रना-
शनः शर्करासमवीर्यः स्याद्विदाही कफप्रदः अथ यंत्रपीडितेक्षरसस्यगुणाः मूलाग्रजंतुयंथादिपीडनामलसंकरात् किं-
चित्कालविधत्वा च विकृतिपातियंत्रिकः तस्माद्विदाही विष्टंभीगुरुः स्याद्यंत्रिकोरसः अथ पुष्पितेक्षरसस्यगुणाः रसः प-
पुष्पितोनेशोऽस्य मूलाग्रजंतुयंथादिपीडनामलसंकरात् किं-
स्तुतीक्ष्णः कफवाततुल्य गुल्मानाहप्रशमनः किंचित्सित्तरस्मृतः अथेक्षरसस्यविकारणांगुणाः इक्षोर्विकारास्तद्दहन्

भा. प्र.
११८

छोपि तास्त्रनाशनाः गुरवो मधुरवल्पाः स्निग्धा वातहराः सराः वृष्णमोहहराः शीता वृंहणविघ्नहारिणः अथ फालितः ठरकारव
छोवा इति लोके तस्य लक्षणं गुणश्च इक्षोरसस्तु यः पक्वः किंचिद्भायो बहुः इवः स एवेक्षविकारेषु ख्यातः फालितसंज्ञया फालि
तं गुर्वभिष्यं दिवृंहणं कफशुक्रकृत् वातपित्तश्रमान्तिमृत्रवस्तिविशोधनं अथ मत्स्यं डी एव का कव खंडाव इति च लोके तस्य
लक्षणं गुणश्च इक्षोरसो यः संपक्वो घनः किंचिद्भवान्वितः मंदं यत्स्यते यस्मात्तन्मत्स्यं डी निगद्यते मत्स्यं डी मेदिनी वल्पाल
घ्नीपित्तानिलापहा मधुरा वृंहणी वृष्णारक्तदोषापहा स्मृता अथ गुडस्य लक्षणं गुणश्च इक्षोरसो यः संपक्वो जायते लोष्ट
व दृढः स गुडो गौडदेशे तु मत्स्यं ज्येष्ठगुडो मतः गुडो वृष्णो गुरुः स्निग्धो वातघ्नो मृत्रशोधनः नातिपित्तहरो मेदः कफकृमिव
लप्रदः अथ पुराणगुडस्य गुणाः गुडो जीर्णो लघुः पथ्यो नभिष्यद्यमिषुष्टिकृत् पित्तघ्नो मधुरो वृष्णोऽसकृसादनैः अथ नवीन
गुणाः गुडो नवः कफश्वासकाशकृमिहरोऽग्निकृत् श्लेष्माणमाशुवितिहंति स रसार्द्रके लपितं निहंति चतरे वृहती तकीभिः ॥
भुंक्षा समं हरति वातमशेषमित्ये दोषत्रयक्षयकराय नमो गुडाय अथ खंडगुणाः खंडं तु मधुरं वृष्णं चक्षुष्यं वृंहणं हिमम्
वातपित्तहरं स्निग्धं वल्यं वातिहरं परं खंडमतिप्रसिद्धं अथ सिताचीनी इति लोके प्रसिद्धा तस्या लक्षणं गुणश्च खंडं तु सिक्ता
रूपं सुश्वेतं शर्करासिता सिता सुमधुरा रुक्षा वातपित्तास्रहरा हृत् मूर्च्छा छर्दिज्वरान्ति सुशीला श्रुत्रकारिणी अथ गुलशर्करा
रमि श्रीद्वयो गुणाः भवे सुष्यसिता शीतारक्तपित्तहरी लघुः सितोपला सरालघ्नी वातहरी हिमा अथ मधुखंडगुणाः मधुजा
शर्करारूक्षा कफपित्तहरी लघुः छर्द्यती सारतद्रा हरकृत् वरा हिमा यथापथे पानैर्मत्स्यं मधुरत्वं तथा तथा तिहलाघवशोत्पा

पित्त २

कं. पं. १

राम.
११८

निसरत्वे च तथा तथाः इति भावप्रकारे इक्षुवर्गः समाप्तोऽवर्गः अथानेकार्थनामवर्गः तत्रार्थानि नामानियथाः अ
श्वेतकः अमललोणिकाकोविदारश्च कटिलकः कारवेला रक्तपुनर्नवाच कुलकः पटोलः कुपीलुश्च कुपीलुः कुचिला
इतिलोके प्रसिद्धः कोशतकी मरुकोशतकी राजकोशतकी च दीप्यकः यवान्मजमोदा च मरुवकः मरुत्तकः पिंडीतकः
मरुत्तकः मरुवा इतिलोके पिंडीतकः मयनफर इतिलोके मधुलिका मरुजलपट्टी च रूचकं सौवर्चलं बीजहरकं च।
लोणिका लोणीशकं चोरीशकं च वसुकः रत्नाकः क्षारलवणश्च वाल्मीकं कुंकुमं हिगु च विजुन्नकं धान्यकं तु
त्यं च। स्वाडकं टकः गोक्षरेविकं कतश्च अग्निमुखी भस्त्रातकी लंगली च अग्निशिवं कुंकुमं कुसुमं च अजश्रंगी
मेघश्रंगी कर्करश्मिं च प्रियंगुः फलिनीकं रश्मिं च भृंगः भृंगराजस्त्वकं च समंगा मेजि शालजालश्च अमोघा वि
डंगं पाटला च मोचा कदली शाल्मलिश्च कुट्टन्नटः शोनाकः कैवर्ती मुस्तं च कुनटी धनिकामनः शिला च घोंटा ए
गोवदरी च त्रिपुटा त्रिबत्सस्मैला च शटी कर्करेगं धपलाशी च दंतशठः जंघीरः कपित्थश्च दंतशटी अम्लिका च
गेरी च अरुणा मंजिष्ठा अतिविषा च करण पिप्पली जीरकं च तालपल्ली मुशली मुरा च पीलुपर्णी मरुविंवी च ब्राह्म
णी भागीरथका च अपराजिता विस्त्रंता शालिपर्णी च आस्फोता अपराजिता सारिवा च पारवतपदी ज्योतिष्मती
का कर्जंघा च शारदी सारिवा जलपिप्पली च उग्रगंधा वचा यवानी च परिधाधः कर्णिकारो जलवेतसश्च अंजनं श्री
लोजनं सौवीरं च अग्निः चित्रको भस्त्रातश्च रुमिघ्नः विडंगो हरिद्रा च तेजनः शरोवेणुश्च तेजनी तेजवती मरुवा च रो

भा. प्र.
१२०

चनः कांपित्यः रोचनाचरोचनागोरोचना राजादने क्षीरिकाप्रियालशकुलादनी कडकाजलपिप्पलीच गोलोमी
श्वेतदूर्वावचाच पद्मा पद्मचारिणीभागीच श्यामा सारिकाप्रियंगुश्वधाम्य धाम्यकंशल्यादिच सहस्रवीर्य नीलदूर्वा
महाशतावरीच सेव्यं उशीरंलामज्जकंच उडुवरः जंतुफलंताम्रं च जंतुफलं उडुवरं सेंडी इंदुवारुणी इंदुलीच कटं
भरा कडकाशोनाकंच क्षारः यवक्षारः स्वर्जिकाच गंडीरः शकविशेषो गंडिनीतिलोके गंडीरीमं जिशच गंधारी
उरालभागंधपलाशीच चित्रा इंदुवारुणी बहदलीच तुंडिकेरी काप्यासीविंचीच धारा गुडचीक्षीरकाकोलीच वा
लपत्रः खदिरोजवासश्च कारि बालकमुदकंच अंगारबस्त्री भागीगुंजाच अमरालं लामज्जकं उशीरंच कुंडली
गुडचीकोविदारश्चा। गंधकली प्रियंगुश्च पककलिकाच दीर्घमूलः यवासः शालिपर्णीच विच्छिला शाल्मलिः शिंशि
पाच पुष्पफलः कपित्थः कृष्णोडश्च पोटगलः नलः कासश्च यवफलः कुरजोवंशश्च देवी मूर्वीस्पर्काच विश्वा शुं
क्षतिविषाच शीतशिवं सैधवंमिश्रेषाच कर्कशः कांपित्यः कासमर्दश्च चर्मकषाशातलामो सरोहिणीच नंदीव
क्षः अश्वत्थमेरोः धोमुखपत्रशाखः वेलिपाषीपरतिलोकेतुलिश्च ययः क्षीरमुदकंच रुहा दूर्वा मांसरोहिणी
च सिंही बहतीवासाच अथ अर्था निनामानि क्रमुकः शगस्तुदः पट्टिकालोभश्च स्फुरकः कोकिलाक्षोगोस्फुरस्तिल
कनामपुष्पविशेषश्च प्रियकः प्रियंगुकंदं बो। सनश्च पृथ्वीका कलाजाजीवहृदेलाहिगुपत्रीच भुलीकं भुनिंवः क
रणंभूस्तणश्च सोमवल्कः कद्दल। श्वेतखदिरोद्यतशर्णकरंजश्च सौगंधिकं कल्लारं कल्लणं मेधकंच अंगः अंगराज

राम.
१२०

योगकाव्यार्थमानमत्रोच्यते मया चरकस्य मतं वैद्यैराद्यैस्मान्मतं ततः विहाय सर्वमानानि मागधमानसु च त्रसरेणुद्वयैः प्रो-
क्तस्त्रिंशतापरिमाणुभिः त्रसरेणुस्तु यस्यायनाम्नावंशीनिगद्यते जालांतरगतैः सूर्यकरैर्वंशीविलोकाते यद्वंशीभिर्मरीचिः
स्यात्ताभिः पट्टिश्चरजिका तिस्रशीराजिश्च सर्वयः प्रोच्यते बुधैः पवोऽसर्वयैः प्रोक्तो गुंजा स्यात्तच्चतुष्टयं पट्टिस्तुरक्तिका
भिः स्यान्माषकोहे मधानकौ माषैश्चतुर्भिः शणः स्याद्दूरणः सनिगद्यते टंकः स एव कथितस्तद्वयं कोल उच्यते रुद्रकोव
टकश्चैव दंशणः सनिगद्यते कोल द्वयंतु कर्षः स्यात्सप्तोक्तः पाणिमानिका अक्षः पिचुः पाणितले किं चित्पाणिश्च तिङ्क
विजालपट्टकं चैव तथा षोडशिका मता करमुध्योहं स पट्टं सुवर्णकं बलग्रहः उद्वं वरं च पय्यायैः कर्ष एव निगद्यते स्यात्क
र्षाभ्यामर्द्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा शुक्तिभ्यां च पलं ते पंमुष्टिरात्रं चतुर्थिका प्रकुंचः षोडशी विल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते पला
भ्यां प्रसृतिर्हेया प्रसृतं च निगद्यते प्रसृतिभ्यामंजलिः स्यात्कुडवोर्द्वं शरावकः अष्टमानं च स तेयः कुडवाभ्यां च मानिका श
रावोऽष्टपलं तद्वद्वेयमत्र विचक्षणेः शरावाभ्यां भवेत्प्रस्यश्चतुः प्रस्यैस्तथाठकः भाजनं कांस्पयात्रं च चतुः षष्टिपलश्च सः
चतुर्भिराठकैर्दोणः कलशो नल्वरातोर्मणः उन्मानश्च घटो राशिर्दोणपर्याय संज्ञितः दोणाभ्यां सूर्यकुंभौ च चतुः पष्टिश
रावकः सूर्याभ्यां च भवेद्दोणी वा हो गौणी च सा स्मृता दोणी चतुष्टयं खारिकथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः चतुः सहस्रपलिका षण्णव
सधिका च सा पलानां हि सहस्रं च भार एकः प्रकीर्तितः तुलापलशतं हेया सर्वत्रैवैष निश्चयः माषटं काश्च विल्वानिकुडव
प्रस्यमाठकं राशिर्गौणी खारिकेतियपोत्तरचतुर्गुणं मागधपरिभाषायां षड्क्तिको माषश्चतुर्विंशतिरक्तिकं षंकः षण्णवतिर

कर्षः

भा.प्र.
१२२

क्तिकः कर्षः अयंचरकसंमतः सुश्रुतमते पंचरक्तिको माषो विंशतिरक्तिकः कर्षः अयमेव कालिगपरिभाषा
माषामपि यतस्तत्राष्टरक्तिको माषो द्वात्रिंशद्वक्तिकः कर्षः सार्द्धं कर्षमितः कर्षः गुंजादिमानमारभ्य पावत्स्यात्कुडवस्थि
तिः इवाइशुष्क इत्याणां तावन्मानं समं मतं प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं त इवाइयोः मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न क्वचि
त्स्मरते मृदक्षवेणुवेणुलोहादेर्भोऽयश्चतुरंगुलं विस्तीर्णं चतयोच्चं चतन्मानं कुडवं वदेत् इति मागधं मानं अथ कालिग
मानं यतो मंस्रयो हस्वाहीनसत्त्वानराः कलौ अतस्तु मात्रा नद्यो ग्या प्रोच्यते सुतसंमता यवो द्वादशभिर्गौरसर्षपैः प्रोच्यते
बुधैः यवद्वयेन गुंजा स्यात्त्रिगुंजो वस्त्र उच्यते माषो गुंजाभिरशभिः सप्तभिर्वा भवेत्कचित् चतुर्भिर्मौषकैः पाणः सनिकर्षक
एव च गघारो माषकैः षड्भिः कर्षस्या दशमाधिकः चतुः कर्षैः पलं प्रोक्तं दशपाणमिते बुधैः चतुः पलैश्च कुडवः प्रस्था
घाः पूर्ववन्मताः स्थितिर्नास्तेव मात्रायाः कालमग्निं वयो बलं प्रकृतिं दोषदेशौ च दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्पयेत् नाल्पं हंसौषधं
व्याधिं यथा भोल्पं महानलं अतिमात्रं च दोषाय यथा सस्येव हृदकं इति मानपरिभाषा अथ भेषजानां विधानानि स्वरसश्च
तथा कल्कः कौथश्च हिमफांटकौ शैयाः कषायाः पंचैते लघवस्तु र्पयोत्तरं तत्रादौ स्वरसविधिः आहतात्तत्क्षणं कृष्ट्वा
क्षणात्समुद्भवेत् वस्त्रनिः पीडितो यश्च स्वरसो रस उच्यते आहतात् शीताग्निं कीरादिभिरनुपहृतात् क्षणात्संविष्टात् कु
डवं चूर्णितं इयं सिपंच द्विगुणे जले अहोरात्रं स्थितं तस्माद्भवेद्धारस उत्तमः चूर्णितं चूर्णीकृतं आशयश्चुम्बं इयं वा स्वरसा
नाम संभवे जलेष्टगुणिते साध्यं पादशिष्टं च गृह्यते स्वरसस्य गुरुत्वाच्च पलमर्द्धं प्रयोजयेत् निशेषितं वा विदुः पलमात्रं

राम.
१२२

हीयते चूर्णप्रथमनंधीरैः स्तद्धितीक्ष्णतरं यतः नस्यं विरेचनं यथा नस्यं स्यादुडशुंठीभ्यां पिप्पलीसैंधवेनेवा जलपिष्टे
 न कर्णक्षिना सासुर्द्धमवागताः मन्वाहनुगलोभूतानस्यंति मुजएएजाः मधुकसारकृष्णाभ्यां वचामरिचसैंधवैः नस्यं को
 स्त्रांभसापिष्टं दद्यात् संज्ञाप्रबोधने अपस्मारेतथोन्मादे सन्निधाते पतंत्रके सैंधवं श्वेतमरिचं सर्षपाः कुशमेव च वस्त
 म्त्रेण संपिष्टं नस्यं तं दानि वारणं श्वेतमरिचं सोहिजनकवीजं रोहितस्य च पिप्पलेन भावितं मरिचं तथा कदूलं चेति तच्च
 र्णं देयं प्रथमनंधुधैः अथ वंहरणनस्यं स्य कल्पना कथ्यते धुना मर्शश्च प्रतिमर्शश्च द्वौ नेदौ स्नेहने मतौ मर्शस्य तर्प्यणी मात्रा
 मुख्या शणैः स्मृता एभिः मध्यमा तु चतुः शणैर्हीना शणमिता मता एकैकस्मिंस्तु मात्रेयं देयाना सापुटे बुधैः मर्शस्य द्वि
 त्रिवेले वा वीक्ष्य दोषवलावलं एकांतरं ध्यंतरं वा नस्यं दद्याद् द्विचक्षणः एकांतरं एकदिनमंतरं नस्यं श्रमं यत्र तदेकांतरं
 अहं पंचाहमथ वा सप्ताहं वा सुयंत्रितः अथ वा अहं त्रीण्यहानिया वत्प्रतिदिनं एवं पंचाहमथ वा सप्ताहं च सुयंत्रितः
 सावधानः यथा उच्छिक्कनेन भवति मर्शे शिरो विरेके च व्यापदो विविधाः स्मृताः दोषोत्केशाक्षयाच्चैव विज्ञेयास्तथा यथा क्र
 मं दोषोत्केशनिमित्ता सुयुंज्या ह मनशोधने अथ क्षयनिमित्ता सुयथा स्वं वंहरणं हितं शिरोनासाक्षिरोगेषु सूर्यावर्त्ताद्भे
 दके इतरोगे वलेहीने मन्वावाहं सजेगदे मुखशेषे कर्णनादे वातपित्तगदे तथा अकालपलिते चैव केशश्मश्रुप्रपातने
 सु ज्यते वंहरणं नस्यं स्नेहैर्वा मधुरइवैः वंहरणनस्यं यथा सशर्करं पयः पिष्टं भृष्टमाज्येन कुंकुमं नस्यं प्रयोगैर्हत्या द्वातरक्तभवारु
 जः रूशं वा क्षिशिरः कर्णसूर्यावर्त्ताद्भेदकानस्यं स्याद्गुतैलेन तथा नारायणेन वा मायादिना वा सर्पिर्भिर्स्नेप्य जसा धितैः अ

भा. प्र
१४२

एतैः सुते सुश्रुतेन तपसा तिलपरिपीडनोपकरणकाष्टाया हस्यैरनस्य कालं तिलाः परिपीडितास्ताम्रानि रवेऽशः कल्पित्या उत्तरव
ले संकुसकटाहे पाणीयेनास्त्रायका ययेत तस्मै लं निसरति तस्मै लं शीतलं हस्तेन जलानिः सार्पवातघ्नौषधकल्केन पचेत्तत्तु तैलमि
तित ह्यनरोगहरं तैलं कफे स्याद्दृते च केवलं पवने वसा रधान्नस्य सदापि ते सपिमेज्जानमेव च माषात्मगुमरास्त्राभिर्बलारुवुकरी
ह्रियैः कृतोऽश्वगंधयाक्काथो हिंगुसैंधवसंयुतः कोष्मोनस्पप्रयोगेण पक्षाघातं संकपनं जयेद्दृष्टं वातं च मन्वास्तं भापवाहकौ
प्रतिमर्शस्य मात्रा तु द्वित्रिविंशतिमात्रा प्रत्येकशेन स्तकयोः स्नेहेनेति विनिश्चितं स्नेहेऽपि ह्यंयावन्निमग्राचोद्धृता ततः तर्जनीयं
स्त्रवे द्विंशत्मात्रा विंशतिं संज्ञिता एवं विधौ विंशतिं संज्ञितैरष्टभिः शण्ड उच्यते सदेयो मर्शनस्येष्टु प्रतिमर्शो द्विंशत्कः समयाः प्रतिमर्शस्य बु
धैः प्रोक्ताऽश्वतुर्दश प्रभाते रक्तकाष्ठान्ने गृह्णानिर्गमने तथा व्यापामाध्वे वायान्ने विण्मूत्रांते जने कृते कवलान्ने भोजनान्ने दिवा स्व
प्नोत्थिते तथा वमनान्ने तथा सायं प्रतिमर्शः प्रयुज्यते इषड्छिक्कनां स्नेहोपदावक्त्रं प्रपद्यते न स्पे निषिक्तस्तं विद्यात्प्रतिमर्शप्रमा
णतः प्रमाणतः मात्रा युक्तं उच्छिष्टं नपि वेचैतन्निष्ठीवे सुखमागतं उच्छिष्टं न स्यादशिशं क्षीरोत्तमास्यशेषार्त्तं बाले बद्धे च यु
ज्यते प्रतिमर्शेन शम्पुनि रोगाश्चैवोर्द्ध्वजत्रुजाः वलीपलितश्नाशश्च वलमिंदियं न भवेत् विभीतनिवंगं भारी शिवाशे लुश्वकाकि
नी एकैकतैलनस्पेन पलितं न शपति ध्रुवं अथ न स्पविधिं वश्येन स्पग्रहणहेतवे देशे वात रजोमुक्ते रक्तदंतनिघर्षणं विशुद्धं ध
मपानेन स्विन्नभालगलंतथा उत्तौ शपिने किंचित्प्रलंबं वशिरसं नरं आस्तीर्णं हस्तपादं च वस्त्राच्छादितलोचनं समुन्नामितनासाग्रं
वैद्यो न स्पेन योजयेत् कोष्मोनाच्छिन्नधारेण हेमता रदिशुक्तिभिः शुक्ला वापत्र शुक्ला वाप्रोतैर्वा नस्पमाचरेत् प्रोतैर्वस्त्रैस्तु उपल

१४२

क्षितैस्तूलैरपि न स्पृष्टा सिध्यमानेषु शिरो नैवं प्रकंपयेत् न कुप्ये न प्रभावेत नोष्णिके न रुसे तथा एतैर्ह विहितः स्नेहो नैवांतः सं
प्रपद्यते ततः काशप्रतिश्याय शिरोक्षिगदसंभवः शृंगारकमभिधाप्य स्यापयेन्न गिले इव पंचसप्तदशैव स्युमात्राः स्नेहस्य धा
रणे उपविश्याय निषीवेनासावक्रागते इव वामदक्षिणपार्श्वोर्ध्वाधो निषीवेत्संमुखं न हि नीतेन स्पृष्टे मनस्तापरजः क्रोधं च सं
सृजेत् शयीत निद्रां सत्काचप्रोतानो वा कुरुतं नरः तथा शिरो विरेकान्ते धूमो वा कवलोहितः न स्पृष्टी लुप्यदिशानिलक्षणानि
प्रयोगतः शुद्धिहीना तियोगानि विशेषाच्छास्त्रचिंतकैः लाघवं मलसंशुद्धिः स्रोतसां व्याधिसंक्षयः चित्तैर्द्विप्रसादश्च शिर
क सः शुद्धिलक्षणं गंडूपदेहौ गुरुत्वात् स्रोतसां कफसंश्लवः मूर्द्धिहीना विशुद्धे तुलक्षणं परिकीर्तितं हीना विशुद्धे हीने न न स्पृष्टे ना विशु
द्धे मस्तुलुंगागमो वातवृद्धिर्दिष्टविभ्रमः शून्यता शिरसश्चापि मूर्द्धिगाढं विरेचिते मस्तुलुंगो मस्तकान्तस्नेहः इष्टविभ्र
मः इष्टिपारणमयथा विषयग्रहः हीनातिशुद्धेशिरसि कफवातघ्नमाचरेत् सम्पन्निशुद्धेशिरसि सध्विर्न स्पृष्टे निवेचयेत् कफः प्र
सेकः शिरः सौगुरुत्वेन द्विप्रविभ्रमः लक्षणं तदतिस्निग्धे तत्र रूक्षं प्रशययेत् भोजयेच्चानभिष्यं दिनस्येवाति कमादि
शेत वातिकं वातले आदिशेत उपदिशेत इति पंचकर्माणि अथ धूमपानविधिः धूमस्तुषद्विधः प्रोक्तः शमनो वृंहणौ च स्ने
रेचनो कासहाचैव वामनो व्रणधू पनः शमनस्य तु पर्णायौ मध्यः प्रायोगिकस्तथा वृंहणस्य च पर्णायौ स्नेहो मृदुरेव च
रेचनो नापि पर्णायौ शोधनस्तीक्ष्ण एव च अधर्माश्च खले तेशीतो भीतश्च उः रितः इति वस्तिर्विहितश्च रात्री जागरित

भा.प्र.

१४३

स्तथा पिपासितश्च शहर्तस्तालुशोपीतयोदरी शिरोभिन्नापीतिमिरी छर्द्याधानप्रपीडितः क्षतोरस्कः प्रमेहार्तः पांडुरोगी च ग
र्भिणी रूक्षः क्षीणेभ्यवहृतक्षीरक्षौद्रघृतासवः सुक्ता नरधिमत्स्यश्च वालो रूढः कशस्तथा अकाले वातिपीतश्च धूमः कुर्या
दुपद्रवं तत्रैषं सर्पिषः पानं नावनां जनतर्पणं सर्पिर्गिरिस्तरसंज्ञाक्षोपयो वा शर्करां वुवा मधुरा म्लौरसौ चापिशमनाय प्रदापयेत्
धूमोद्गदशमाहर्षाहृतैशीतिका न च काशश्वासप्रतिश्यायमभ्याहनुशिरोरुजः वातश्लेष्मविकारांश्च हृन्माहूमः सुयोजितः
धूमोपयोगात्पुरुषः प्रसन्नैर्युवाग्भ्याः दृढकेशद्विजश्मश्रुः सुगंधिवदनो भवेत् धूमनाडी भवेत्तत्र त्रिखंडा च त्रिपर्विका
कनिष्ठिका परीणा हाराजमाषागमान्तरे राजमाषागमासमस्तनाडी धूमनाडी भवेद्दीर्घाशमने रोगिणो गुलैः चत्वारिंशन्मि
तैस्तद्द्वात्रिंशद्भिर्मृदौ मता मृदौ चं हरेतीक्ष्णे चतुर्विंशतिभिः काशघ्ने शोडशे नितैः तीक्ष्णे रेचने दशंगुलैर्वीमनीये तथा
स्याद्गुणनाडिका तथा दशंगुलमिता कलायमंडुलस्थूला कुलत्थागमरंध्रिका अथेषिकां प्रलिंपेच्च सुश्लक्ष्णं द्वादशंगुला
द्विषीकां शरकांडं धूमद्रव्यस्य कल्केन लेपश्चाष्टंगुलः स्मृतः कल्कं कर्षयितुं लिप्ताद्याया शुष्कं च कारयेत् इषीका मयनीया
यस्नेहाक्तां वर्त्तिमादरात् अंगारैर्दीपितां कृत्वा धृत्यानेत्रस्पर्धके वदनेन पिबेद्धूमं वदनेनैव संत्यजेत् नासिकाभ्यां ततः पी
त्वा मुखेनैव वमेत्सुधीः शरावसंपुटेक्षित्वा कल्कमंगारदीपितं छिदेनेत्रं निवेश्याथ व्रणं तेनैव धूपयेत् एतादिकल्कं शमनेस्ति
ग्धं सर्जरसं मृदौ रेचने तीक्ष्णकल्कं चश्वासघ्नं क्षुद्रिकोषणं वमने लाघुचर्माघं रघाहूमस्य पानकं व्रणे निववचाघं च धूपनं सं

राम

१४३

प्रशस्यते अमेपिधूपागेहेषुकर्तव्यारोगशान्तये मयूरपिच्छिनिंवस्यपत्राणिवहतीफलं मरिचं हिं गुमांसी च बीजं कर्पासं
भवं छागरोमाहिनिर्मोकोविष्टावैडालिकी तथा अहिनिर्मोकः सर्पवं बुकः गजदंतश्च तच्छूलं किंचिदुत विमिश्रितं गेहेषु
धूपनं रत्नं सर्वान्वालग्रहान्हरति पिशाचानाक्षसान् हत्वा सर्वज्वरहरं भवेत् इत्युपराजितो धूमः मनस्तापरजः क्रोधान्धूमपा
ने निवारयेत् नेत्राणि धातुजान्याहुर्नलवंशदिजान्यपि अथ गंडूषकवलप्रतिसारणविधिः तत्र गंडूषकवलप्रतिसारणा
नां मेरुका निलक्षणा न्याह तत्र गंडूषः स्नेहक्षीरकषायादिभ्यः संशुण्णमाननं आर्ष्यं स्थीयते तावद्विधिं गंडूषधारणे क
पशुणां स्पतायावच्छेदो रोषस्य वा भवेत् नेत्रघ्राणश्रुतिर्यावन्नावकं गंडूषधारणं गंडूषासु स्थितः कुर्यात्स्विन्नभालगलादिक
मनुष्यस्त्रीस्तथापंच सप्तवारोषनाशनात् गलादिक इत्यादि शब्देन गंडूषको लो गृह्येते सुश्रुतोक्तत्वात् चतुर्विधः स्पांडूषः स्ने
हिकश्च प्रसादनः शोधनो रोपणश्चैव कवलश्चापि तादृशः स्निग्धो स्नेहिको वा ते स्वादुशीतैः प्रसादनः पित्तकटुमूलव
रौहसैः संशोधनः कफे कषायलिक्तमधुरैः कटुलोरोपणो व्रणे रघात इवेषु चूलं तु गंडूषे कोलमात्रकं कर्षप्रमाणः क
ल्कश्च कवले दीयते बुधैः धार्यते पंचमाहर्षा गंडूषकवलादयः आधेरपचयस्तुष्टिर्वैशद्यं वक्रलाघवं इंदियाणं प्रसा
दश्च गंडूषे विधत्ते भवेत् हरेरास्यस्य वैरस्यं शोषं पाकं व्रणं तर्षा रंतचालं च गंडूषो वैशद्यं तु करोति हि अथ कवलः वातपि
तकफास्य इत्यस्य कवलं मुखे अङ्गुलिः क्षिप्य संचर्च्य निष्ठीवेत् कवले विधिः कवलः कुरुते कांक्षोभस्येषु हरते कफं तस्मा

भा. प्र.
१४४

शेषे च वैरस्य दंत चालं च नाशयेत् **अथ प्रतिसारणं** दंत जिह्वा मुखानां यच्चूर्णा कल्का वलेहकैः शनैर्घर्षणं मृगुत्पात उक्तं प्र-
तिसारणं वैरस्य मुखदौर्गंधं मुखशेषं तथा तथा अरुचिं दंतपीडां च निहन्नात्प्रतिसारणं हीने जाग्रकफोत्प्लेशावरसज्ञान
नमेव च अतियोगान्मुखेषाकः शेषस्तस्माद्दुष्कृतः **अथ स्वेदविधिः** स्वेदश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तपोष्मस्वेदसंज्ञितः उप-
नाहोद्भवस्वेदः सर्वे वातार्तिहारिणः तापोष्मस्वेदसंज्ञितः तापः स्वेदः ऊष्मः स्वेदश्च ताभ्यां संज्ञितः उपनाहोऽपनाहस्वेदः
स्वेदो तापोष्मजो प्रायः श्लेष्मघ्नो समुदीरितो उपनाहस्तु वातघ्नपित्तसंगेद्बोहितः **इवोद्भवस्वेदः** महावले महाबाधो शीते
स्वेदो महाहृत्स्मृतः दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो मतः वलासे रूक्षणः स्वेदो रूक्षः स्निग्धः कफानिले रूक्षणः रूक्षयती
तिरूक्षणः नंघादिताद्युप्रत्ययः कफमेरोरते वाते कोष्मगे हंरवेः करान् नियुद्धं मार्गगमनं गुरुप्रावरणं ध्रुवं चिंताया
यामभारं श्वसेवेतामपमुक्तये येषां नस्यं प्रदातव्यं वस्तिश्चापि हि देहिनां शोधनीयाश्च ये केचित्स्वेदोऽप्येतैः स्वेदा म
ऊर्द्ध्वत्रयोपीह भगं दप्यं शीतस्तथा आशमर्षा चातुरो जंतुः समये शस्त्रकर्मणः शस्त्रकर्मण ऊर्द्ध्वं पश्चाच्चेति सुश्रुतोक्तेः प
श्चात्स्वेदाहते शल्यमूठगर्भगदे तथा काले प्रजाता काले वायश्चात्स्वेदा नितं विनी सर्वास्वेदा निवाते च जीर्णे नैवावचार
येत स्वेदाहृतुस्थिता रोषाः स्नेहक्ति न स्पंदेहि नः इव त्वं प्राप्य कोशान् नर्गत्वा यांति विरेकतां स्नेहाभ्यक्तशरीरस्य शीतैराच्छा
द्य चक्षुषी स्वेद्यमानस्य च मुहुर्द्दृश्यं शीतलैः स्पृशेत् शीतैराद्भवस्त्नादिभिः अजीर्णो दुर्बलो मेही क्षतक्षीणः पिपासितः

राम.
१४४

अतीसारीरक्तपित्तीपांडुरोगीतथोदरी मेदस्वीगर्भिणी चैव न हि स्वेद्या विजानता स्वेदादेशां योतिरेहा विनाशं नो साध्यत्वं योति
चैवां विकाराः एतानपि मउस्वेदैः स्वेदसाध्यानुपाचरेत् मउस्वेदं प्रयुंजीत तथा हन्मुक्कदृष्टिषु अतिस्वेदात्संधिपीडादाहतरक्षा
लमोभ्रमः पित्तास्रक्षिडिकाकोपस्तत्र शीतैरुपाचरेत् तत्र तापस्वेदमाह तेषु तापाभिधः स्वेदो बालुकावस्त्रपाणिभिः क
पालकांगारैर्यथा योग्यं प्रयुज्यते ऊष्णस्वेदमाह ऊष्णस्वेदः प्रयोज्यो लोहपिंडेष्टकाश्मभिः प्रतप्ते रम्लसिक्तैश्च काये रत्नक
वेष्टिते अथ वा वातनिर्नाशाय कृष्णकाथिरसादिभिः उल्लेधेन पूरयित्वा पात्रे द्धिद्विधा यच्च विमुद्रास्यं त्रिखंडं च धातुजां
काष्ठजां मुत षडंगुलास्यांगोपुच्छां नाडीं पुंज्याद्विहस्तिकां सुखोपविष्टं स्वभक्तं गुरुप्रावरणावृतं हस्तिभुंडिकयानां आस्वेद
येद्वा तो गिरां त्रिखंडा मिति स्वेदसौकर्यार्थं षडंगुलास्यामिति मूले षडंगुलविशालमुखं गोपुच्छा मिव ति क्रमकशं तेनाग्ने
गोपुच्छाग्रपरिमाणेन कशं नाडीं अंतः सरंध्रां द्विहस्तिकां हस्तद्वयपरिमाणं हस्तिभुंडिकयेति हस्तिभुंडं वत्क्रमकशत्वान्ना
ज्याद्वयं संज्ञा पुरुषस्याममात्रां वा भूमिमुत्कीर्यत्वादिरैः काष्ठैर्दधातथाभ्युक्ष्य शीरधाम्यां बुवारिभिः वातघ्नपत्रैराच्छाद्य श
यानं स्वेदयेन्नरं एवं माषादिभिः स्विनैः शयनस्वेदमाचरेत् अथोपनाहस्वेदः तथोपनाहस्वेदं च कुर्याद्वातहरौषधैः प्र
दिह्यदेहे वातार्तं शीरमांसरसान्चितैः अम्लपिष्टैः सलवणैः सुखोत्तैः स्नेहसंयुतैः उत्तग्राभ्यान्पमांसे जीवनीयगणेन च
दधिसौ ॥ रकशीरैर्वीरतर्वादिना तथा कुलस्य माषगोधूमैरतसीतिलसर्षपैः शतपुष्पादेव दाहशोफालीस्यूलजीरकैः एरं

भा. प्र.
१४५

उम्लव जैश्वरास्नाम्लकशिशुभिः मिसिकल्लाकुठेरैश्वलवगौरम्लसंयुतैः प्रसारिण्यश्वगंधाभ्यां वलाभिर्दशमूलकैः गडूया
वानरीवीजैर्यथा लाभं समाहृतैः क्षुल्लैः स्विनैश्च वस्त्रेण वडैः संस्वेदयेन्नरं महाशाल्वरासंशोययोगः सर्वा निलातिहृत् अ
स्यायमर्थः उपनाहस्वेदं च कुर्वात् केन प्रकारेणोत्साकांक्षायां तत्प्रकारमाह वातहरौषधैः कथं भूतैरम्लपिष्टैः अम्लेन कां
जिकतक्रादिनापिष्टैः सलवणैः स्नेहसंयुतैः क्षीरमांसरसान्वितैः सुखोष्णैः वातार्तदेहेप्रदिह्यप्रलिप्यस्वेदयेदित्यर्थः अथ
यवास्नेनसंपिष्टैः कोष्णैस्सूक्ष्मपटस्थितैः भेषजैः स्वेदयेत्किं वा स्विनैः कोष्णैः पटस्थितैः अथ इवस्वेदमाह इवस्वेदस्तु
वातघ्न इमं काथेन पूरिते कंठे कोष्ठके वापि सपविष्टो वगाहयेत् सौवर्णं राजतं वा पिताम्बलौहं च दारुजं कोष्ठकं तत्र कु
र्वीतो घ्राये षड्दंशं गुलं आयामेतावदेव स्याच्चतुः कोणं च चिकुरं पक्षांतरमाह नाभेः षडंगुलं पावन्मग्नः काथस्य धार
या कोष्णयास्केंधयोः सिक्तस्तिष्ठेत्स्निग्धतनुर्नरः अयमर्थः प्रथमतो वातघ्न इमं काथेन कंठं पूरिते कोष्ठके कंठे वा सप
विष्टस्तिष्ठेत् अथ वा नाभेः षडंगुलं मूर्द्धं पावत्काथेन मग्न उपविष्टः पश्चात्काथस्य धारयास्केंधयोः सिच्यमानस्तिष्ठेत्पावत्को
ष्ठकं परिपूर्णं भवतीत्यर्थः काथपक्षे प्रथमतः स्नेहाभ्यक्ततनुर्विशेत् मुहूर्तं कंसमारभ्य पावत्स्यात्तच्चतुष्टयं तावत्तरवगा
हेतया वदारोत निश्चयः एवं तैलेन उग्धेन सर्पिषा स्वेदयेन्नरं एकांजरोऽध्वंतरो वा युक्तः स्नेहो वगाहने एतावता काथोऽग्धं
वानित्यमेव पुज्यते स्नेहस्तु दिनमेकं द्वे वा दिने गमयित्वा युक्तः अग्निमांशं शंकयेति भावः शिरामुखैर्लोमकपैर्धमनीभिश्च त

राम.
१४५

प्यपत् शरीरे वलमाधत्ते युक्तस्नेहो वगाहने जलसिक्तस्य वद्धंते यथा मूले कुरादयः तथैव धातुवृद्धिर्हि स्नेहसिक्तस्य जा
 यते नातः परतरः कश्चिदुपायो वातनाशनः शीतशूलमुपरमे स्तेनगौरवनिग्रहे दीप्तेनौ माद्वेजाते स्वेदनाद्विरतिर्मे
 ता **अथ मूर्द्धतैलविधिः** अभ्यंगः परिवेकश्च पिचुर्वस्तिरिति क्रमात् मूर्द्धतैलं चतुर्धा स्पाद्वलवेत्तद्योत्तरं अभ्यंगः
 स्तैलेन शिरसो मर्दनं परिवेकः शिरसि धारायातनं पिचुः तैलात्तत्तलं **फोहा इति लोके वस्तिर्वक्ष्यमाणः** अथोभ्यंगाद
 यः पूर्वप्रसिद्धः सर्वतः स्मृताः शिरो वस्तिविधिश्चात्र प्रोच्यते सुज्ञसंमता शिरो वस्तिश्चर्मणः स्पादिमुखोद्गदशंगुलः
 शिरप्रमाणस्तव ध्यामस्तके माषपिष्टकैः संधिरोधं विधाया भुस्नेहैः कोस्नेः प्र **शरयेत्** तावद्दार्प्यस्तु यावत्स्यान्नासा
 कर्णमुखश्रुतिः वेदनोपशमो वापि मात्राणां वा सहस्रकं स्वजानुनः कराव **नैकुर्वा** छोरिकया पुनं एषा मात्रा भवेदेका
 सर्वत्रैवैष निश्चयः विना भोजनमेवैषः शिरो वस्तिः प्रशस्यते प्रयोज्यस्तु शिरो वस्तिः पंचसप्तदिनानि वा विमोच्य शिर
 सो वस्तिं रक्तीया च समंततः ऊर्ध्वं कायंततः कोस्मनीरैः स्नानं समाचरेत् अनेन उर्जयारोगा वातजायां तिसंक्षयं शिरः कं
 पादयस्तेन सर्वकालेषु योजयेत् पंचसप्तदिनानि वेत्सुत्का सर्वकालेषु चिति शिरः कं पादि रोगाः निवृत्तौ तेयं **अथ कर्णपूरणवि**
धिः स्वेदयेत्कर्णदेशं तु किंचित्तुः पार्श्वशयिनः मूत्रैः स्नेहैरसैरुक्तैः कोस्नेः श्रोत्रं प्रशरयेत् कर्णे च पूरितं रक्षेत्कृतं पंचश
 तानि च सहस्रं वापि मात्राणां श्रोत्रकंठशिरो गदे रसाद्यैः पूरणं कर्णे भोजनात्प्राक्प्रशस्यते तैलाद्यैः पूरणं कर्णे भास्करेस्त

शिशुं मधुपयच्छी च तगरं रक्तचन्दनं । एला मांसि निशायुगं कुण्डलकमेव च ॥
इति सपूर्णं लेपो यं पंचमां स घृतं सुतः न लेन क्रियते सुज्ञे दशां ग इति संज्ञितः विसर्गः

भा. प्र.
१४६

मुपागते नद्यथा कर्णे शूलकुले कोष्ठां वस्तुन ससैधवं निःक्षिपेत्तेन शम्पति शूलकाकारिका रुजां शृंगवेरं च मधुचसै
धवं तैलमेव च कर्णं कर्णोर्ध्वमेतत्स्याद्देहनाय हं पीता कपत्रमाजेन लिप्तेव हौ प्रतापयेत् तद्दसः श्वरोक्षितः कर्ण
शूलहरः परः अथ आलेपविधिः आलेपस्य तु नामानि लेपलेपनलिप्रयः शेषघ्नो विषहा वरुणः संचालेपस्त्रिधामतः त्रि
प्रमाणं श्वतुर्भागस्त्रिभागाङ्गुली नतः आर्द्रो माधिहरः सस्याच्छुको दूषयति स्त्वं शेषघ्नो लेपो यथा शेषघ्नी हरसि
दुर्ध्वं भुं दी सौ भां जन त्वचां आरनालेन पिशनां प्रलेपः सर्वशेषजित् शेषघ्नी पुनर्नवा विषहा लेपो यथा अजादुपतिलै
लेपो नवनीतेन संयुतः शेषमारुखराङ्गुतिलेपो वा रुक्ममृत्तिलैः नवनीतेनात्र माहिषेण वरुणो लेपो यथा रक्तचंदनमंति
शालोधकुष्ठप्रियंगवः वदंकुरामसूरा श्वयंगघ्रामुखकांतिरा अथालेपविधिश्चान्यः प्रोचने सुज्ञसंमतः प्रलेपश्च प्रदे
हश्च हौ भेदौ तस्य भावितौ च मादुर्माहिषं यद्वत्प्लोन्नतं संमितिस्तयोः शीतस्तनुर्विशोषी च प्रलेपः पित्तहन्मतः आर्द्रघनः
स्तथोष्णः स्यात्प्रदेहः श्लेष्मवातहा नरात्रौ लेपने कुर्याच्छुष्यमाणं न धारयेत् शुष्यमाणमुपेक्षेत प्रदेहं पीडनं प्रति त
मसापिहितोष्णालोमकूपमुखे स्थितः विनालेपेन निर्याति रात्रौ नालेपयेत्ततः तमसारं ग्रंथकारेण रात्रावपि प्रलेपा
दिविधिः काष्ठो विचक्षुरौः अथाकिशोथे गंभीरे रक्तश्लेष्मसमुद्भवे प्रलेपो यथा मधुकं चंदनं ह्रीं नलमूलं च पद्मकं उशी
रं वालकं पद्मं प्रलेपः पित्तशेषहृत् अथ प्रदेहो यथा बीजपूरजराहिं स्त्रादेव शरुमहोषधं रास्नां रणिः प्रदेहो यं वातशेष

रामः
१४६

च३

भा.प्र.
१४७

रवे रक्ताभिष्यंदतं शयां प्रति घ्राणास्पदे हके यकृत्सीहविसर्पेषु विडधौ विडि कोरुमेव र्णो एषाणवक्राणां पाके दाहे शिरोरुजि
उपदेशे रक्तपित्ते रक्तं श्रावः प्रशस्यते सपुणे गेषु शृंगैर्वा जलौ कालावुकैरपि अथ वापिशिरामोक्षैः कारयेत् रक्तपातनं न कुर्वीत शी
रामोक्षं कशस्याति य वापिनः क्लीवस्पन्नीरेर्गर्भिरणाः सूताया पांडुरोगिणः पंचकर्मविशुद्धस्य पीतस्नेहस्य चार्शसां सर्वोगशो
थयुक्तानां मुद्गरिश्वासकाशिनो हृद्यनीसारकुष्ठानामतिस्विन्नतनोरपि उत्तमोऽश्वत्थस्य गतसप्ततिकस्य च अघातश्रुतरक्तस्य
शिरामोक्षो न शस्यते अघातश्रुतरक्तस्य रक्तपित्तादिना गतरक्तस्य गोशृंगेण जलौकाभिरलावूभिरपि त्रिधा वातपित्तकफैर्दृष्टं
शोणितं श्रावयेद्बुधः द्विदोषाभ्यां तु यदृष्टं त्रिदोषैरपि दूषितं शोणितं श्रावयेद्बुधः शिरामोक्षैः पदेस्तथा गृह्णाति शोणितं शृंगेर्
शंगुलमिते वलात् जलौकाहस्तमात्रं तु तुंवीतु द्वाद्दशंगुलं पदमंगुलमात्रं तु शिरासर्वोगशोधिनी शीते निरन्मूर्च्छा निद्राभ्रा
तिमदप्रमैः युक्तानां नस्त्रवेदं न तथा विरमूत्रसंगिनां शोणिते चाप्रवृत्ते तु कुष्ठत्रिकटुसैंधवैः मर्दयेद्दूरावक्रां तु ते न रक्तं प्र
वर्तते तस्मान्न शीतेनामुष्मेनास्विन्नेनातितापिते पीत्वा यवागृह्णन्त्यस्य स्त्रावयच्छोणितं बुधः अतिस्विन्नस्योत्सुकाले तथै च
वातिशिरास्य धातु अतिप्रवर्तते रक्तं न त्रकुर्यात्प्रतिक्रियां अतिप्रवृत्ते रक्ते तु लोधुसर्जरसांजनैः यवगोधूमचूर्णैश्च धवैश्च
नगैरिक्तैः सर्पनिर्मोक्तैश्च र्णैर्वा भस्मना शौमवस्त्रयोः सुखं ब्रणस्य वध्वा चरीतैश्चोपचरेद्दूरां विडुद्दूरां शिरां तां वा दाहे स्तारणा
वाग्निना ब्रणं कषायः संघते रक्तं स्कंद्यते हिमं ब्रणासं पाचयेत्सारोदाहः संकोचयेच्छिरां रक्तेऽप्येव शिथिले व्याधिर्नैव प्रकुप्यति

राम.
१४७

अतोरक्ष्यं सावशेषं रक्तेनातिश्रुतिर्हिता आंध्रमाक्षेपकं तस्मांतिमिरंशिरसोरुजं पक्षाघातं श्वासकारौ हिक्कादाहौ च पांडुतां
 कुरुतेति स्मृतं रक्तं मरणं वा करोति च देहस्योत्तरस्य जो देहस्तेनैव धार्यते रक्तं जीवस्य चाधारस्तस्मादक्षेपस्य बुधः शीतो
 पचारैः कुपिते स्मृतं रक्तस्य माहते कोलेन सर्पिषा शेषं सद्यं परिषेचयेत् क्षीणस्यैराशशोरभ्रहारिणा च्छागमांसजः रसः
 समुचितः पाने क्षीरं पृथक् पाहितं पीडाशंतिर्लघुत्वं च व्याधेरुद्देकसंक्षयः मनः स्वास्थ्यं भवेच्चिह्नं सम्पद्भिः साहितैः सजि
 आयाम मैथुनक्रोधशीतस्नानप्रवातकान् एकाशने दिवानिद्रां क्षारम्लकटुभोजनं शोकं वा दमजीरं च सजेदावलर्श
 नात् **अथनेत्रप्रसादनकर्मणि** सेकश्चाभ्योतनं पिंडी विडालस्तर्प्येतां तथा पुटपाको जने चैभिः कल्पैर्नेत्रमुपाचरेत् क
 ल्पोविधिः तत्र सेकविधिः सेकस्तु स्मृत्स्मधारभिस्सर्वस्मिन्नयने हितः मीलिताक्षस्य मर्त्यस्य प्रदेशश्चतुरंगुलात् सचा
 पिस्नेहो वातेपित्ते रक्ते च रोपणः लेखनस्तु कफे कार्यं स्तस्य मात्राभिधीयते षड्विंशं शतैः स्नेहे चतुर्भिश्चैव रोपणे तैस्त्रि
 भिल्लैरेवने कार्यं सेको नेत्रप्रसादने निमेषोन्मेषणं पुंसामंगुल्याच्छेदिका यवा गुर्वक्षरोच्चारणं वा वाङ्मात्रेयं स्मृता बुधैः से
 कस्तु दिवसे कार्यो रात्रौ चात्यंतिके गदे स यथा सरंडदलमूलत्वक्कृष्टतमा जेपयोहितं सुखोत्पन्ने त्रयोः सितं वाताभिव्यंदना
 शनं **अथाभ्योतनविधिः** कायक्षौद्रासवस्नेहविंदनां यत्तु पातनं ह्यंगुलीद्विस्तृतेनेत्रे प्रोक्तमाभ्योतनं हितं विंदवो शोले
 खनेषु रोपणे दशविंदवः स्नेहने द्वादश प्रोक्ता स्नेशीते कोलरूपिणः उल्लेखनीयं तस्यास्य सर्वत्रैवैष निश्चयः वातेति केतया स्नि

मीलिते

भा. प्र.
१४८

धूपिते मधुरशीतलं कफेति को स रुक्षं स्यात्क्रमादाश्रयोतनं हितं आश्रयोतनानां सर्वेषां मात्रा स्याद्वा कानोन्मिता ततः परं लो-
चनाभ्यां भेषजापनयोमतः आश्रयोतनं न कर्तव्यं निशयां केनचित्कचित् तद्यथा विल्वदिपंचमूलेन वृहत्पेण्डुशिशुभिः काप-
आश्रयोतने कोलोवाताभिष्यं रनाशनः अथ पिंडीविधिः शुष्कं भेषजकल्कस्य पिंडीकवलमात्रया वस्त्रखंडेन संवद्धाने त्रे-
भिष्यं रनाशिनी स्निग्धोष्णपिंडिकावातेपिते साशीतलामता रुक्षोष्णश्लेष्मणिप्रोक्ताविधिरुक्तो बुधैरियं तद्यथा एरंडमू-
लपत्रत्वकनिर्मिता वातनाशिनी धात्री विरचिता पित्तेशिशुपत्रकृता कफे. अथ विडालकविधिः विडालको वृहत्स्त्रेपोनेत्र-
पक्ष्मविवर्जिते तस्य मात्रा परिशेषा मुखालेपविधानवत् पक्षीगैरिकसिंधुस्य दर्वीताक्ष्यैः समं शकैः जलपिष्टैर्वह्निस्त्रेपः
सर्वनेत्रामयापहः अथ तर्पणविधिः वातातपरजोहीने वेश्मपुतानशायिनः आधारे माषचूणेन क्लिप्तेन परि-
डितो समोदकावसंधाधौ कर्तव्यो नेत्रकोशयोः शूरये हृतमंडेन विलीनेन सुरबोदकैः सर्पिषा शतधौतेन क्षीरजेन घृतेन
वा निमग्नान्यस्त्रिपक्ष्माणि पावत्सुस्तावदेव हि शूरये नीलितेनेत्रे तत्तुमीलयेच्छनैः भिषग्भिरेव विख्यातैस्तर्पणस्यो-
दितो विधिः यद्भूक्षं परिशुष्कं च नेत्रकुटिलमाविलं शीर्णपक्ष्मशिरोसातकृद्धो नीलनसंयुतं तिमिरार्जुनभुक्राघैरभिष्यं-
दधि मंथकैः शुष्काक्षिपाकशोथाभ्यां युतं वातविषय्यैः तन्नेत्रे तर्प्येत्सम्यङ् नेत्ररोगविशारदः तर्प्यं धारयेद्दर्मरोगे
वाचांशतंबुधः स्वस्येकपे संधिरोगे वाचां पंचशतानि च यद्दशतानि कफे कृशरोगे सप्तशतानि हि दृष्टिरोगेशतान्यथ व-

राम.
१४८

धिमं ये सहस्रकं सहस्रं वा तरो गेषु धार्य मेवं हितर्पणं तर्पणोपागतः स्नेहं स्त्रावयित्वा शिशोधयेत् स्विन्नेन यवपिष्टे
 न स्नेहवीर्यै रतंततः यथास्वं धूमपानेन कफमस्य विशोधयेत् एकाहं वा त्र्यहं वापि पंचाहं तर्पणं चरेत् तर्पणोत्
 त्तिलिङ्गानि नेत्रस्यैता निलक्षयेत् सुखस्वप्नावबोधत्वं वै शयने त्रपाटवं निर्वृत्तिर्वाधिशंतिश्च क्रिया लाघवमेव च
 निर्वृत्तिः सुखं क्रिया लाघवं नेत्रस्य क्रियायां निमेषोन्मेषादौ लघुता गुर्वविलम्बमस्ति श्लिग्धमशु कं रूपदेहवत् चर्षतो र
 पुतं नेत्रमस्ति तर्पितमादिशेत् आश्रावशेषरागाद्यमुपदेहसमाकुलं रूक्षमस्त्राविलं रुग्णं नेत्रं स्याद्दीनतर्पितं अन
 यो रौषवाहस्यात्प्रयतेत चिकित्सिते रूक्षस्निग्धोपचाराभ्यामेतयोः स्यात्प्रतिक्रिया अनयोरस्ति तर्पितहीनतर्पितयोः
 दुर्दिना सुप्तशीतेषु चिंतायां संभ्रमेषु च अशान्तोपद्रवे चास्ति तर्पणं न प्रशस्यते अथ पुटपाकविधिः देविल्वे स्निग्ध
 मांसस्य परंद्रव्यं पलेमतं इव स्पृकुडवोन्मानं सर्वकं त्रयेष्वेतेषु तदेकत्र समालोड्य पत्रैः सुपरिवेष्टितं पुटपाकविधाने
 न संप्रकात इत्युच्यते तर्पणोक्तेन विधीना यथा वदुपचारयेत् दृष्टिमध्ये निषिध्यः स्यान्निस्समुत्तानशयिनः स्नेहो लेखे
 नश्चैव रोपणश्चेति सत्रिधा हितस्निग्धोतिरूक्षस्य स्निग्धस्य सतुलेखनः दृष्टेर्वलार्थमितरः पितास्त्रग्रणवातनुत् इत
 रोरोपणः स्नेहमांसवसामज्जमैरः स्वाद्वौषधैः कृतः स्नेहनः पुटपाकः स्याद्वाय्वोद्देवाकशतेतुसः जोगलानां यकृन्मांसैर्ले
 खन इव संयुतैः कृष्णलोहरजस्ताम्रशंखविडुमसिंधुजैः समुद्रफेराकासीसस्त्रोतांजदधिमस्तुभिः लेखनो वा कशतंत

भा.प्र.
१४६

स्वपरं धारणमिष्यते स्तन्यजंगलमध्याज्यतिक्तकडुव्याचिनः लेखनास्त्रिगुणो धार्यः पुटपाकस्तुरोपणः तिक्तकडुव्या
 एपाह निवामतावधपयोतनिदधिकभिः स्यात्संचतिक्तकडुतिप्रथितोगणेयं आचरेत्तर्पणोक्तं तु क्रियायापत्तिदर्शने
 व्यापत्तिदर्शने मिथ्याकृतपुटपाकजनितयाधिदर्शनेन तेजोस्यनिलमाकाशमादर्शभास्कराणि च नैक्षेततर्पितेनेत्रे
 यश्च वा पुट पाकवान् अथांजनविधिः अथसंपदकरोषस्यप्राप्तमंजनमाचरेत् अंजनं क्रियते येन तद्व्यं चांजनं मतं
 तद्यथा वटीरसस्तथा चूर्णमिति त्रिविधमंजनं यथा पूर्वं वलंते पुस्नेहमाहुर्मनीषिणः तस्यैकं त्रिधा प्रोक्तं लेखनं
 रोपणं तथा स्नेहनं चेति लिंगानितेषां विस्तरतः शृणु लेखनं क्षीरतीक्ष्णोत्तुरसैरंजनमुच्यते नेत्रवर्त्मशिराजालश्रोत्र
 शृंगारकस्थितं मुखनासासिभिर्दोषमोजसास्त्रावयेत्तु तत् कषायं तिक्तकं चापि सस्नेहं रोपणं मतं स्नेहस्य शैत्यादुरूपं स्या
 दृष्टेश्च वलवर्द्धनं मधुरस्नेहसंपन्नमंजनं स्यात्प्रसादनं दृष्टिरोषप्रसारार्थं स्नेहनार्थं च तद्वृत्तं हरेणुमात्रावर्त्तिस्तु लेख
 नीत्यात्प्रमाणतः साधुं करेणु कमितारोपणीवर्त्तिरिष्यते क्रियते स्नेहनीवर्त्तिर्द्विहरेणुवमात्राया रसांजनस्य मात्रा तु पि
 षावर्त्तिमितामता चूर्णं तु लेखनं वैद्यैर्दृशलाकं प्रदीयते रोपणं त्रिशलाकं स्याच्च तस्त्रस्नेहनं जने च तस्त्रशलाकाः स्नेह
 ने चूर्णं मुखयोर्मुकुलाकारकलापपरिमंडला अष्टांगुलाका स्यादश्मजाधातुजा तथा कलापपरिमंडला अत्रेकला
 पवर्द्धतुला ताम्रलोहाश्मसंजाता शलाकालेखनेमता सुवर्णरजतोभूतास्नेहनेसमुदाहृता अंगुलीचमृद्वेन रोपणे सं

राम.
१४६

शला२

प्रयुज्यते कृष्णभागादधः कुप्यादपागं यावदंजनं हेमं तेशिशिरे वापिमध्याह्नं जनमिष्यते पूर्वाह्ने वा पराह्ने वा **ग्रीष्मे**
शररी चेष्यते वर्षास्वनभ्रेनासुप्ते वसंते च सदैव हि अथ वा सर्वशयानः सायं चान्नमाचरेत् नातिशीतासुवाताभ्रवेला
यांतत्प्रयुज्यते श्रोते यरुदिते भीते पीतमद्येन बज्जरे अजीर्णे वेगघाते च नानं संप्रयुज्यते रागोपदेहौ तिमिरं शूलं सं
रंभमेव च निद्राक्षयं च कुरुते निषिद्धे युक्तमंजनं **अथ वटीसाले खनीयथा** शंखनाभिर्विभीतस्य मुज्जायथा मनःशिला
पिप्पली मरिचं कुष्ठं वचा चेति समाशकं छागीक्षीरेण संपिष्टं वर्तितं कुप्याद्यवोन्मितां हरेणुमात्रां संप्रयुज्यते जलैः कुप्यादथा
जनं तिमिरं मांसवृद्धिं च काचं परलमवुदं रात्रं धंवार्षिकं पुष्पं वर्तितं श्वंदोद्याहरेत् **इति चंदोदयवर्तितं खनी** अथ
रोपणी वर्तितः अशीतिस्तितपुष्पाणि षष्टिः पिप्पलितंडुलाः जातीपुष्पाणि पंचाशत् मरिचानि तु षोडश सस्मपिष्टं वु
नावर्तितः कृताकुसुमिकाभिधा तिमिरार्जुनशुक्राणां नाशिनी मांसवृद्धिनुत् एतस्याश्वंजने प्रोक्ता मात्रा सा द्वेहरेणुका
इति कुसुमिकावटी रोपणी **अथ स्नेहनी वर्तितः** धात्र्यक्षपथावीजानि एकद्वित्रिगुणानि च पिष्ट्वा वर्तितं जलैः कुप्यादं
जनं द्वेहरेणुकं नेत्रस्त्रावं हरत्याशुवांतरक्तहं जनं तथा **अथ रसक्रियासाले खनीयथा** तुल्यमाक्षिकसिंध्यसिताशंख
मनःशिला गैरिकं सिंधुफेणं च मरिचं चेति चूर्णयेत् संयोज्य मधुना कुप्यादं जनार्थं रसक्रियां वर्त्मरोगार्थं तिमिरकाच
शुक्रहरापर **अथ रोपणी रसक्रिया** रसांजनं सर्जरसो जातीपुष्पमनःशिला समुद्रफेणं लवणं गैरिकं मरिचं तथा एतत्स

भा. प्र.
१५०

प्रत्यं

मांशं मधुना पिष्टं प्रक्षिप्तं वर्त्मनि अंजनं केरुं कंठं पश्मणं च प्ररोहणं अथ स्नेहनी रसक्रिया कतकस्य फलं घृष्टं मधुना
नेत्रं मंजयेत् इषत्कर्पूरसहितं स्मृतं नेत्रप्रसादनं अथ चूर्णं तस्त्रैखनं यथा दक्षोऽलकशिलाकाचशंखचंदनसैंधवैः
चूर्णितै रंजनं प्रोक्तं पुष्पाभ्यां दिविलेखनं दक्षः कुबुटः तथा च निघंटुः रुक्वाकुस्तथा दक्षः कालशोथशिखंडिक
ति अथ रोपणं चूर्णं शिलायां रसकं पिष्ट्वा सम्यगालाभ्यवारिणा गृहीयात्तज्जलं सर्वं त्यजेत् चूर्णमधोगतं शुष्कं च तज्ज
लं सर्वं पर्यदीप्तं निभं न वेत् विचूर्ण्य भावेयेत् सम्यक् त्रिवेलं त्रिफलारसैः कर्पूरस्य रजस्तत्र दशमांशं शेननिःक्षिपेत्
अंजयेन्नपुनं तेन सर्वं दोषोपशान्तये समस्तनेत्ररोगघ्नं चूर्णमेतन्न संशयः अथ स्नेहनं चूर्णं अश्वितं सैन्धवौ वीरं निघिं
चेत्त्रिफलारसैः सप्तवेलं तथा स्नेहनी रसं विचूर्णितं सौवीरं चेतमं जने अंजयेत् तेन नयने प्रसहं चक्षुषोर्हितं
सर्वानक्षिबिकारोस्तु हन्यादेतन्न संशयः अथ प्रत्यंजनं विधिः गतदोषमपेता सुप्रपश्यत्सम्यग्भसि प्रक्षाल्याक्षिपया
दोषं कार्यं जने ततः नवानिर्वातदोषे क्षिधावनं संप्रयोजयेत् प्रत्यंजनं तत्र दद्याच्चूर्णं तीक्ष्णं प्रशस्यते न यथा भुङ्क्ते
गैडुत्तं तुल्यं शुद्धं स्तं विनिःक्षिपेत् रुक्मांजनं तयोस्तुल्यं सर्वमेकत्र चूर्णयेत् दशमांशं न कर्पूरं तस्मिंश्चूर्णे विनिःक्षिपेत्
एतत्प्रत्यंजनं नेत्रे गृह्णीत यनामृतं रुक्मांजनं स्रोतो जने तथा च मदनपालः स्रोतो जने तु तद्विधां ननाभं यदंजनं इ
ति न यनामृतं प्रत्यंजनं अथ दृष्टिप्रसादनी शलाका त्रिफलाभंगशुं दीनारसैस्तद्वच्च सर्पिषा गोमूत्रमध्वजाक्षीरैः सिक्तो

राम.
१५०

नागः प्रतापितः तच्छुलाकाहरत्येवसर्वात्नेत्रभवागदान् इति नैषजानां विधानानि अथ नैषजमक्षरासमायाः नैषज
मभ्यवहरेत्प्रभाते प्रायशो बुधः कषायोस्तु विशेषेण तत्र नैदस्तु दर्शितः ज्ञेयः पंचविधः कालो नैषज्यग्रहणोरणां किं
चिन्सूयोरिये जाते तथा दिवसभोजने सार्यंतने भोजने च मुहुश्चापितथानि शि तत्र प्रथमः कालः प्रायः पित्तकफोदके
विरेकवमनार्थयोः लेखनार्थे च नैषज्यं प्रभाते तत्र माहरेत् अथ द्वितीयः कालः नैषज्यं विगुणोपाने भोजनाये प्रश
स्यते अरुचौ चित्रभोज्यैश्च मिश्रं हृदिरमाहरेत् समानवाते विगुणमंदेः श्रौवश्चिरीपतं दद्याद्भोजनमध्ये च नैषज्यं
कुशलो भिषक् आनकोपेतु नैषज्यं भोजनात्ते समाहरेत् हिक्काक्षेपककंपेषु पूर्वमंते च भोजनात् अथ तृतीयः कालः उ
दाने कुपिते वा ते स्वरं भेगादिकारीणि यासे यासादि के देयं नैषज्यं सांध्यभोजने प्राणे प्रदृष्टे सांध्यस्य भुक्तस्यांते प्रदीयते
औषधं प्रायशो धीरैः कालोपे स्यात्तृतीयकः अथ चतुर्थः कालः मुहुर्मुहुश्च तदृष्टि हिक्काश्वासगरेषु च सान्ने च मे
यजेदद्यादिति कालश्चतुर्थकः अथ पंचमः कालः ऊर्जिजत्रुविकारेषु लेखने च हणे तथा पाचने शमने देयमनन्तं नैष
जं निशि इति पंचमः कालः निरन्नस्य नैषजस्य गुणमाह वीर्याधिकं भवति नैषजमनहीनं हन्यात्तदामयमसंशयमा
भुचैव तद्दालवृद्धयुवती मृडभिश्च पीतं लानि परं नयति चाभुवलक्ष पंच सान्नस्य नैषजस्य गुणमाह शीघ्रं विपाकमु
पयाति तलं नहं स्यादन्नावतेन च मुहुर्वदनान्निरेति एतद्धितं स्य विरवालक्षणां गनाभ्यः प्राभोजनाद्यदर्शितं किल तच्च तद्व

भा.प्र.
१५१

त तद्वत् अन्नाद्यतवत् भेषजमिति शेषः औषधशेषेषु भोजनशेषेष्वप्यौषधं पीतं न करोति गणेशं प्रकोपयत्यप्य
रणं गोश्व पीतमित्युपलक्षणं लीढादि च अनुलोमो निल स्वास्थं कृत्वा सुमनस्कता लघुत्वं मिंद्रियोक्तारभुद्धि जीर्णौष
धाकृतिः कर्मोदाहो गसरनं भ्रममृच्छो शिरोरुजाः अरतिर्वलहानि श्वसावशेषौषधाकृतिः अथ भेषजलक्षणविधिमा
ह चरकः देवान्गुरुत्तथा विप्रान्गुरुजयित्वा प्रणम्य च आशिषश्च समादाय श्रद्धया भेषजं भजेत् रसायनमिव वीर्यं देवा
नामिव चामृतं सुधेवोत्तमनागनां भेषज्यमिदं मस्तुते ब्रह्मरक्षाश्चिह्नं देवैश्च शर्की निलानलाः रूषयः सौषधिग्रामा
भूमिदेवाश्च पातुवः इत्याद्याशिषः औषधं हेमरजतमभ्राजनपरिस्थितं विवेकात्मजनस्याग्रे प्रसन्नवदनेक्षणः प्रशं
तस्तत्पविशपायपीत्वा पात्रमधोमुखं निःक्षिप्या च म्यसलिलं तां वृक्षाद्युपयोजयेत् इति श्रीमिष्यलटकनतनयश्रीमि
श्रभावविरचिते भावप्रकाशे पंचमं प्रकरणं चिकित्सायां सप्तमोऽङ्गः संपूर्णः अथ चिकित्सायां रोगिणः परीक्षा तत्र
वाग्भटः दर्शनं स्पर्शनं प्रस्नं स्तं परीक्षे तरो गिणं आयुरादि दशा स्पर्शाश्चोतादि प्रस्तुतोपरं आदिशब्दात्साध्यत्वासाध्यत्वा
दि दशा दर्शनेनैव अत्र संपददिभ्यश्चेति भावे विप्र स्पर्शं तशीतादिशीतोष्णमडकठिनत्वादित्यादी परीक्षणं च प्रश्नतः
उदरलाघवगौरवत्वावुभुक्षावलावलादि मिथ्यादृष्टाविकारुहिडराख्यातास्तथैव च तथाऽऽपरिपृष्टाश्च मोहपेयुश्चि
कित्सकान् तत्र दर्शनं त्रैजिह्वा मूत्रादीनां कर्तव्यं तत्र त्रै परीक्षा यथा नेत्रे स्यात्पवनान्तरिक्षं ध्रुववर्णनधारणं कोटरं

राम.
१५१

प्र

तः प्रविष्टश्च तथास्तव्यविलोकनं हृदि खंडवर्णं वारक्तं वाहरितं तथा दीपद्वेषिसहस्रं चनेत्रं स्यात्पित्तकोपतः चक्षुः
वर्त्तासवाहल्यात्स्निग्धं स्यात्सलिलस्रुतं तथा धवलवर्णं च ज्योतिर्हीनं वलान्वितं नेत्रं हि रोषवाहल्यात्स्यो रोषद्वयलक्ष
णं त्रिरोषलिंगसंघेन तन्मारयति रोगिणो त्रिरोषद्वेषितं नेत्रं मेतमं भ्रंशं भवेत् त्रिलिंगं सलिलस्राविधानेनोन्मील
यस्यपि अथ जिह्वा परीक्षा शक्यं पत्रं भारुक्षात्सु टितारसनानिलात् रक्ताश्यामा भवेत्पित्तास्त्रिषाडध्वक्ता कफात् प्र
रिग्धा खरस्य शो कृष्णा रोषत्रयेधिके सौवरोषद्वयाधिको रोषद्वितयलक्षणा अथ मूत्रपरीक्षा वा तेन पांडुरं मूत्रं रक्तं
नीलं च पित्ततः रक्तमेव भवेत्कृष्णं वलं पेनिलं कफात् अथ शरीरं स्पर्शेत्सोष्णत्वादित्जानार्थं स्पर्शने कार्यं तत्र नाडीप
रीक्षा माह पुंसो रक्षिणहस्तस्य स्त्रियो वाम करस्य तु अंगुष्ठा मूलगोनाडी परीक्षेत भिषग्वरः अंगुलीभिस्तुतिस्तुतिभिर्वा
डीमवहितस्पर्शेत् तच्च श्यासु खंडः खेजानीयात्कुशलो विलं सघस्मानस्य सुप्तस्य श्चक्ष्मात्तपशीलिनः व्यापामश्रां
तदेहस्य स म्पद्वाडीनबुध्यते वातेःधिके भवे नाडीप्रव्यक्ता तर्जनीतले पित्ते अक्ता मध्यमायां तृतीयांगुलिगकफे
तर्जनी मध्यमा मध्ये वातपित्ताधिके स्फुर्य अनामिकायां तर्जनीयां अक्ता वातकफे भवेत् मध्यमानामिका मध्ये स्फुर्यपि
तकफाधिके अंगुलि त्रितये पित्तात्प्रव्यक्ता सन्निपातिनः वाताह्वं कामतानाडी पित्ताह्वं सुगामिनी कफोन्मदगति
र्येया सन्निपाता इति दुता वक्रमुत्सु सचलति धमनी वातपित्ततः वह्ने ह्वं च मंदं च वातश्चेष्टाधिके ततः उत्सु स मंदं

भा.प्र.
१५२

चलति नाजी पित्तकफाधिके कामात्कोपादे गवहाक्षीणा चिन्ता भयसुता स्थित्वा स्थित्वा चलेद्या साहंति स्थानमृता तथा
 अतिक्षीणा चशीता च प्राणान्तिन संशयः ज्वरकोपेन धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् मंदमेः क्षीणा धातोश्चैव मंद
 तण्मता च पलाशक धितस्य स्यात्तस्य भवति स्थिरा सुखिनोपि स्थिरा ज्ञेया तथा बलवती मता अथ येनैरो गिरां ज्ञानं
 स्यात्तत्तदाह हेतुस्तदनुसंप्राप्तिः पूर्वस्यैव लक्षणं तथैवोपशयः पंचरोगविज्ञानहेतवः तत्र हेतोर्लक्षणमाह यः
 तु न स्याद्दिना येन तस्य तदुत्तु रूयते शस्त्रे संयवर्होपतस्य र्थाया न्यचश्महे निदानं कारणं हेतुर्निमित्तं च निवंधनं मूल
 लमायतनं तत्र प्रत्ययोपि निगद्यते तत्र हेतुर्भाषीनां ज्ञानाय हेतुर्पथा वर्षा रूक्षश्च मर्हिमान शनाति मेयुन शोकवि
 ताभयादयो वातप्रकोपहेतवो वातजान्वाधीनवोधयंति शरत्कृद्ग्लोस्मती रूक्षक्रोधतपाश्च धाभिधाता तपादयः
 पित्तप्रकोपहेतवः पित्तजान्वाधीनवोधयंति वसंतगुरुमधुरशीतस्निग्धश्चैव धिदिन निशायः श्लेष्मप्रकोपहेतवः
 श्लेष्मप्रकोपहेतवः श्लेष्मजान्वाधीनवोधयंति अप्रसंभ्राते स्त्रेक्षणमाह यथाऽद्वेन दोषेण यथा चानुविसर्पता उत्पत्तिरा
 मयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः यथाऽद्वेन दोषेण यथा कारणभेदेन द्रव्येन दोषेण यथा चानुविसर्पता अनेकधा दोषा
 णां विसर्पणमूर्द्धाधस्तिर्यगादिगतिभेदेन तथा च विष्यता आमयस्य या उत्पत्तिरसौ संप्राप्तिः शस्त्रे अवहाराय संप्राप्तेः
 पृथग्यावाह जातिरागतिरिति संप्राप्तेरौपाधिकभेदानाह संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः साभिद्यते यथात्रैव

राम
१५२

वक्ष्यते शैज्वर इति संख्यादिरूपाये विशेषास्तेभ्यस्सासंप्राप्तिर्भिद्यते नेदवतीक्रियत इत्यर्थः तत्र संख्यां विवर्णोति यथा ज्वरोऽप्यास्य
 तिसारः षड्विध इत्यादि विकल्पं विवर्णोति दोषाणां समवेतानां विकल्पे शंशकल्पना समवेतानां समुद्दिनानां दोषाणां अंशंशक
 ल्पना हीनमध्याधिकभागभेदे भागकल्पना विकल्पः प्राधान्यं विवर्णोति स्वातंत्र्यपारतंत्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् व्या
 धेः स्वातंत्र्येण प्राधान्यं पारतंत्र्येण प्राधान्यं च वदेदित्यर्थः यथा स्वतंत्रस्य ज्वरस्य प्राधान्यं ज्वराधीनानां श्वासादीनामप्राधा
 न्यं बलं विवर्णोति हेत्वादिकात्स्न्यावयवैर्वैलावलविशेषणं अत्रापि व्याधेरित्यनुवर्तते हेत्वादेः हेतुपूर्वरूपरूपाणां कात्स्न्ये
 न सा कल्पेन अवयवैः एकदेशेन व्याधेर्वैलावलयोर्विशेषणं विशेषबोधः कालं विवर्णोति नक्तं दिनं तु भुक्तं शैर्वाधिकालो यथा
 मलं नक्तमत्राभ्ययं रात्रिवाचकं एतेनैतदुक्तं यस्मिन् नक्तदैरंशेषस्य शेषस्य प्रकोप उक्तोऽस्ति सोऽंशस्तथाधेः काल इत्यर्थः नक्तदै
 रंशेषु वातादिप्रकोप उक्तो वा भटेन ते व्यापिह नाभ्योरधो मध्योर्द्वयं संप्रयाः वयोहोरात्रिभुक्तानां मंतमध्यादि गाः क्रमा
 दिति ते वातपित्तकफा रूतुषु वातादिकोपे यथा वर्षासु शिशिरे वायुः पित्तं शरदि कुष्मके वसंते तु कफः कुप्ये देवा प्रकृ
 तिरार्त्तवी संप्राप्तिर्वाधीनां ज्ञानाय हेतुर्यथा मिथ्या विहारकुपितवाताद्यामाशयगमनरसदूषणकोशप्रविर्तिर्निरसनरू
 पं ज्वरोऽसति प्रकारं बोधयति तथा व्याधीनां संख्याशेषांशकल्पना प्राधान्यबलकालांश्च बोधयति तेषु ज्ञातेषु चिकित्साविशेष
 श्रव्यात् अथ पूर्व रूपस्य लक्षणमाह पूर्व रूपं तु तद्येन विंध्याद्वा विनमामयं सामान्यं च विशिष्टं च द्विविधं तदुदाहृतं सामान्यं

कथं जल की डाकं फहरति ॥ तदाह ल की डा जनि त शौ त्ये नां वह डो दे हो ष्मा पडू लि प्रः पा का ग्नि रि
वा म्मो भूत्वा क फ शौ ष या ती ति से मा धिः

भा. प्र.
१५३

तत्र दोषाणां विशेषैरनधिष्ठितं विशिष्टमीषधत्तं स्याद्विशेषैश्च समन्वितं दोषाणां विशेषाः जंभातिशयनेत्रहा प्रिमोद्यादयः
पूर्वरूपं आधीनोक्तानां यहेतुर्यथा श्रमादयो भाविने ज्वरं बोधयन्ति अथ च त एव श्रमादयोः ति शयित जंभायुक्तं भाविने वा
तज्वरं नेत्रहादिमुक्तां भाविने पित्तज्वरं वह्निमोघयुक्तां भाविने श्लेष्मज्वरं बोधयन्ति अथ लक्षणस्य लक्षणमाह पूर्व रूपं वि
शिष्टं यत्तद्वत्तलक्षणं स्मृतं संस्थानं लिंगचिह्नं च यं जनं रूपमाकृतिः विशिष्टं पूर्व रूपं ईषधत्त रूपं तदेव सम्यग् व्यक्तं लक्ष
णं स्मृतं तस्य शस्त्रे अवहारा य यो यानाह संस्थानि स्याद्वि लक्षणं आधेर्ज्ञानाय हेतुर्यथा स्वेदावरोधः संतापस्सर्वांगग्रहणं त
था युगपदेतल्लक्षणं ज्वरं बोधयति अथोपशयस्य लक्षणमाह औषधान्नविहारणानुपयोगं सुखावहं नृणामुपशयं वि
धात्सहिष्णुत्वं ति स्मृतः तत्र वातस्योपशयमाह मधुरल वणसाम्लस्निग्धनस्योन्नतिशुभ्रविकरवस्तिस्वेदसंमर्दनानि
रहनं जलदशेकाभ्यंगं सतप्यं शान्तिप्रकुपितपवमानं शान्तमेतानि कुप्युः अथ पित्तस्योपशयमाह तिक्तस्वादकषायशीतप
वनच्छपानि शावीजनयोत्साभ्ररुहयंत्रवारिजलज श्रीगात्रसंस्पर्शनं सर्पिः क्षीरविरेकसेक रुधिरश्रावप्रदेहादिकं या
नाहारविहारमेव जमिदं पित्तप्रशंतिं नयेत् अथ कफस्योपशयमाह रुक्षक्षारकषायतिक्तकटुककषायामनिही वने धूमो
लानिलघर्मनस्पवमनः स्वेदोपवासादिकं तद्घातान्धनियुद्धजागरजलकीडांगनासेवने पानाहारविहारमेव जमिदं श्ले
ष्मापयानं सहरत् उपशयो आधेर्ज्ञानाय हेतुर्यदुक्तं चरकेण गूढलिंगं संकीर्णलक्षणं च व्याधिमुपशयानुपशयाभ्यां परीक्षेते

राम.
१५३

ति तथाचसुश्रुते अभ्यगस्वेदनस्नेहैर्विकारोवातिशयः शम्येतत्रतुविज्ञेयंरक्तमत्रास्तिदृष्टितं सर्वेषामेव रोगाणां
 निदानं कुपितामलाः तत्प्रकोपस्यतुप्रोक्तं विविधाः तद्विज्ञेयं सर्वेषां रोगाणां निदानं सन्निकृष्टं कारणं कुपिताः स्वहेतुदृष्टा
 मलावातपित्तकफा एवेत्यन्वयः तथाचवाग्भटः ६ ॥ हे सर्वेषां रोगाणां मेक कारणमिति नन्वागंतुजभाधिपुमभिवा
 रः स्यात् तन्न तत्राप्युत्पन्नं तदंशेयप्रकोपस्यावश्यं विज्ञेयं उत्पन्नद्वयेषु गुणयोगस्यैव उक्तं च चरके आगंतुर्ह्य
 था पूर्वो जायते पश्चान्निजैर्दोषैरनुवध्यत इति तत्प्रकोपस्यतु दोषप्रकोपस्यतु निदानं विविधाहितसेवनं विविधानि नाना
 विधानि याम्युक्तानि असात्मानाहारविहारादीनि तेषां सेवनं प्रोक्तं यथावायोः प्रकोपस्यतु निदानं स्पृष्टानि नीवा
 रस्त्रिपुरस्सतीनचरणकश्यामाकमुष्ठाठकीनिष्प्यावाश्चमकुश्वकश्चवरयामंगल्यकः कोडवः यद्व्यंकटकंसतिक्ततुवरं
 शीतंचरुक्षलघुस्वल्पांशो विषमाशनं निरशनं भुक्तेऽजीर्णं शनं भुक्तेऽजीर्णतरं परिश्रमभिरोगतदिकोऽन्नघनं बाहुभ्यां तरणं
 तरोः प्रपतनं मार्गेति यानं पदा दंडातिप्रवृत्तिस्तथोच्चपठनं धातुक्षयो जागरामार्गस्याचरणं यवायुभ्रशतावातादिवेगाहतिः
 असर्पेण वमनं विरेचनमतिश्रावोधिकश्वासजोरागान्मांसविहीनतातिमदनश्चिन्ता च शोको भयं वर्षा वैशिशिरोदिनस्य
 रजनेर्भागौ तृतीयौ घनाः प्राग्वातस्तुहिने शरीरमरुतोऽष्टे रमीहेतवः नीवारः प्रसाधिका तिनी इति लोके त्रिपुटः यसा
 री इति लोके सतीनः वर्तुलकलापः निष्प्यावः कोलशिंवी सदृशफलाराजशिंविस्तस्याबीजमन्नेभवति वरयतुवरटिका

भा. प्र.
१५४

कुलुं मदीं वरैरितिलोके मंगल्यकोमसरः विषमाशनं बहुस्तोकमवाते वानुक्तं तद्विषमाशनं अनियानं यदापदाभ्यामति
चलनं तरोः प्रपतनं तरोरित्युपलक्षणं जागरणत्रौ वातादिनेगाहतिः आदिशब्देन विरामत्राभुक्तिः कोकारछन्दैश्चुक्रतयो
द्वारा निद्राः संप्रसृते दिनस्य त्रिधा विभक्तस्य एव रजनेश्च यस्य यस्य पुनरुत्तिः तेन तेन वा तस्यातिदुष्टिर्बोद्धव्या अपि पित्तस्य
प्रकोपकारणानियथा कदस्त्वोसमविहाहितीक्ष्णलवणक्रोधा पवासः पस्त्रीसंभोगतवाक्षधातिदहनव्यायाममध्यादिभिः
भुक्ते जीर्णतिभोजने च शरीरिणीये तथा प्राणिनां मध्याहे च तथा हि असमये पित्तप्रकोपो भवेत् विहाहितक्षणे विहाहित
व्यसृज्य मसं कुर्ष्यात् तथा तेषां हृदि राहं च जनयेत्याकंगच नैः पुरः न अयम् मायैस्तिलैः कुलस्यैश्च मत्स्यैर्मेषा मिवेषा
च गद्ये न दधितक्रेण नरणो पित्तं प्रकुप्यति अयश्चेष्टया प्रपन्नः प्रकोपकारणानियथा गुरुपदमधुरम्लसिग्धमायैस्तिलैश्च वस्व
दधिदिनानि दृशीतनिश्चेष्टताभिः प्रथमदिवसभागे रात्रौ साद्ये भवति हि कफकोपो भुक्तमात्रे वसंते प्रथमदिवसभा
गे त्रिधा विभक्तस्य दिवसस्य प्रथमभागे एवं रात्रे आद्ये भुक्तमवैदो रोगाणां निदानं दृष्टा रोषा एव किमन्यदप्यस्ति इति सं
शये चरक आह निदानार्थं करो रोगो रोगस्याप्युपलक्षणं निदानार्थं करः निदानं रोगोऽपि उपलक्ष्यते दृश्यते अत्र ह
स्तमाह तद्यथा ज्वरसेता पाइक्त पित्तमुदीर्यते रक्तः तद्वत् स्यात् आसश्चाप्युपजायते स्त्रीरुभिर्दद्याजवरं जठराच्छोफ
एव च अशोभ्यो न दृष्टः खं गुल्मश्चाप्युपजायते प्राणश्यायाः काशः काशान् जायते क्षयः अन्ये चार्हर्मधुकोषे रोगे

मिह न ३

राम.
१५४

स्य रोग

आर्या समाधि
GHA ARCHIVES

2073